

Інститут правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

НОВЕ УКРАЇНСЬКЕ ПРАВО

Випуск 5

Видавничий дім
«Гельветика»
2024

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

КУЗНЕЦОВА Наталія Семенівна, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, заслужений діяч науки і техніки України, професор кафедри цивільного права Навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка (головний редактор);

ГРИНЯК Андрій Богданович, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, заслужений юрист України, заступник директора Інституту правотворчості та науково-правових експертиз НАН України з наукової роботи (заступник головного редактора);

АТАМАНЧУК Наталія Іванівна, доктор юридичних наук, доцент, провідний науковий співробітник Інституту правотворчості та науково-правових експертиз НАН України;

ДЗЕРА Олександр Васильович, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, заслужений юрист України, головний науковий співробітник Інституту правотворчості та науково-правових експертиз НАН України;

ДУРНОВ Євген Сергійович, доктор юридичних наук, професор, заступник начальника управління координації пенсійних питань та соціальної роботи Департаменту персоналу МВС України, полковник поліції;

КАРАГУСОВ Фархад Сергійович, доктор юридичних наук, професор Інституту приватного права Каспійського університету (Алмати, Республіка Казахстан);

КОПИЛЕНКО Олександр Любимович, доктор юридичних наук, професор, академік НАН, академік НАПрН України, заслужений юрист України, народний депутат України;

КОСТЮЧЕНКО Олена Євгенівна, доктор юридичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту правотворчості та науково-правових експертиз НАН України;

КОТ Олексій Олександрович, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, заслужений юрист України, директор Інституту правотворчості та науково-правових експертиз НАН України;

КОХАНОВСЬКА Олена Велеонівна, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, професор кафедри цивільного права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

КРАСИЦЬКА Лариса Василівна, доктор юридичних наук, професор, завідувач відділу науково-правових експертиз Інституту правотворчості та науково-правових експертиз НАН України;

КУЗНЕЦОВ Віталій Володимирович, доктор юридичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту правотворчості та науково-правових експертиз НАН України;

КУПІНА Людмила Францівна, доктор юридичних наук, професор, завідувач відділу публічно-правових досліджень Інституту правотворчості та науково-правових експертиз НАН України;

МІЛОВСЬКА Надія Василівна, доктор юридичних наук, доцент, завідувач відділу дослідження проблем правотворчості та адаптації законодавства України до права ЄС Інституту правотворчості та науково-правових експертиз НАН України;

МОНАЄНКО Антон Олексійович, доктор юридичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту правотворчості та науково-правових експертиз НАН України;

НАЗАРОВ Іван Володимирович, доктор юридичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту правотворчості та науково-правових експертиз НАН України;

НОСІК Володимир Васильович, доктор юридичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту правотворчості та науково-правових експертиз НАН України;

ПЕТРИШИН Олександр Віталійович, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, суддя Конституційного Суду України;

ПОГРІБНИЙ Сергій Олексійович, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, суддя Верховного Суду, головний науковий співробітник Інституту правотворчості та науково-правових експертиз НАН України;

САЙМОНС Вільям Бредфорд, доктор юридичних наук, почесний професор Лейденського університету (Лейден, Нідерланди);

ФЕДОРЧЕНКО Наталія Володимирівна, доктор юридичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту правотворчості та науково-правових експертиз НАН України;

ЧЕХОВСЬКА Ірина Василівна, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного права Університету державної фіскальної служби України;

ШАКУН Василь Іванович, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, головний науковий співробітник Інституту правотворчості та науково-правових експертиз НАН України;

ШУМИЛО Микола Єгорович, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, головний науковий співробітник Інституту правотворчості та науково-правових експертиз НАН України.

Журнал ухвалено до друку Вченою радою
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз НАН України
19 грудня 2024 р., протокол № 13

Науковий журнал «Нове українське право» зареєстровано Національною радою України з питань телебачення і радіомовлення
(Рішення про реєстрацію суб'єктом у сфері друкованих медіа № 746 від 14.03.2024,
ідентифікатор медіа: R30-03473)

Мови розповсюдження: українська, англійська, польська, німецька, французька, іспанська, болгарська, румунська.

Наказом МОН України від 19.04.2021 № 420 (додаток 3) журнал включено до Категорії «Б»
Переліку наукових фахових видань України зі спеціальності 081 – Право

Офіційний сайт видання: www.newukrainianlaw.in.ua

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl

ISSN 2710-4818 (Print)
ISSN 2710-4826 (Online)

© Інститут правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України, 2024

ЗМІСТ

Стефанчук Р. О.

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УКРАЇНІ ПРАВ ЛЮДИНИ,
ПОРУШЕНИХ ВНАСЛІДОК ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РФ.....7

ПРАВОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ НОРМОТВОРЕННЯ

Синегубов О. В.

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ТА ПРАКТИКИ
У СФЕРІ НЕПЛАТОСПРОМОЖНОСТІ: ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ГАРМОНІЗАЦІЇ
УКРАЇНСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА.....18

Мельник М. Б.

ЕФЕКТИВНІСТЬ ІНСТИТУТІВ ТРУДОВОГО ПРАВА УКРАЇНИ
ТА ЇХ ПРАВОТВОРЧІ КРИТЕРІЇ.....26

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРИВАТНОГО ПРАВА

Наставний І. В.

ОСОБЛИВОСТІ ДОГОВІРНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН
У СФЕРІ ПРОФЕСІЙНОГО СПОРТУ.....34

Турченко І. В.

ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМИ ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ
У СФЕРІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТРАНСПОРТНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ УКРАЇНИ.....41

Федорченко Н. В., Лісовий С. А.

ЕТАПИ ПОДІЛУ СПІЛЬНОГО МАЙНА ПОДРУЖЖЯ:
ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ48

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА

Кот О. О., Гриняк А. Б.

ДОКТРИНА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ УКРАЇНИ
ПОВОЄННОГО ПЕРІОДУ: ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ.....53

Демчук А. М., Ленгер Я. І.

АДМІНІСТРАТИВНА ТА КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ
ЗА ЕКОЛОГІЧНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН.....60

Литвинчук О. І.

КОНСТИТУЦІЙНІ ЗМІНИ 2016 РОКУ ЯК ЗМІНА ПАРАДИГМИ ПРАВОСУДДЯ.....66

Федорченко О. С.

УДОСКОНАЛЕННЯ КООРДИНАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
НАЦІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ КІБЕРБЕЗПЕКИ71

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ

Кобрусєва Є. А., Македон О. А.

ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ ТА АВТОМАТИЗАЦІЯ РУТИННИХ ЮРИДИЧНИХ ЗАВДАНЬ:
ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ ЮРИСТІВ.....78

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА ТА ПРОЦЕСУ

Батраченко Т. С.

КРИМІНОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО МІНІМІЗАЦІЇ ЗАГРОЗ
ЗРОСТАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ В ПІСЛЯВОЄННІЙ УКРАЇНІ.....83

Osadtsa R. O.

MARITIME PIRACY AND TERRORISM EMERGENCE AS LEGAL CATEGORIES.....90

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛІСТИКИ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА

Бондар В. С.

ВЗАЄМОДІЯ СЛІДЧИХ ТА ОПЕРАТИВНИХ ПІДРОЗДІЛІВ
ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ ОБШУКУ ЖИТЛА ЧИ ІНШОГО ВОЛОДІННЯ ОСОБИ
У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ, ПІДСЛІДНИХ ОРГАНАМ БЕЗПЕКИ.....96

Трибуна молодого вченого

Лиманюк А. А.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЕЛЕМЕНТІВ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО
МЕХАНІЗМУ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ.....107

Марченко М. В.

ПОНЯТТЯ ТА ПРАВОВА ПРИРОДА ДОГОВОРУ СТРАХУВАННЯ
ЦИВІЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЯДЕРНУ ШКОДУ.....113

Мельник О. С.

ОСОБЛИВОСТІ СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ СПРАВ ПРО РОЗІРВАННЯ ШЛЮБУ.....120

Отцевич Є. Ю.

ГЕНЕЗИС ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН ЩОДО ЗАСТОСУВАННЯ
ПРОЦЕНТІВ ЗА КОРИСТУВАННЯ ГРОШОВИМИ КОШТАМИ.....125

Ткачук І. О.

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ФІДУЦІАРНИХ ОБОВ'ЯЗКІВ,
ЩО ВИНИКАЮТЬ МІЖ ТОВАРИСТВОМ ТА ЙОГО ПОСАДОВИМИ ОСОБАМИ,
НА ПРИКЛАДІ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ.....136

CONTENTS

Stefanchuk Ruslan

ENSURING HUMAN RIGHTS VIOLATIONS IN UKRAINE AS A RESULT OF THE ARMED AGGRESSION OF THE RUSSIAN FEDERATION.....7

LAW-MAKING ACTIVITY: CURRENT PROBLEMS OF NORM-MAKING

Sinegubov Oleg

INTERNATIONAL STANDARDS AND PRACTICES IN THE FIELD OF INSOLVENCY: SIGNIFICANCE FOR THE HARMONIZATION OF UKRAINIAN LEGISLATION.....18

Melnyk Maria

EFFICIENCY OF LABOR LAW INSTITUTIONS OF UKRAINE AND THEIR LAW-MAKING CRITERIA26

TOPICAL ISSUES OF PRIVATE LAW

Nastavnyy Illia

PECULIARITIES OF CONTRACTUAL REGULATION OF RELATIONS IN THE FIELD OF PROFESSIONAL SPORTS.....34

Turchenko Ihor

PRIORITY AREAS FOR THE USE OF INFORMATION TECHNOLOGY IN THE FIELD OF TRANSPORT INFRASTRUCTURE IN UKRAINE.....41

Fedorchenko Nataliia, Lisovyi Serhii

STAGES OF DIVISION OF COMMON MARRIAGE PROPERTY: PROBLEMS OF THEORY AND PRACTICE.....48

TOPICAL ISSUES OF PUBLIC LAW

Kot Oleksii, Hryniak Andrii

THE DOCTRINE OF NATIONAL SECURITY AND DEFENSE OF UKRAINE IN THE POSTWAR PERIOD: PROBLEMS OF FORMATION.....53

Demchuk Anton, Lenher Yana

ADMINISTRATIVE AND CRIMINAL LIABILITY FOR ENVIRONMENTAL VIOLATIONS IN LAND RELATIONS.....60

Lytvynchuk Oleksandr

CONSTITUTIONAL CHANGES OF 2016 AS A JUSTICE PARADIGM TRANSFORMATION.....66

Fedorchenko Oleksandr

IMPROVEMENT OF COORDINATION OF ACTIVITIES OF ENTITIES PROVIDING THE NATIONAL CYBER SECURITY SYSTEM.....71

TOPICAL ISSUES OF THE DEVELOPMENT OF LEGAL EDUCATION

Kobrusieva Yevheniia, Makedon Oleksandr

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND AUTOMATION OF ROUTINE LEGAL TASKS: OPPORTUNITIES FOR LAWYERS.....78

TOPICAL ISSUES OF CRIMINAL LAW AND PROCESS

Batrachenko Tetiana

CRIMINOLOGICAL APPROACHES TO MINIMISING THE THREATS OF CRIME GROWTH
IN POST-WAR UKRAINE..... 83

Osadtsa Roman

MARITIME PIRACY AND TERRORISM EMERGENCE AS LEGAL CATEGORIES.....90

TOPICAL ISSUES OF CRIMINALISTICS AND CRIMINAL-EXECUTIVE LAW

Bondar Volodymyr

INTERACTION OF INVESTIGATORS AND OPERATIVE UNITS DURING THE SEARCH
OF A HOME OR OTHER PROPERTY OF A PERSON IN CRIMINAL PROCEEDINGS SUBJECT
TO SECURITY AUTHORITIES.....96

TRIBUNE OF A YOUNG SCIENTIST

Lymaniuk Andrii

GENERAL CHARACTERISTICS OF THE ELEMENTS OF THE ADMINISTRATIVE
AND LEGAL MECHANISM FOR THE IMPLEMENTATION OF THE STATE POLICY
IN THE SPHERE OF ENSURING THE ECONOMIC SECURITY OF THE STATE
DURING THE STATE OF MARTIAL.....107

Marchenko Mykola

THE CONCEPT AND LEGAL NATURE OF A CIVIL LIABILITY INSURANCE CONTRACT
FOR NUCLEAR DAMAGE.....113

Melnyk Oleksandr

PECULIARITIES OF JUDICIAL CONSIDERATION OF DIVORCE CASES.....120

Ottsevych Yevhen

THE GENESIS OF THE LEGAL REGULATION OF RELATIONS
ON THE APPLICATION OF INTEREST FOR USING MONEY.....125

Tkachuk Illya

FEATURES OF THE LEGAL REGIME OF FIDUCIARY DUTIES ARISING BETWEEN
A COMPANY AND ITS OFFICERS: THE EXAMPLE OF THE UNITED KINGDOM.....136

УДК 342.7(477)

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2024.5.1>

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УКРАЇНІ ПРАВ ЛЮДИНИ, ПОРУШЕНИХ ВНАСЛІДОК ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РФ

Стефанчук Руслан Олексійович,

доктор юридичних наук, професор,
академік Національної академії правових наук України,
заслужений діяч науки і техніки України,
Голова Верховної Ради України

Статтю присвячено аналізу сучасного стану забезпечення прав людини в Україні, а також перспектив пошуку шляхів відновлення прав людини, порушених внаслідок збройної агресії РФ проти України, та вдосконалення чинного законодавства з цією метою. Зауважено на порушенні основоположних прав людини в Україні агресором та необхідності застосування різних правових засобів для їх захисту та відновлення. Наголошено на заходах, які здійснює наша держава для відновлення порушених прав людини та їх подальшого забезпечення. Окреслено формування правового механізму відшкодування збитків, завданих збройною агресією РФ проти України. Першим кроком на цьому шляху визначено створення міжнародного Реєстру збитків у Гаазі. Оптимальним правовим інструментом запровадження механізму відшкодування шкоди, завданої російською агресією проти України, є можливість використання як російських суверенних, так і приватних активів. Аналіз судової практики засвідчує можливість обмеження абсолютного імунітету держави-агресора у справах про відшкодування шкоди. Зроблено висновок, що відновлення більшості порушених російським агресором прав людини в Україні здійснюється та буде здійснюватися на компенсаторних засадах. Підкреслено важливість завершення процесу формування повноцінного правового механізму відшкодування збитків за міжнародної підтримки партнерів України. Доведено, що відповідальність за шкоду, заподіяну населенню України, повинна понести російська федерація.

Ключові слова: права людини, порушення прав, забезпечення прав, збройна агресія РФ, відновлення порушених прав, відшкодування шкоди/збитків.

Stefanchuk Ruslan. Ensuring human rights violations in Ukraine as a result of the armed aggression of the russian federation

The article analyses the current state of human rights in Ukraine, as well as the prospects for finding ways to restore human rights violated as a result of Russia's armed aggression against Ukraine and improving the current legislation to this end. The author emphasises the violation of fundamental human rights in Ukraine by the aggressor and the need to use various legal means of their protection and restoration. The measures taken by our state to restore the violated human rights and ensure their further protection are emphasised. The author outlines the formation of a legal mechanism for compensation for damages caused by the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine. The first step on this path is the establishment of an international Register of Damages in The Hague. The optimal legal instrument for introducing a mechanism for compensation for damage caused by Russian aggression against Ukraine is the possibility of using both Russian sovereign and private assets. The judicial practice analysis shows that it is possible to limit the absolute immunity of the aggressor state in cases of damage compensation. It is concluded that the restoration of most of the human rights violated by the Russian aggressor in Ukraine is being and will be carried out on a compensatory basis. The author emphasises the importance of completing the process of forming a full-fledged legal mechanism for damage compensation with the international support of Ukraine's partners. The author proves that the Russian Federation should bear responsibility for the damage caused to the population of Ukraine.

Key words: human rights, violation of rights, enforcement of rights, armed aggression of the Russian Federation, restoration of violated rights, damage/losses compensation.

Постановка проблеми: Україна як незалежна демократична держава закріпила на рівні Конституції та інших законів основоположні права і свободи людини, які відповідають загально визнаним міжнародним стандартам, і гарантії їх реалізації та захисту. Із 24 лютого 2022 року російська федерація розпочала широкомасштабну військову агресію проти України, що спричиняє численні жертви, завдала їй продовжує завдавати значної шкоди всім, хто проживає в Україні, призвела до обмеження та порушення прав і свобод людини, відновлення яких потребуватиме часу, ресурсів, зусиль і певних заходів. Тому актуальним є моніторинг, аналіз, фіксація порушених агресором прав і свобод, планування, підготовка відповідних заходів, акумулювання фінансових та інших ресурсів, створення ефективного нормативно-правового підґрунтя для комплексного їх відновлення, включно із відшкодуванням шкоди/збитків. Отже, цінними й корисними є ідеї та пропозиції для вдосконалення чинного законодавства України щодо забезпечення прав людини, а також проекти нових законів та підзаконних актів для досягнення зазначеної мети.

У контексті цього дослідження розуміються права людини як фізичної особи та громадянина, визнані, законодавчо закріплені, гарантовані нашою державою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На науковому та практичному рівнях постійно приділяється увага забезпеченню прав людини, адже показником цього є якість життя громадян та рівень демократії у державі. Класичні доктринальні підходи для змістовного осмислення та розвитку прав людини, їх структури і змісту, гарантій реалізації закладені у працях П. М. Рабіновича, І. М. Панкевича, М. О. Стефанчука, Г. О. Хрислової, О. В. Прієшкіної та ін. Питання про обмеження та порушення прав людини внаслідок збройної агресії РФ розглянуте, зокрема, у роботах І. О. Гуменюк, К. М. Куркової, Л. І. Луценко-Миськів та ін. Особливості відшкодування шкоди (збитків), завданої порушенням прав людини внаслідок російської агресії, досліджували Е. А. Писарева, О. В. Ступак, Г. О. Христова та ін. Переосмислення деяких традиційних підходів до розуміння природи

прав людини та їх забезпечення запропонували Н. М. Оніщенко, С. О. Сунегін та ін. Проте існує потреба комплексного підходу до аналізу забезпечення прав людини в Україні задля майбутнього відновлення України на засадах євроінтеграції й забезпечення прав громадян.

Мета статті. На основі аналізу сучасного стану забезпечення прав людини в Україні, наслідків їх порушення під час збройної агресії РФ окреслити шляхи відновлення порушених прав людини у нашій державі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дотримання прав людини та гарантій їх реалізації і захисту є однією з основних ознак правової держави. У ст. 3 Конституції України людина визнана найвищою соціальною цінністю. Основний Закон акцентує увагу на тому, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а утвердження й забезпечення прав і свобод людини є головним її обов'язком. Якщо утвердження прав людини полягає у їх визнанні державою, закріпленні у нормативно-правових актах, то забезпечення прав людини передбачає створення відповідних умов для їх здійснення. Для цього держава сприяє реалізації прав людини, вживає заходи для їх охорони, створює можливості для їх захисту [1, с. 11].

Як відзначили П. М. Рабінович та І. М. Панкевич, права людини – це певні можливості людини, котрі необхідні для її існування та розвитку в конкретно-історичних умовах, об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку людства та мають бути загальними й рівними для всіх людей [2, с. 14–15]. На переконання Н. М. Оніщенко та С. О. Сунегіна, права людини – це її соціальна спроможність вільно діяти, самостійно обирати вид та міру своєї поведінки з метою задоволення різнобічних матеріальних та духовних інтересів, а також інтересів інших людей, окремих соціальних груп та суспільства в цілому [3, с. 137].

Варто зауважити, що поняття «права людини» інтерпретується іншими науковцями у значенні: 1) унормованої свободи людини; 2) певних її потреб чи інтересів; 3) вимог про надання людині певних благ; 4) певного виду (форми існування, спо-

собу вияву) моралі [2, с. 14]. Всі зазначені підходи істотні для розуміння прав людини і відображають їх характеристики.

Перелік прав людини не є вичерпним, адже змінюються умови життя, потреби, соціум, з'являються нові можливості, що поступово закріплюються як окремі права. Зауважуючи на тому, що конституційні права людини в Україні відповідають міжнародним стандартам, зокрема Загальній декларації прав людини від 10 грудня 1948 р., Міжнародному пакту про громадянські та політичні права від 19 грудня 1966 р., Міжнародному пакту про економічні, культурні й соціальні права від 19 грудня 1966 р., варто констатувати, що в умовах воєнного стану, введеного у зв'язку із збройною агресією РФ, вони зазнають суттєвих обмежень, а також порушень. Якщо у мирному житті фізична особа вільно орієнтується у виборі права для реалізації, обирає пріоритети для задоволення своїх прагнень, то в умовах воєнного стану її можливості залежать від ризиків та обставин, у які людина потрапила.

Недарма, виокремлюючи право на життя як ядро загальної системи прав людини, без належного забезпечення й захисту якого неможливо вести мову про будь-які інші права та свободи людини, Н. М. Оніщенко та С. О. Сунегін пропонують визначити «функціонально центральним правом у системі прав людини право на мир, яке в нинішніх реаліях потребує ґрунтовної теоретичної розробки саме як індивідуальне право людини», що повинно здобути конституційне закріплення [3, с. 138]. Науковці зазначають, що зміст права на мир складають можливості відповідних суб'єктів жити та здійснювати певну діяльність у стані згоди з іншими колективними та індивідуальними суб'єктами права. Вони доводять, що забезпечення цього права неможливо вирішити лише відповідними міжнародними та національними правовими засобами, а потрібно формувати «здорове» моральне середовище життя людини і суспільства, якого можна досягти за належного рівня узгодженості та взаємозв'язку права, моралі та релігії [3, с. 141]. Вважаємо слушними ці думки, але через розбіжності моралі та релігії у різних державах навряд чи можливо досягнути спільної згоди щодо права на мир.

Не варто також забувати про економічні чинники, які лежать в основі війн та воєнних конфліктів. Проблема забезпечення права на мир виходить за межі національного виміру, але її вирішення повинно відбуватися через діяльність впливових міжнародних організацій, насамперед ООН.

Збройна агресія РФ проти України суттєво вплинула на права і свободи людини в Україні, оскільки цивільне населення вже зазнало численних порушень прав, а військові дії породжують реальний і постійний ризик нових порушень. Йдеться насамперед про основні права людини (на життя, здоров'я, на свободу та безпеку особи, на недоторканність особи), а тому відбувається зміщення акцентів саме на них, оскільки ці права потребують найшвидшого відновлення, підсилення гарантій реалізації та захисту.

У повоєнний час держава зобов'язана подбати про життя і здоров'я тих громадян України, які опинилися на території агресора, перебувають у полоні ворога, в'язницях, інших місцях, куди їх примусово перемістили. Найперше для цього їх потрібно повернути в Україну. Такі заходи проводяться і зараз, зокрема за сприяння інших держав чи міжнародних організацій.

Бойові дії та окупація супроводжувалися й супроводжуються порушеннями прав та свобод дітей. Отже, потребуватимуть відновлення, зокрема, права дітей на здоров'я, освіту, розвиток особистості, на проживання у сім'ї, на турботу і захист держави й ін. Для цього необхідно відбудувати знищені та пошкоджені медичні заклади, заклади освіти, здійснити щеплення дітей від хвороб, повернути їх у сім'ї, влаштувати виховання дітей-сиріт, налагодити навчальний процес, створити умови для загального розвитку. Особливу увагу слід приділити поверненню дітей, які вивезені окупантами з території України. Так, згідно з даними державного порталу «Діти війни», станом на 6 листопада 2024 року, ідентифіковано 19 546 депортованих дітей, 388 дітей вдалося повернути в Україну [4].

Від початку збройної агресії РФ наша держава постійно займається питанням відновлення та модернізації українських закладів охорони здоров'я. Зокрема, у процесі відбудови та реконструкції наці-

ональної дитячої спеціалізованої лікарні «Охматдит», пошкодженої під час чергового терористичного акту агресора, виконується низка проектів з протиаварійних, відновлювальних робіт та безпосередньо дооснащення її матеріально-технічної бази.

Із метою відновлення медичної інфраструктури відбувається систематизація інфраструктурних проектів галузі охорони здоров'я, швидка оцінка збитків і потреб медичної системи, координація міжнародної технічної допомоги для реалізації реставраційних та інфраструктурних проектів, реформування системи надання реабілітаційної допомоги тощо.

Внаслідок тривалих воєнних дій велика кількість українських військовослужбовців зазнала поранення і каліцтва. Тому держава створює умови для лікування й реабілітації поранених, травмованих воїнів та тих, кого вдалося повернути з полону. Зрозуміло, що запроваджені лікувальні та реабілітаційні заходи недостатні, потребують розширення й покращення їх якості. Вони мають бути доступні всім, хто захищав і захищає Україну.

Закон України «Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я» визначає основні положення про організацію послуг з реабілітації, права пацієнтів на такі послуги, обов'язки держави щодо забезпечення цих прав, але потребує вдосконалення з метою «оперативної реабілітації поранених, а також врахування специфічних психологічних травм, яких зазнають учасники бойових дій» [5, с. 56].

МОЗ України визнає, що у складних випадках буває потрібна мультидисциплінарна реабілітація, включаючи психологічну реабілітацію. Тому постало питання про зміну системи реабілітації, зокрема і відповідного нормативно-правового регулювання. Чергова концептуальна зміна відображена у прийнятій Урядом Програмі медичних гарантій Національної служби здоров'я України (далі – НСЗУ) на 2024 рік [6; 7]. Поступово вона буде вдосконалюватися з акцентом на всі потреби військовослужбовців.

Розробка окремих програм реабілітації військовослужбовців вимагає зміни застарілих стандартів, застосування нових підходів із врахуванням реальної ситуації, організації спеціалізованих реабілі-

таційних центрів, посилення медичних кадрів, придбання необхідного медичного обладнання, запозичення відповідного досвіду інших держав. Над цією проблемою комплексно працюють і парламент, і Уряд України, і МОЗ України. Державні медичні заклади самостійно не справляються з новими викликами й постійним збільшенням військовослужбовців, що потребують реабілітації. Тому правильним є вектор на залучення до програм реабілітації військовослужбовців приватних медичних закладів, які мають відповідні ліцензії та спроможності. І чимало таких закладів уже є учасниками реабілітаційних програм. Важливо, щоб це здійснювалося за державні кошти або за кошти міжнародних донорів, щоб військовослужбовці відчували турботу держави, увагу суспільства.

Медична та психологічна допомога необхідна і цивільним особам, здоров'ю яких завдано шкоди діями агресора, про що наголошувалося ще з початку бойових дій на території України [8, с. 127]. На нормативно-правовому рівні реабілітаційні гарантії для них також потребують підсилення, хоча вже здійснено певні законодавчі зміни та доповнення. Зокрема, законодавчо унормовано питання щодо надання статусу особи, постраждалої від сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом (СНПК), приведено Кримінальний кодекс України (КК) та Кримінальний процесуальний кодекс України (КПК) у відповідність до вимог Римського статуту Міжнародного Кримінального Суду (МКС), забезпечено отримання потерпілими від кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості, катування або жорстокого поводження під час воєнних дій чи збройного конфлікту безоплатної правової допомоги. Важливо й те, що Україна 18 липня 2022 року ратифікувала Конвенцію Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульську конвенцію). Нею закладено основи для затвердження стандартів надання допомоги особам, які постраждали від СНПК.

Певною мірою проблема вирішується за допомогою зазначеної Програми медичних гарантій НСЗУ та реабілітаційних програм

на базі благодійних фондів, що впроваджуються в основному за кошти міжнародних і громадських організацій. Наприклад, Програма відновлення та реабілітації жінок та дівчат, які постраждали від ґендерно зумовленого насильства чи сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом (ГЗН/СНПК), розроблена і впроваджена на Закарпатті Фондом ООН в галузі народонаселення (UNFPA) та громадською організацією «Неемія» у партнерстві з Урядовою Уповноваженою з питань ґендерної політики й Мережею постраждалих від ГЗН та сексуального насильства жінок «СЕМА Україна» за підтримки Уряду Франції та мережі «Дії ООН проти сексуального насильства під час конфлікту», що складається з 25 організацій системи ООН, об'єднаних у сфері гуманітарної допомоги, розвитку та укріплення миру для координації глобальної адвокації та реагування на сексуальне насильство в умовах конфлікту [9].

Верховною Радою України прийнято за основу проект Закону України «Про статус осіб, постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного зі збройною агресією Російської Федерації проти України, та невідкладні проміжні репарації» № 10132 від 09.10.2023 [10]. Цим законопроектом визначається правовий статус осіб, постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного зі збройною агресією російської федерації проти України, та членів сімей загиблих (померлих) таких осіб, а також правові основи надання їм невідкладних проміжних репарацій, які включатимуть різні форми: визнання, реабілітацію, компенсацію, реституцію, сатисфакцію.

В Україні ініційований дружиною Президента України та реалізується за сприяння Всесвітньої організації охорони здоров'я проєкт «Національної програми психологічної допомоги населенню, що постраждало внаслідок воєнних дій агресора» [11]. Програма діє під час воєнного стану, а подальші заходи в її межах плануються також після його закінчення.

Наразі народними депутатами України підготовлено та подано на розгляд парламенту проекти законів України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо системи психічного здоров'я та послуг у сфері психічного здоров'я» (№ 9433 від 28.06.2023 р.) [12], «Про сис-

тему охорони психічного здоров'я в Україні» (№ 12030 від 13.09.2024 р.) [13]. Очікується, що за результатами їх розгляду парламент унормує діяльність держави, права людини та послуги в сфері охорони психічного здоров'я.

Варто зауважити, що в Україні доопрацьовується розроблена Стратегія розвитку системи охорони здоров'я до 2030 року, покликана сприяти здоров'ю та добробуту громадян шляхом забезпечення справедливого доступу до якісних медичних послуг, побудови стійкої системи охорони здоров'я та забезпечення участі суспільства у її діяльності [14]. Від функціональності та стійкості всієї системи охорони здоров'я залежить рівень здоров'я нації, кожної конкретної людини.

Зміст права на охорону здоров'я включає такі основні компоненти, як доступність, прийнятність та якість, а зобов'язання держави по здійсненню права на охорону здоров'я, як слушно підкреслюється, – поважати це право, захищати його та виконувати покладені на неї обов'язки [15, с. 146].

Серед воїнів-захисників та цивільного населення чимало осіб з інвалідністю. Отже, існує суспільний запит на увагу до потреб цих людей. Окрім постійного медичного супроводу, їм необхідний соціальний супровід, правова допомога, достатнє пенсійне забезпечення, створення робочих місць для тих, хто зможе працювати, умов для навчання, перекваліфікації. Для забезпечення таких потреб доцільно розробити відповідно регіональні програми.

Міграція людей у зонах бойових дій, зростання кількості внутрішньо переміщених осіб (далі – ВПО) породили проблему забезпечення їх роботою та доступним житлом. На кінець грудня 2023 року, за даними Мінсоцполітики, кількість офіційно зареєстрованих ВПО в країні становила 4,9 млн осіб. Міжнародна організація з міграції у Звіті про внутрішнє переміщення в Україні зазначила, що, за даними дослідження, загалом у країні менше половини (40%) ВПО мають роботу, включно з 4% самозайнятих [16]. Проблема ускладнилася також через знищення житла під час агресії рф. Отже, забезпечення можливостей придбати, орендувати, отримати у користування житло громадянам, які його втратили, залишається обов'язком держави.

Вирішення житлових потреб ВПО є сферою, яка потребує найбільшої підтримки та фінансування і від держави, і від міжнародних фінансових інституцій. В Україні утворено місця компактного поселення ВПО. Держава надає їм підтримку відповідно до Порядку надання допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 20 березня 2022 року № 332 [17].

Як зауважує Г. Христова, зобов'язання держави щодо прав ВПО, які мають здебільшого позитивну природу, вимагають активних дій та відповідної політики довгострокових рішень [18, с. 60].

Проблеми ВПО з лютого 2022 року загострилися. Спеціальний Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» вже не враховує всіх реалій воєнного стану й потребує актуалізації. У зв'язку з цим народними депутатами України напрацьовуються варіанти його вдосконалення. Зокрема, у першому читанні парламентом прийнято проект Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення житлових прав внутрішньо переміщених осіб» № 11281 від 21.05.2024 р., яким пропонується доповнити Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» новою статтею 4-2 «Інформаційна база даних об'єктів нерухомого майна для проживання внутрішньо переміщених осіб». Під інформаційною базою у законопроекті розуміються відомості про об'єкти нерухомого майна державної, комунальної та, за згодою власника, приватної форми власності, які можуть бути використані для забезпечення внутрішньо переміщених осіб житлом [19].

Внаслідок збройної агресії рф населенню України завдано великих збитків. Йдеться про знищені та пошкоджені об'єкти житлової і нежитлової нерухомості, втрачений бізнес, рухоме майно тощо. Як заявив Президент України В. Зеленський під час прес-конференції за підсумками участі в саміті Європейської політичної спільноти у Будапешті, станом на 07 листопада 2024 року збитки України від російської агресії оцінюються у 800 млрд дол. США [20].

Забезпечити всім постраждалим особам право на компенсацію збитків – великий виклик для України. Частково держава відшкодовує знищене житло громадянам на підставі Закону України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України». За 10 місяців 2023 року 40 тис. українців отримали від держави компенсації на відновлення житла в сумі 3,8 млрд грн. У 2024 році вже придбано 922 житлових об'єкти як компенсацію за повністю знищене житло (середня вартість житлового сертифіката 1,8 млн грн) [21]. Але загальний розмір шкоди лише зростає, доки триває агресія рф. Тому самотійно Україні не вдасться подолати цю проблему, і правильним є вектор на міжнародну співпрацю для її вирішення.

14 листопада 2022 року Генеральна Асамблея ООН ухвалила проєкт резолюції A/RES/ES-11/5 «Забезпечення засобів правового захисту та репарацій у зв'язку з агресією проти України», де закликала держави-члени ООН об'єднатися та створити легітимну міжнародну інфраструктуру для подолання наслідків російської агресії проти України, задокументувати докази й інформацію про шкоду, втрати, каліцтва, заподіяні фізичним і юридичним особам, державі Україна. Таким чином було закладено основу створення компенсаційного механізму за скоєні росією злочини в Україні [22].

Оптимальним правовим інструментом запровадження механізму відшкодування шкоди, завданої російською агресією проти України, є можливість використання як російських суверенних, так і приватних активів. Ця ідея обговорювалася та була підтримана на слуханнях «Змусити Росію заплатити: конфіскація суверенних активів за перемогу України», які провела Гельсінська комісія Конгресу США у грудні 2023 року [23]. Однак її реалізація потребує широкої міжнародної підтримки і формування правового меха-

нізму відшкодування збитків. Першим кроком на цьому шляху стало створення міжнародного Реєстру збитків у Гаазі (Королівство Нідерланди), призначеного для збору інформації про завдані Росією збитки, зокрема доказів, якими є довідки, витяги з державних реєстрів, інформація з існуючих та створених на подолання наслідків агресії баз даних.

Реєстр є своєрідним маркером для міжнародних партнерів та організацій щодо оцінки обсягів втрат і необхідних компенсацій. Як зазначає виконавчий директор Реєстру, «перші віхи Реєстру розкривають масштаби руйнувань, які Україна та її народ зазнали через агресію Росії» [24].

Офіційно вебсайт міжнародного Реєстру збитків запрацював з 4 березня 2024 року. На міжнародній конференції у Гаазі «Відновлення справедливості для України» у квітні 2024 року було оголошено про запуск подання до Реєстру заяв про компенсацію шкоди, збитків.

Зі свого боку Уряд України запропонував Реєстру збитків врахувати категорії шкоди та збитків, визначені постановою Кабінету Міністрів України від 01 грудня 2023 року № 1256 «Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 20 березня 2022 року № 326 [25].

Спочатку Рада Реєстру розробила та прийняла вимоги до заяв про компенсації по 13 категоріях шкоди, збитків чи втрат, серед яких пошкодження або знищення житлового нерухомого майна, смерть та зникнення найближчих родичів, вимушене внутрішнє переміщення, руйнування інфраструктури України.

На четвертому засіданні Ради Реєстру у вересні 2024 року прийнято форми та правила заяв до ще 16 категорій, які потребують затвердження Конференцією Учасників, а саме: вимушене переміщення за межі України; серйозні тілесні ушкодження; тортури або нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження чи покарання; сексуальне насильство; позбавлення волі; примусова праця або служба; депортація та примусове переміщення дітей і дорослих; втрата житла; втрата роботи; втрата приватного підприємництва; втрата доступу або контролю над нерухомим майном на тимчасово окупованих територіях; пошкодження або

руйнування громадських будівель і споруд; пошкодження або знищення нежитлового нерухомого майна (не пов'язане зі збитками для господарської діяльності); пошкодження, знищення або втрата активів; втрата контролю над майном на тимчасово окупованих територіях; переміщення (евакуація) підприємств. Робота над подальшою розробкою форм і правил заяв по інших категоріях триває, зокрема щодо втрат історичної, культурної та релігійної спадщини, шкоди навколишньому середовищу та природним ресурсам, розмінування та знешкодження боєприпасів, що не розірвалися [26].

Станом на жовтень 2024 року до Реєстру подано понад 10 тис. заяв про пошкодження чи знищення житлового нерухомого майна, адже донині це єдина категорія збитків, щодо якої можливе подання заяв про компенсацію. Не кожна заява має додаткові файли з доказами, але й на цей час їх надано майже 100 000. Для оцінки висунутих вимог враховуються також інші дані з різних баз даних, зовнішні ресурси, зокрема супутникові зображення. 99% заявників вказали суми компенсацій, які вони вимагають. Можна констатувати, що середня сума вимог по заявці становить приблизно 54 000 євро [27; 28].

Оскільки інформація для Реєстру є конфіденційною, доступ до неї обмежується виконанням поставлених перед Реєстром завдань. Право подавати дані до Реєстру мають зацікавлені фізичні і юридичні особи, а також держава Україна.

Варто наголосити, що Статут Реєстру збитків передбачає три критерії прийнятності для заяв про відшкодування збитків, втрат або шкоди. По-перше, вони повинні стосуватися періоду з 24 лютого 2022 року; по-друге, відображати відомості про шкоду, збитки, втрати, завдані на території України, в межах її міжнародно визнаних кордонів, включно з її територіальними водами; по-третє, стосуватися завдання шкоди/збитків міжнародно-протиправними діями російської федерації в Україні або проти неї.

На першому етапі заяви перевіряє Секретаріат Реєстру на дотримання формальних і технічних вимог, а на другому – Рада Реєстру, яка ухвалює рішення про внесення чи невнесення заяви до Реє-

стру, або повернення її на доопрацювання (для уточнень, виправлень, доповнень, надання додаткових доказів та ін.), про що повідомляється через «Дію». Очікується, що за умови дотримання критеріїв прийнятності заяв, подати свої вимоги про компенсацію збитків за новими категоріями збитків зможе ширше коло суб'єктів – всі, хто постраждав від російської агресії.

Оскільки Статутом Реєстру збитків передбачено відшкодування лише збитків і шкоди, завданих з 24 лютого 2022 року, запроваджений міжнародний компенсаційний механізм не дає можливості здійснювати відшкодування з 2014 року.

Правовий механізм відшкодування шкоди, збитків, втрат передбачає також діяльність комісії з розгляду заяв та компенсаційного фонду. Комісія з розгляду заяв, що надходять до Реєстру, уповноважена не лише їх розглядати, оцінювати докази, а й присуджувати компенсації заявникам. Без неї Реєстр позбавлений сенсу. Переговори щодо створення комісії тривають і вимагають більшої активності від держав, погодження моделі організації й управління комісією, вимог до її незалежності та неупередженості.

Компенсаційний фонд покликаний накопичувати кошти для виконання рішень комісії. Оскільки завдані збитки безпрецедентно значні, актуальне питання про джерела надходження коштів до цього фонду. На наше переконання, саме російська федерація повинна відповідати за міжнародно-протиправні діяння та повністю відшкодувати завдану шкоду. Для цього потрібно здійснювати наповнення компенсаційного фонду за рахунок активів рф та причетних до збройної агресії осіб, виявлених і конфіскованих на території держав-сторін міжнародного договору. Важливо погодити механізм, завдяки якому конфісковані активи рф будуть переходити у фонд і накопичуватися. Потрібні й чіткі рішення на випадок нестачі коштів у Фонді [29]. Джерелами надходження коштів до Фонду, окрім російських репарацій, можуть бути також фінансові надходження від держав-партнерів, міжнародних організацій, добровільні пожертви від громадян.

Україна самостійно не може визначати, які саме кошти вилучатимуться на терито-

ріях держав-партнерів та на яких умовах і які категорії збитків компенсуватимуться ними. Вирішення цих питань можливе лише на основі міжнародної співпраці. Необхідно узгодити норми міжнародного та національного права, щоб не виникли ситуації неможливості стягнення компенсації через суперечності різних законодавств.

В аспекті розвитку національного законодавства України важливими є зміни про санкції щодо рф та пов'язаних із нею осіб, які фінансували чи іншим чином допомагали рф у її агресії проти України або здійснювали воєнні злочини в Україні. Наразі вже відбувається стягнення в дохід держави активів осіб, щодо яких застосовано санкції. Проте існує проблема відсутності матеріального права, яке б встановлювало відповідальність рф за всю шкоду.

Національна судова практика сформувала позицію щодо ігнорування судового імунітету рф. У постанові від 14 квітня 2022 року у справі № 308/9708/19 Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду дійшов висновку, що «Суд України, розглядаючи справу, де відповідачем визначено рф, має право ігнорувати імунітет цієї країни та розглядати справи про відшкодування шкоди, завданої фізичній особі в результаті збройної агресії рф, за позовом, поданим саме до цієї іноземної країни». У постановках Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 14 квітня 2022 року у справі № 308/9708/19 та від 14 квітня 2022 року у справі № 308/9708/19 підставою для обмеження судового імунітету іноземної держави визнано «деліктний виняток» (англ. «tort exception») – завдання фізичної шкоди особі або збитків майну. За загальним правилом шкода, завдана в Україні фізичній особі в результаті протиправних дій будь-якої іншої особи (суб'єкта), може бути відшкодована за рішенням суду України (за принципом «генерального делікту»). Верховний Суд також виходить з того, що у разі застосування «деліктного винятку» будь-який спір, що виник на її території у громадянина України, навіть з іноземною державою, зокрема й рф, може бути розглянутим та вирішеним судом України як належним та повноважним судом.

Відповідно до статті 12 Конвенції ООН про юрисдикційні імунітети держав та їх власності (2004 року), що відображає звичаєве міжнародне право, держава не має права посилатися на судовий імунітет у справах, пов'язаних із завданням шкоди здоров'ю, життю та майну, якщо така шкода повністю або частково завдана на території держави суду та якщо особа, яка завдала шкоду, у цей час перебувала на території держави суду [30]. Таку позицію відображено у постанові Верховного Суду від 18 травня 2022 року у справі № 760/17232/20-ц. Верховний Суд також виснував, що стаття 12 Конвенції ООН про юрисдикційні імунітети держав та їх власності (2004 року) підлягає застосуванню відповідно до звичаєвого міжнародного права як кодифікований звід звичаєвих норм міжнародного права [31].

Велика Палата Верховного Суду у постанові від 12 травня 2022 року у справі № 635/6172/17 (пункт 49) також дійшла висновку, що російська федерація не має підстав посилатися на імунітет для уникнення відповідальності за заподіяні збитки майну особи внаслідок збройної агресії.

Підґрунтям для таких висновків Верховного Суду є практика Європейського суду з прав людини щодо обмеження юрисдикційного імунітету держави. У справах «Олейніков проти Росії» (Oleynikov v. Russia (скарга № 36703/04), рішення від 14 березня 2013 року, § 60), «Цудак проти Литви» (Cudak v. Lithuania (скарга № 15869/02), рішення від 29 червня 2011 року, § 52), «Валлісхаузер проти Австрії» (Wallishausser v. Austria (скарга № 156/04), рішення від 17 липня 2012 року, § 60) ЄСПЛ визнав існування звичаєвих норм у питаннях державного імунітету, вказав на можливість обмеження імунітету держави, якщо обмеження переслідує законну

мету та є пропорційним цій меті [32].

Водночас варто відзначити, що розгляд справ щодо відшкодування шкоди, завданої збройною агресією РФ, супроводжується складнощами. Він відбувається за відсутності сторони відповідача, внаслідок чого виникає питання про дотримання принципу змагальності сторін [33]. Також дотепер не напрацьований механізм повідомлення відповідача про розгляд справи. Рішення судів у цій категорії справ ще не оскаржувалися в касаційному порядку і щодо зазначених застережень Верховний Суд своєї позиції не висловлював [34].

Висновки. Порушені права та основні свободи людини в Україні під час збройної агресії РФ потребують відновлення. Для цього можуть бути застосовані різні правові засоби, які необхідно впроваджувати з огляду на ефективність, швидкість і повноту усунення негативних наслідків.

Аналіз порушених внаслідок збройної агресії РФ проти України прав людини та спричинені наслідки свідчать про доцільність внесення змін до чинного законодавства з метою поліпшення гарантій захисту порушених прав та їх подальшої реалізації. Відновлення більшості порушених російським агресором прав фізичних осіб в Україні здійснюється та буде здійснюватися на компенсаторних засадах. Тому важливо завершити процес формування повноцінного правового механізму відшкодування збитків за міжнародної підтримки партнерів України. Відповідальність за шкоду, заподіяну населенню України, повинна понести російська федерація. Чинне національне законодавство потребує також вдосконалення у частині обмеження держави-агресора у юрисдикційному імунітеті. Відповідні проекти нормативно-правових актів наразі напрацьовуються та будуть внесені на розгляд Верховної Ради України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Прієшкіна О. В. Забезпечення прав людини в Україні: стан та перспективи. *Наукові записки НаУКМА*. Том 200. Юридичні науки. 2017. С. 109–114.
2. Рабінович П. М., Панкевич І. М. Здійснення прав людини: проблеми обмежування (загальнотеоретичні аспекти). *Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України*. Серія 1. Дослідження та реферати. Вип. 3. Львів : «Астрон», 2001. 108 с.
3. Оніщенко Н. М., Сунегін С. О. Система прав людини: нові підходи та бачення. *Наукові інновації та передові технології*. 2023. № 1. С. 133–144. [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2023-1\(15\)](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2023-1(15)) (дата звернення: 04.11.2024).

4. Діти війни. URL: <https://childrenofwar.gov.ua/> (дата звернення: 08.11.2024).
5. Куркова К. М., Луценко-Миськів Л. І. Правове регулювання реабілітації військовослужбовців. *Держава та регіони. Серія: Право*. Том 2. 2024. № 1. С. 53–58.
6. Революційні зміни в системі реабілітації. У 2024 році ще більше пацієнтів із важкою травмою зможуть отримати якісні послуги з відновлення. 29.12.2023. URL: <https://moz.gov.ua/uk/revoljucijni-zmini-v-sistemi-reabilitacii-u-2024-roci-sche-bilshe-pacientiv-iz-vazhkoju-travmoju-zmozhut-otrimati-jakisni-poslugi-z-vidnovlennja> (дата звернення: 08.11.2024).
7. Деякі питання реалізації програми державних гарантій медичного обслуговування населення у 2024 році : Постанова Кабінету Міністрів України від 22 грудня 2023 року № 1394. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1394-2023-n#Text> (дата звернення: 12.11.2024).
8. Законодавче забезпечення формування та реалізації державної політики України в умовах воєнного стану. Колективна монографія: у 4 т./ заг. ред.: Стефанчук Р. О., Мищак І. М., Савченко Л. А. Том 3: Забезпечення прав і свобод людини в умовах воєнного стану: правові, психологічні, соціогуманітарні аспекти / відп. ред. Копиленко О. Л.; Інститут законодавства Верховної Ради України. К. : Вид-во «Людмила», 2022. 320 с.
9. «В мене з'явилося бажання жити»: як програма цілісного відновлення та реабілітації допомагає жінкам, які постраждали від насильства. 01.08.2024. URL: <https://avrorahelp.org.ua/news/v-mene-z-iavylosia-bazhannia-zhyty-iak-prohrama-tsilisnoho-vidnovlennia-ta-reabilitacii-dopomahaie-zhinkam-iaki-postrazhdaly-vid-nasystva/> (дата звернення: 12.11.2024).
10. Проект Закону України «Про статус осіб, постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного зі збройною агресією Російської Федерації проти України, та невідкладні проміжні репарації» № 10132 від 09.10.2023 р. URL: <blob:https://itd.rada.gov.ua/eca8161a-dce0-49b2-9a4d-ese6911145f1> (дата звернення: 12.11.2024).
11. Психічне здоров'я – фундамент розвитку та формування особистості, сім'ї та суспільства в цілому. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/22065.html> (дата звернення: 12.11.2024).
12. Проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо системи психічного здоров'я та послуг у сфері психічного здоров'я» № 9433 від 28.06.2023 р. URL: <blob:https://itd.rada.gov.ua/52da847c-dc1f-4321-92d8-22e93b7ec676> (дата звернення: 12.11.2024).
13. Проект Закону України Про систему охорони психічного здоров'я в Україні» № 12030 від 13.09.2024 р. URL: <blob:https://itd.rada.gov.ua/9556f11e-3cc4-4013-8f8d-1d217aadd055> (дата звернення: 12.11.2024).
14. Стратегія розвитку системи охорони здоров'я до 2030 року. URL: <https://moz.gov.ua/uploads/ckeditor/Стратегія/UKR%20Health%20Strategy%20Feb%2024.2022.pdf>
15. Стефанчук М. О. Зміст права людини на охорону здоров'я. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 1. С. 144–148. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/03/26.pdf>
16. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Дмитра Лубінця про стан дотримання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2023 році. URL: <https://ombudsman.gov.ua/report-2023/rozdil-2-prava-hromadian-iaki-postrazhdaly-vnaslidok-zbroinoi-ahresii-proti-ukrainy> (дата звернення: 12.11.2024).
17. Порядок надання допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам : Затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 20 березня 2022 року № 332. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/332-2022-n#Text> (дата звернення: 12.11.2024).
18. Христова Г. О. Про позитивні зобов'язання держави в умовах збройного конфлікту та тимчасової втрати контролю над частиною своєї території. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2017. № 2 (89). С. 54–67.
19. Проект Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення житлових прав внутрішньо переміщених осіб» № 11281 від 21.05.2024 р. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/44262> (дата звернення: 12.11.2024).
20. Збитки України від російської агресії: Зеленський назвав шокуючі цифри. URL: <https://trueua.info/news/zbitki-ukraini-vid-rosijskoi-agresii-zelenskij-nazvav-shokuyuchi-cifri> (дата звернення: 04.11.2024).

21. Григоров Антон. Міністр розвитку громад, територій та інфраструктури Олександр Кубраков розповів про перші підсумки державної програми з видачі житлових сертифікатів родинам, житло яких було знищене під час бойових дій. URL: <https://omore.city/articles/345718/v-ukraini-vzhe-vidali-900-zhitlovih-sertifikativ-za-derzhavnoyu-programoyu-mikolaivschina-sered-lideriv> (дата звернення: 04.11.2024).
22. Генасамблея ООН ухвалила резолюцію щодо репарацій Україні від Росії. 14.11.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3614341-genasamblea-oon-uhvalila-rezoluciu-sodo-reparacij-ukraini-vid-rosii.html> (дата звернення: 04.11.2024).
23. Голова Верховної Ради України Руслан Стефанчук виступив на слуханнях Гельсінської комісії США. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/244520.html> (дата звернення: 04.11.2024).
24. Відбулося п'яте засідання Конференції учасників Реєстру. Страсбург. 11.10.2024. URL: <https://rd4u.coe.int/en/-/the-conference-of-participants-of-the-register-held-its-fifth-meeting>. (дата звернення: 04.11.2024).
25. Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 20 березня 2022 року № 326 : Постанова Кабінету Міністрів України від 01.12.2023 р. № 1256. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1256-2023-n#n2> (дата звернення: 12.11.2024).
26. Правління RD4U приймає нові форми претензій на четвертому засіданні). 06.09.2024. URL: <https://rd4u.coe.int/en/-/rd4u-board-adopts-new-claim-forms-at-fourth-meeting> (дата звернення: 04.11.2024).
27. Понад 10 тис. позовів про пошкодження чи руйнування житла подано до Реєстру збитків України. Гаага. 01.10.2024. URL: <https://rd4u.coe.int/en/-/over-10-000-claims-for-damage-or-destruction-to-residential-housing-submitted-to-the-register-of-damage-for-ukraine> (дата звернення: 04.11.2024).
28. Категорії, відкриті для подання претензій. URL: [https://rd4u.coe.int/en/claims-and-process#%22387293%22:\[0\]](https://rd4u.coe.int/en/claims-and-process#%22387293%22:[0]) (дата звернення: 04.11.2024).
29. Росія має понести справедливе покарання і відшкодувати усі збитки, завдані жадливою війною. *Голос України*. 2023. 6 березня. URL: <http://www.golos.com.ua/article/368901> (дата звернення: 12.11.2024).
30. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про юрисдикційні імунітети держав та їх власності: Конвенція № 995_e50 від 02.12.2004. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/245973___246038 (дата звернення: 12.11.2024).
31. Постанова Верховного Суду від 18 травня 2022 року у справі № 760/17232/20-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/> (дата звернення: 12.11.2024).
32. Ступак О. Судовий імунітет держави. *Юридична практика. Судовий форум*. 2022. 15–16 вересня. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2022_present/Prezentatsiia_15_16_09_2022_Stupak.pdf (дата звернення: 12.11.2024).
33. Писарева Е. А., Клапоушак Д. С. До питання про відшкодування шкоди, завданої збройною агресією російської федерації проти України. *Академічні візії*. 2022. Вип. 13. URL: <https://www.academy-vision.org/index.php/av/article/view/94/86> (дата звернення: 12.11.2024).
34. Правова зброя проти агресії РФ: Секретар ВП ВС розповів про механізми стягнення збитків з держави-агресора та особливості подолання судового імунітету. 16.07.2024. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1638057/> (дата звернення: 12.11.2024).

ПРАВОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ НОРМОТВОРЕННЯ

УДК 347.736:341.24:340.134(477)

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2024.5.2>

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ТА ПРАКТИКИ У СФЕРІ НЕПЛАТОСПРОМОЖНОСТІ: ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ГАРМОНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Синегубов Олег Васильович,

orcid.org/0000-0001-6362-3115

доктор юридичних наук, доцент,

голова Харківської обласної військової адміністрації

Статтю присвячено характеристиці міжнародних стандартів та практик у сфері неплатоспроможності як ключових передумов створення ефективних правових механізмів реструктуризації та банкрутства, гармонізації українського законодавства в цій сфері. Визначено базові принципи реструктуризації та банкрутства, розроблені такими міжнародними інституціями, як Світовий банк, ЮНСІТРАЛ, INSOL International, Єврогрупа та Європейська комісія, серед яких гнучкість, прозорість, доступність процедур, а також баланс інтересів учасників і захист їхніх прав. Підкреслено, що їх впровадження сприятиме економічній стабільності, підтримці бізнесу та захисту прав кредиторів і боржників. Увагу приділено значенню спрощених режимів для мікро-, малих і середніх підприємств (ММСП), які допомагають знижувати фінансові та адміністративні бар'єри, забезпечують відновлення платоспроможності життєздатних підприємств або швидку ліквідацію нежиттєздатних. Розкрито значення Директиви ЄС про реструктуризацію та неплатоспроможність 2019 року та Директиви ЄС про гармонізацію окремих аспектів законодавства про неплатоспроможність 2022 року для забезпечення інтегрованого підходу до регулювання неплатоспроможності, включаючи раннє втручання, створення умов для нового старту боржників і прозорість у транскордонних справах. Акцентовано увагу на викликах зеленого переходу і цифровізації, які вимагають урахування екологічної стійкості бізнесу, специфіки цифрових активів та інноваційних проєктів, інтеграції принципів сталого розвитку у процедури реструктуризації та банкрутства, що сприятиме збереженню робочих місць, капіталу та знань. Визначено, що узгодження національного законодавства з міжнародними стандартами має сприяти покращенню інвестиційного клімату України та інтеграції в європейський економічний простір.

Ключові слова: неплатоспроможність, реструктуризація, банкрутство, міжнародні стандарти, гармонізація законодавства, євроінтеграція, сталий розвиток, цифровізація.

Sinegubov Oleg. International standards and practices in the field of insolvency: significance for the harmonization of ukrainian legislation

The article is devoted to the international standards and practices in the field of insolvency as a key prerequisite for creating effective legal mechanisms for restructuring and bankruptcy and harmonising Ukrainian legislation in this field. The author identifies the basic principles of restructuring and bankruptcy developed by such international institutions as the World Bank, UNCITRAL, INSOL International, Eurogroup and the European Commission, including flexibility, transparency, accessibility of procedures, as well as balance of interests of participants and protection of their rights. It is emphasised that their implementation will contribute to economic stability, business support and protection of the rights of creditors and debtors. Attention is paid to the importance of simplified regimes for micro, small and medium-sized enterprises (MSMEs),

which help to reduce financial and administrative barriers, ensure the restoration of solvency of viable enterprises or the rapid liquidation of unviable ones. The importance of the EU 2019 Directive on restructuring and Insolvency and the EU 2022 Directive harmonizing certain aspects of insolvency law for ensuring an integrated approach to insolvency regulation, including early intervention, creating conditions for a fresh start for debtors and transparency in cross-border cases, is revealed. Attention is focused on the challenges of the green transition and digitalisation, which require taking into account the environmental sustainability of business, the specifics of digital assets and innovative projects, and the integration of sustainable development principles into restructuring and bankruptcy procedures, which will help preserve jobs, capital and knowledge. It has been determined that the harmonisation of national legislation with international standards should help improve Ukraine's investment climate and integration into the European economic area.

Key words: *insolvency, restructuring, bankruptcy, international standards, harmonisation of legislation, European integration, sustainable development, digitalisation.*

Вступ. Розвиток глобальної економіки та інтеграція України до європейського економічного та правового простору зумовлюють необхідність вдосконалення національного законодавства у сфері неплатоспроможності. Посилення глобальної економічної конкуренції, вплив цифровізації та вимоги зеленого переходу створюють нові реалії для правового регулювання процедур неплатоспроможності. У цих умовах стандарти та рекомендації, розроблені авторитетними міжнародними інституціями є надійною основою для реформування правових механізмів, спрямованих на підтримку економічної стабільності, захист прав кредиторів і боржників та забезпечення сталого розвитку. Особливу увагу привертає необхідність створення сприятливих умов для малих і мікропідприємств, які становлять основу економіки України та найбільше потерпають від складності процедур банкрутства. Впровадження сучасних підходів у цій сфері дозволить підвищити ефективність правових механізмів, сприяючи сталому економічному зростанню та зміцненню позицій України у міжнародному економічному просторі. Таким чином, актуальність дослідження зумовлена необхідністю реформування українського законодавства в контексті сучасних викликів у сфері неплатоспроможності та реструктуризації, зокрема в умовах процесу євроінтеграції, що триває.

Отже, **метою дослідження** є характеристика міжнародних стандартів і практик у сфері неплатоспроможності, визначення їх значення для гармонізації українського законодавства з урахуванням впровадження передових підходів до реструкту-

ризації та банкрутства, сталого розвитку, інновацій та інтеграції в європейський правовий і економічний простір.

Ступінь вивченості теми. Міжнародні стандарти на найкращі практики неплатоспроможності досліджували такі вчені, як: О. Бірюков [1], А. Бутирський [2], І. Бутирська [3], Т. Вільчик [4], В. Джунь [5], Б. Поляков, В. Радзивлюк [6; 7; 8] та інші. Автори зосереджували увагу на дослідженні міжнародних стандартів та іноземного досвіду у сфері неплатоспроможності, зокрема аналізі міжнародних документів, в яких містяться стандарти ЮНСІТРАЛ та рекомендації Світового банку щодо режимів неплатоспроможності. У наукових дослідженнях приділяється увага питанням персональної відповідальності в процедурах банкрутства, механізмам відновлення платоспроможності боржника та правовому статусу учасників справ про банкрутство. Важливим напрямком досліджень є порівняльно-правовий аналіз законодавства європейських країн, зокрема детальне вивчення німецького досвіду регулювання процедур неплатоспроможності, можливостей адаптації кращих світових практик до українського правового поля. Крім того, значна увага приділяється вивченню принципів процедур банкрутства, особливо щодо неплатоспроможності фізичних осіб. Водночас питання регулювання неплатоспроможності мікро-, малого та середнього підприємства, а також механізми превентивної реструктуризації залишаються менш дослідженими в українській правовій науці. Ці аспекти розглядаються переважно в контексті загального аналізу процедур неплатоспроможності та відновлення пла-

тоспроможності боржника, не пов'язані з подальшим реформуванням процедур, враховуючи новітні виклики європейської інтеграції, впровадження механізмів раннього попередження та забезпечення їх доступності для всіх суб'єктів економічної діяльності з акцентом на ММСП, зокрема в умовах воєнного стану.

Методологія дослідження. У роботі застосовувалися загальнонаукові та конкретнонаукові методи дослідження. Методи аналізу та синтезу були застосовані для дослідження міжнародних стандартів у сфері неплатоспроможності, розроблених Світовим банком, ЮНСІТРАЛ, INSOL International, Єврогрупою, а також Європейською комісією, зокрема для розкриття змісту принципів гнучкості, прозорості, доступності процедур реструктуризації, а також вимог до превентивної реструктуризації та банкрутства, узагальнення основних підходів, притаманних міжнародним стандартам: баланс інтересів учасників процедур неплатоспроможності, захист прав кредиторів і боржників, а також вплив цих стандартів на ефективність процедур реструктуризації. Системно-функціональний метод використовувався для систематизації та представлення принципів, спрямованих на ефективність процедур неплатоспроможності, що були розроблені Єврогрупою; а також для визначення взаємозв'язків між міжнародними стандартами, екологічними вимогами, цифровізацією та особливостями національного регулювання процедур неплатоспроможності; розкриття розвитку міжнародних підходів до регулювання процедур неплатоспроможності. Порівняльно-правовий та формально-юридичний методи було застосовано для аналізу відмінностей та подібностей між положеннями міжнародних стандартів та Директив ЄС (Директиви ЄС про реструктуризацію та неплатоспроможність 2019 року та Директиви ЄС про гармонізацію окремих аспектів законодавства про неплатоспроможність 2022 року) з акцентом на можливість їх імплементації в українське законодавство. Метод прогнозування дозволив розкрити значення гармонізації законодавства України з міжнародними стандартами на ефективність процедур неплатоспроможності в Україні.

Виклад основного матеріалу. Міжнародні стандарти у сфері неплатоспроможності та превентивної реструктуризації формуються різними інституціями. Так, Світовим банком розроблено принципи, що охоплюють права кредиторів та боржників, управління ризиками та інституційні рамки впровадження процедур неплатоспроможності. Принципи Світового банку щодо ефективного режиму неплатоспроможності визначають низку основних показників, що враховують передову міжнародну практику, які є визначальними для оцінки ефективності внутрішніх систем неплатоспроможності, незважаючи на розмір боржника. Особлива увага приділяється ефективності систем кредитної інформації та відповідальності керівництва при загрозі неплатоспроможності. До позасудових та судових процедур реструктуризації пред'являються вимоги гнучкості, зокрема плану відновлення платоспроможності. Рамки процедур неплатоспроможності зосереджені на чітких критеріях їх початку, наявності тимчасових заходів захисту активів боржника, забезпечення можливості продовження діяльності під управлінням боржника, доступність та спрощення процедур. Особлива увага також приділяється задоволенню потреб неплатоспроможних мікро- та малих підприємств (далі по тексту – ММП), функціонування яких має значення для сталого розвитку. Принципи враховують, що для ММП процедури банкрутства є значним додатковим тягарем при виникненні фінансових труднощів. Основні цілі спрощеного режиму неплатоспроможності для ММП включають: ефективне сповіщення про стан неплатоспроможності для кредиторів та боржників; полегшення доступу до процедур реструктуризації та банкрутства; впровадження спрощених механізмів для реабілітації життєздатних та ліквідації нежиттєздатних підприємств; забезпечення умов для звільнення від боргів та нового старту; подолання стигматизації неплатоспроможності; розширення доступу до фінансування; запобігання зловживанням; створення систем раннього попередження та підвищення фінансової грамотності керівництва ММП [14].

У свою чергу, ЮНСІТРАЛ у своїх законодавчих рекомендаціях від 2021 року щодо неплатоспроможності ММП акцентує увагу

на необхідності впровадження швидких, простих та економічно доступних процедур: спрощення формальностей, використання стандартизованих форм, електронного документообігу та забезпечення територіальної доступності процедур. Важливим аспектом є сприяння новому старту боржника через ефективну реструктуризацію життєздатного бізнесу. Фундаментальні засади регулювання відносин неплатоспроможності враховують специфіку ММП через характерне поєднання комерційних та особистих зобов'язань, обмежений досвід у фінансових і правових питаннях та системну роль ММП в економіці через їх кількісне домінування серед суб'єктів господарювання, значний внесок у створення робочих місць, розвиток ланцюгів постачання та стимулювання інновацій, а також специфічні ризики функціонування ММП: недиверсифікованість кредиторів, проблеми з ліквідністю, обмежений доступ до фінансування та підвищені вимоги до забезпечення вимог кредитів. Процедури неплатоспроможності мають супроводжуватися належною консультативною підтримкою, забезпечувати баланс інтересів боржника та кредиторів [18].

Крім того, INSOL International розроблено принципи, що спрямовані на забезпечення прозорості та ефективної реструктуризації при збереженні балансу інтересів усіх сторін. Основний акцент зроблено на співпраці кредиторів, наданні боржнику часу для підготовки плану реструктуризації, утриманні від примусових заходів у період очікування та забезпеченні пріоритету нового фінансування. Принципи також передбачають важливість координації дій кредиторів та прозорості інформації про фінансовий стан боржника [16].

Слід зазначити, що міжнародно визнані принципи та рекомендації, запропоновані Світовим банком, ЮНСІТРАЛ та INSOL International, суттєво вплинули на розробку положень Директиви ЄС 2019/1023 про реструктуризацію та неплатоспроможність [11], зокрема, вони склали основу для створення рамок щодо гнучкості, прозорості, доступності та підзвітності процедур реструктуризації; сприяння ранньому втручанням та уникненню банкрутства; пріоритетності реструктуризації перед ліквідацією; захисту прав кредито-

рів та боржників; механізму запобігання зловживанням тощо. Таким чином, зазначені міжнародні принципи стали основою для створення інтегрованого підходу, відображеного в Директиві ЄС 2019/1023 та спрямованого на підвищення ефективності системи неплатоспроможності та реструктуризації, забезпечення балансу інтересів та підтримку економічної стабільності. Для України також ці принципи і Директива ЄС 2019/1023 є важливими орієнтирами у реформуванні сфери неплатоспроможності та створенні ефективних механізмів раннього попередження неплатоспроможності.

У свою чергу, неформальним об'єднанням міністрів фінансів країн Єврозони – Єврогрупою – ще в 2016 році було визначено принципи ефективності для рамок неплатоспроможності, враховуючи найкращі практики, що представлено у Таблиці 1.

Деякі з вищезазначених принципів, зокрема ті, що стосуються досудового врегулювання неплатоспроможності та надання «другого шансу підприємцям», покладені в основу Директиви ЄС 2019/1023. Крім того, розроблені Єврогрупою принципи також є базисними для реалізації ініціативи Європейської Комісії щодо гармонізації ключових розбіжностей у національних законодавствах про неплатоспроможність корпоративних (небанківських) підприємств, які були визнані перешкодами на шляху до створення добре функціонуючого Союзу ринків капіталу. Ця ініціатива розпочалася у 2020 році, а в 2022 році Європейською Комісією було ухвалено Пропозицію щодо Директиви про гармонізацію окремих аспектів законодавства про неплатоспроможність. Пропозиція до Директиви 2022 року має на меті усунення розбіжностей між національними законами, які ускладнюють рух капіталу, створюють юридичну невизначеність та збільшують витрати для кредиторів у транскордонних справах. Вона орієнтована на забезпечення ефективності процедур, прогнозованого розподілу активів між кредиторами та відновлення боржників. Зокрема, її положення передбачають: запровадження умов для анулювання транзакцій, здійснених зі заниженою вартістю чи на шкоду кредиторам; ефективність процедур (введення обов'язків

Принципи ефективності для рамок неплатоспроможності, розроблені Єврогрупою

Принцип	Зміст принципу
Рання ідентифікація проблем неплатоспроможності	Виявлення та врегулювання проблем на ранній стадії допомагає зберегти кошти, які можуть бути відшкодовані кредиторами, одночасно мінімізуючи загальні безповоротні витрати для економіки. У цьому відношенні інструменти раннього попередження дозволяють боржникам, особливо малим та середнім підприємствам (далі у тексті - МСП), регулярно перевіряти свою фінансову стійкість та вчасно вдаватися до адекватних інструментів для подолання боргових труднощів.
Наявність процедур ранньої реструктуризації	Для життєздатних підприємств реструктуризація боргу в поєднанні з реорганізацією діяльності підприємства як безперервно діючого суб'єкта господарювання є кращою, ніж обслуговування боргу через поетапну ліквідацію активів. Превентивні процедури реструктуризації з обмеженим залученням суду допомагають вчасно здійснити заходи з реструктуризації, зменшуючи при цьому невизначеність щодо результатів. Крім того, керівні принципи для процедур, у які залучені різні класи кредиторів, можуть сприяти укладенню угод і в межах превентивної реструктуризації, і реструктуризації після відкриття провадження справи про неплатоспроможність.
Наявність, доступність та економічна доцільність процедур неплатоспроможності	Корпорації, підприємці та фізичні особи повинні мати у своєму розпорядженні різноманітні процедури неплатоспроможності, що охоплюють різні типи боргових проблем. Процедури неплатоспроможності повинні бути простими для початку і для боржників, і для кредиторів на основі чітких критеріїв.
Ефективне забезпечення виконання вимог кредиторів при забезпеченому кредитуванні	Ефективне забезпечення виконання вимог кредиторів при забезпеченому кредитуванні у передбачуваний і прозорий спосіб створює стимули для відповідального запозичення, сприяє підвищенню ефективності системи неплатоспроможності за рахунок зменшення безповоротних втрат і робить результати більш справедливими.
Надання проблемним боржникам можливості нового старту	Негативні наслідки неплатоспроможності для проблемних боржників, а саме підприємців або домогосподарств, можна зменшити, надаючи сумлінним боржникам можливість звільнитися через досить короткий проміжок часу та запроваджуючи програми погашення заборгованості, сумісні з платоспроможністю боржника. Такі механізми повинні бути побудовані таким чином, щоб заздалегідь стимулювати відповідальне запозичення та управління боргом.
Чіткі правила транскордонної неплатоспроможності, зокрема для сприяння транскордонним інвестиціям	Для швидкого та економічно ефективного врегулювання міжнародної корпоративної неплатоспроможності необхідні чіткі правила щодо транскордонної неплатоспроможності, в тому числі для того, щоб не перешкоджати транскордонним інвестиціям. Діяльність компаній, які виходять за межі національних кордонів, і, зокрема, транскордонних груп компаній, може підпадати під дію різних юрисдикцій. Чіткість у вирішенні справ про транскордонну неплатоспроможність сприяє швидкому та ефективному врегулюванню у випадку банкрутства.

Розроблено автором за [10]

для директорів компаній своєчасно ініціювати процедури неплатоспроможності та створення нових «pre-pack» механізмів для швидкого продажу бізнесу перед ліквідацією); прозорість процедур (створення доступу до ключової інформації про процедури неплатоспроможності в усіх країнах-членах); підтримку мікропідприємств (спрощення ліквідаційних процедур для мікробізнесів із можливістю списання боргів) тощо [15].

Пропозиції до Директиви про гармонізацію окремих аспектів законодавства про неплатоспроможність доповнюють Директиву 2019/1023, яка зосереджена на ранньому втручанні та реструктуризації життєздатних компаній, надаючи їм шанс уникнути банкрутства. Так, у Пропозиції до Директиви 2022 року увага спрямована на узгодження більш фундаментальних аспектів законодавства про неплатоспроможність, таких як відновлення активів,

а також підтримка прозорості в транскордонних справах.

Крім того, ефективність процедур неспроможності є важливою умовою досягнення цілей сталого розвитку, що має сприяти забезпеченню балансу між економічними, соціальними та екологічними аспектами розвитку суспільства. Директива ЄС 2019/1023 заохочує держави-члени підтримувати безперервність бізнесу, акцентуючи увагу на внутрішній стійкості компаній і зовнішній стійкості, зокрема на збереженні людського капіталу [11; 13]. У ній наголошується, що усунення бар'єрів для превентивної реструктуризації мінімізує втрати робочих місць, зберігає навички та ноу-хау, що приносить користь усій економіці. Спрощення процедур списання боргів дозволяє підприємцям повернутися до бізнесу, використовуючи попередній досвід. Швидка реструктуризація також підвищує повернення коштів кредиторам, оскільки вартість бізнесу з часом зменшується. Загалом ефективні процедури допомагають краще оцінювати ризики кредитування та зменшують економічні та соціальні витрати на відновлення боржників [11; 12].

У свою чергу, зелений перехід має призвести до реструктуризації підприємств-забруднювачів і закриття тих, хто не зможе стати екологічно стійким. Цифровізація також змінює моделі бізнесу та споживання, створюючи потребу в адаптації компаній до нових реалій. Вплив на умови діяльності та процедури неплатоспроможності є безпосереднім: необхідність оцінки та специфіка збереження і передачі цифрових активів, важливість захисту даних, складність оцінки потенціалу відновлення цифрового бізнесу. А цифрова трансформація економіки призводить до того, що в процедурах неплатоспроможності все більшу роль відіграють нематеріальні активи, пов'язані з цифровими технологіями та інноваціями. Розробка режимів неплатоспроможності, ймовірно, матиме більший вплив на продуктивність у нематеріальних галузях, оскільки інноваційні проекти передбачають вищий ризик невдачі. Нещодавній аналіз ОЕСР свідчить, що приріст продуктивності від зниження бар'єрів для ефективної корпоративної реструктуризації зростає зі збільшенням

інтенсивності використання нематеріальних активів у секторі. Нематеріальні активи потребують особливого підходу під час процедур неплатоспроможності через складність їхньої оцінки та неповне відображення у фінансовій звітності. Професійна оцінка таких активів може суттєво вплинути на результат процесу. Продаж активів часто вигідніше проводити у комплексі для збереження синергії, наприклад, бізнес-напрямків разом із патентами. Прибуток від таких угод може сприяти ефективній реструктуризації боргів та реорганізації. Однак транзакції з нематеріальними активами складні та витратні, особливо для МСП. Неформальні позасудові процедури допомагають зменшити витрати та прискорити процес реструктуризації [9].

Слід зазначити, що відповідно до положень Розділу 20 «Підприємництво та промислова політика» Звіту 2024 року щодо України в рамках Комунікації ЄС про політику розширення ЄС, основними пріоритетними напрямками для подальшого вдосконалення політики України в сфері покращення операційного середовища для МСП є створення сумісного з ЄС підходу до регулювання процедур банкрутства та реструктуризації, що має враховувати інтереси боржників та кредиторів, бути спрямованим на підтримку підприємців, що зазнали неплатоспроможності. Відповідний підхід також має передбачати можливість «другого шансу», тобто можливість швидкого відновлення економічної активності та створення нового бізнесу, враховувати засади «зеленої» економіки та політики підтримки інновацій тощо [17].

Висновки. Гармонізація законодавства України у сфері неплатоспроможності з міжнародними стандартами є ключовою передумовою для створення ефективних правових механізмів подолання неплатоспроможності, що сприяють економічній стабільності, підтримці бізнесу та захисту прав кредиторів і боржників. Розроблені такими інституціями, як Світовий банк, ЮНСИТРАЛ, INSOL International, Єврогрупа та Європейська комісія, міжнародні стандарти визначають базові принципи, серед яких гнучкість, прозорість, доступність процедур реструктуризації, баланс інтересів учасників та захист їхніх прав. Спрощені режими для мікро-, малих і середніх

підприємств (ММСП) відіграють важливу роль у забезпеченні економічної стабільності, спрямовані на зниження фінансових та адміністративних бар'єрів, сприяючи відновленню платоспроможності життєздатних підприємств або їх швидкій ліквідації у разі нежиттєздатності. Ці підходи підкреслюють важливість доступних, гнучких і прозорих процедур, які забезпечують захист прав кредиторів і боржників, ефективне управління ризиками та підтримку сталого економічного розвитку. Такі стандарти є важливим орієнтиром для подальшого реформування українського законодавства, спрямованого на відповідність міжнародним практикам і забезпечення економічної стійкості.

Директива ЄС 2019/1023 про реструктуризацію та неплатоспроможність та Директива ЄС про гармонізацію окремих аспектів законодавства про неплатоспроможність надають інтегрований підхід до регулювання неплатоспроможності. Вони акцентують увагу на ранньому втручанні, забезпеченні нового старту для боржників та прозорості у трансграничних справах, а також створюють основу для реформування українського законодавства у напрямку гармонізації з європейськими стандартами.

Зелений перехід і цифровізація висувають нові вимоги до процедур неплатоспроможності, включаючи необхідність

врахування екологічної стійкості бізнесу та особливостей цифрових активів та інноваційних проєктів, що потребує відповідного коригування правового регулювання. Робота з нематеріальними активами, їх оцінка та збереження синергії є ключовими факторами ефективної реструктуризації, особливо для інноваційних компаній. Рекомендації ЄС акцентують увагу на спрощенні процедур, зменшенні стигматизації банкрутства та створенні умов для «другого шансу» підприємців, що може сприяти активізації підприємницької діяльності в Україні. Інтеграція принципів сталого розвитку в механізми неплатоспроможності забезпечує збалансований підхід до економічних, соціальних і екологічних аспектів, сприяючи збереженню робочих місць, знань і капіталу.

Для України особливо актуальними є запровадження систем раннього попередження неплатоспроможності, підвищення фінансової грамотності керівників, забезпечення доступності процедур реструктуризації та банкрутства. У свою чергу, впровадження системи регулювання процедур неплатоспроможності, узгодженої з нормами ЄС, сприятиме поліпшенню інвестиційного клімату, зменшенню правової невизначеності та інтеграції України до європейського економічного простору.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бірюков О. Персональна відповідальність у банкрутстві: міжнародні документи і світова практика. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2023. № 124(5). С. 5–12. DOI: 10.17721/1728-2195/2022/5.124-1 (дата звернення: 08.12.2024).
2. Бутирський А. А. Заходи щодо відновлення платоспроможності боржника як шлях подолання банкрутства : монографія. Чернівці: Книги – XXI, 2008. 180 с.
3. Бутирська І. А. Правовий статус учасників справи про банкрутство : монографія. Чернівці: Технодрук, 2017. 184 с. (дата звернення: 08.12.2024)
4. Вільчик Т. Б. Інститут банкрутства в Україні та Німеччині. *Форум Права*. 2023. № 74(1). С. 6–19. DOI: 10.5281/zenodo.7016655 (дата звернення: 08.12.2024).
5. Джунь В. В. Інститут неспроможності: світовий досвід розвитку і особливості становлення в Україні: монографія. Київ: Юридична практика, 2006. 384 с.
6. Поляков Р. Основні принципи відносин банкрутства (неплатоспроможності). *Матеріали конференцій МЦНД*. 2024. С. 73–76. DOI: 10.62731/mcnd-15.03.2024.001 (дата звернення: 08.12.2024).
7. Поляков Б., Радзивілюк В. Принципи інституту неплатоспроможності фізичних осіб. *Право України*. 2022. № 7. С. 11–22.
8. Поляков Р. Б. Принцип всеспільності як основоположний (базисний) принцип відносин банкрутства (неплатоспроможності). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 10. С. 202–210. URL: http://sej.org.ua/10_2023/47.pdf (дата звернення: 08.12.2024).

9. André C., Demmou L. Enhancing insolvency frameworks to support economic renewal. *OECD Economics Department Working Papers* №. 1738. 42 p. DOI: <https://doi.org/10.1787/18151973> (дата звернення: 08.12.2024).
10. Coutinho L., Kappeler A., Turrini A. Insolvency Frameworks across the EU: Challenges after COVID-19. Discussion Paper 182. February 2023. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2023. 40 p. URL: https://economy-finance.ec.europa.eu/system/files/2023-02/dp182_en_0.pdf (дата звернення: 08.12.2024).
11. Directive (EU) 2019/1023 of the European Parliament and of the Council of 20 June 2019 on preventive restructuring frameworks, on discharge of debt and disqualifications, and on measures to increase the efficiency of procedures concerning restructuring, insolvency and discharge of debt, and amending Directive (EU) 2017/1132 (Directive on restructuring and insolvency) : *European Union. Official Journal of the European Union*, 26.6.2019, L 172/18. URL : <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32019L1023> (дата звернення: 08.12.2024).
12. Ghia C., Junqueira T. B., Zaidi M., Olivera G. Sustainability in Insolvency and Restructuring Procedures. URL: <https://www.iiiglobal.org/file.cfm/156/docs/sustainability%20in%20insolvency%20and%20restructuring%20procedures.pdf> (дата звернення: 08.12.2024).
13. Linna T. Business Sustainability and Insolvency Proceedings – The EU Perspective. *Journal of sustainability research*. 2020. Vol. 2, no. 2. URL: https://sustainability.hapres.com/htmls/JSR_1212_Detail.html (дата звернення: 08.12.2024).
14. Principles for Effective Insolvency and Creditor and Debtor Regimes (English). Washington, D.C. : World Bank Group. URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/391341619072648570/Principles-for-Effective-Insolvency-and-Creditor-and-Debtor-Regimes> (дата звернення: 08.12.2024).
15. Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council harmonising certain aspects of insolvency law. COM/2022/702 final. 2022/0408 (COD). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52022PC0702#footnote2> (дата звернення: 08.12.2024).
16. Statement of Principles for a Global Approach to Multi-Creditor Workouts II. INSOL International. April 2017. 40 p. URL: <https://www.insol.org/getmedia/06c2de67-b34c-4163-8834-bc6db0d8315b/STATEMENT-OF-PRINCIPLES-FOR-A-GLOBAL-APPROACH-TO-MULTI-CREDITOR-WORKOUTS-II.pdf> (дата звернення: 08.12.2024).
17. Ukraine 2024 Report Accompanying the document Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of Regions «2024 Communication on EU enlargement policy». European Commission, 30.10.2024. SWD(2024) 699 final. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/document/download/1924a044-b30f-48a2-99c1-50edeac14da1_en?filename=Ukraine%20Report%202024.pdf (дата звернення: 08.12.2024).
18. UNCITRAL Legislative Recommendations on Insolvency of Micro- and Small Enterprises (2021). A/76/17. United Nations Commission On International Trade Law : web-site. URL: https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/media-documents/uncitral/en/part_5_en.pdf (дата звернення: 08.12.2024).

ЕФЕКТИВНІСТЬ ІНСТИТУТІВ ТРУДОВОГО ПРАВА УКРАЇНИ ТА ЇХ ПРАВОТВОРЧІ КРИТЕРІЇ

Мельник Марія Богданівна,

кандидатка юридичних наук, адвокатка,
докторантка кафедри трудового права та права
соціального забезпечення
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Статтю присвячено дослідженню проблем ефективності інститутів трудового права України та пошуку правотворчих критеріїв їх оцінки.

У статті зазначається, що у зв'язку зі змінами до трудового законодавства змінюються інститути трудового законодавства, що може спричинити правовий вплив на їх послаблення чи посилення, приводячи в неефективний чи то ефективний їх стан. Тому сам правотворчий процес може бути націлений на правовий моніторинг правових галузевих інститутів.

За результатами дослідження автор доходить висновків стосовно того, що в навчально-науковій літературі питання про ефективність інститутів трудового права розкриваються звужено, адже йдеться переважно про ефективність норм права, а не інституту загалом. Отже, питання зіставлення, а отже, і правового моніторингу таких феноменів, як «інститут права (галузевий інститут)» і «норма права», пояснюється методологічною пробільністю правових досліджень та уявлень про ефективність у праві, про ефективність правотворчого процесу стосовно як «норми права», так і «інституту права (галузевих інститутів трудового права зокрема)».

Автор доводить, що якщо в навчальному матеріалі (підручниках, посібниках) не ставиться питання про аналіз «ефективності інститутів», то, відповідно, правник не ставитиме питання й про ефективність доктрини трудового права. А це вже, на думку автора, переходить у проблему самої ефективності безпосередньо правового моніторингу та правотворчості. Адже саме тут виникає доктринальний і законодавчий пробіл виявлення критеріїв ефективності інститутів трудового права, який не що інше, як «калапсує» по самій галузі трудового права в частині забезпечення ефективності правотворчими і правомоніторинговими процесами.

Врешті-решт, автор визначає, що критерії ефективності інститутів трудового права слід сприймати через прояв у рівнях (етапах / процедурах): (а) ті, які здатні забезпечити ефективність здійснення правового моніторингу на рівні планування розроблення нормативно-правових актів до трудового законодавства України; (б) ті, які здатні забезпечити ефективність здійснення правового моніторингу на рівні розроблення проєктів нормативно-правових актів до трудового законодавства України; (в) ті, які здатні забезпечити ефективність здійснення правового моніторингу на рівні прийняття (видання) нормативно-правових актів до трудового законодавства України; (г) ті, які здатні забезпечити ефективність здійснення правового моніторингу на рівні ведення обліку нормативно-правових актів до трудового законодавства України.

Автор наводить критерії ефективності інститутів трудового права, які, на його думку, можуть визначатися через врахування правової доктрини в частині ефективності інститутів трудового права; врахування ефективності інститутів трудового права на рівні практики ЄСПЛ; врахування ефективності інститутів трудового права на рівні євроінтеграційного законодавства.

Ключові слова: правотворчість, правовий моніторинг, трудове право, ефективність права, правова доктрина, правовий інститут.

Melnyk Maria. Efficiency of labor law institutions of Ukraine and their law-making criteria

The article is devoted to the study of the problems of the effectiveness of labor law institutes of Ukraine and the search for law-making criteria for their evaluation.

The article states that in connection with the changes to the labor legislation, the institutions of the labor legislation are changing, which can cause a legal impact on their weakening or strengthening, leading to their ineffective or effective state.

Therefore, the law-making process itself can be aimed at legal monitoring of legal branch institutions. Based on the results of the research, the author comes to the conclusion that the issues of the effectiveness of labor law institutes are revealed narrowly in the educational and scientific literature, because it is mainly about the effectiveness of legal norms, and not the institute as a whole. So, the issue of comparison, and therefore of legal monitoring of such phenomena as "institute of law (industry institute)" and "norm of law", is explained by the methodological gap of legal studies and ideas about effectiveness in law, about the effectiveness of the law-making process both in relation to "norm of law" and and regarding the "institute of law (industry institutes of labor law in particular)".

The author proves that if the educational material (textbooks, manuals) does not ask questions about the analysis of the "effectiveness of institutions", then, accordingly, the lawyer will not ask questions about the effectiveness of the doctrine of labor law. And this, according to the author, turns into a problem of the very effectiveness of legal monitoring and law-making. After all, it is here that there is a doctrinal and legislative gap in identifying the criteria for the effectiveness of labor law institutes, which is nothing but "collapsing" in the field of labor law itself in terms of ensuring the effectiveness of law-making and law-monitoring processes.

In the end, the author determines that the criteria for the effectiveness of labor law institutes should be perceived through manifestation in levels (stages/procedures): (a) those capable of ensuring the effectiveness of legal monitoring at the level of planning the development of normative legal acts to the labor legislation of Ukraine; (b) those that are able to ensure the effectiveness of legal monitoring at the level of drafting drafts of normative legal acts to the labor legislation of Ukraine; (c) those capable of ensuring the effectiveness of legal monitoring at the level of adoption (issuance) of normative legal acts on the labor legislation of Ukraine; (d) those capable of ensuring the effectiveness of legal monitoring at the level of keeping records of normative legal acts to the labor legislation of Ukraine.

In the end, the author provides criteria for the effectiveness of labor law institutions, which, in his opinion, can be determined by taking into account the legal doctrine in terms of the effectiveness of labor law institutions; taking into account the effectiveness of labor law institutes at the level of ECtHR practice; taking into account the effectiveness of labor law institutions at the level of European integration legislation.

Key words: *law-making, legal monitoring, labor law, effectiveness of law, legal doctrine, legal institution.*

Кожен інститут права має свою правову природу, функціональне призначення та історію появи в системі права тієї чи іншої галузі права; кожен із них проходить і певні еволюційні трансформації, які тривають у правотворчому процесі на тлі змін до законодавства, здійснення правового моніторингу його ефективності. Галузеві інститути в трудовому праві України рухаються за схожою динамікою.

Уявляється, що затребуваність змінених інститутів права, так би мовити, «новим правом», пояснюється не тільки потребою в участі в правовому житті, але й наскрізно пов'язана з підвищенням їх ефективності в правотворчому процесі. Ефективність – саме та ознака правотворчого процесу в галузі «трудове право України», яка має потенціал для дослідження. Адже кожна зміна, доповнення чи то загалом прийняття нового трудового законодавства, як-от Трудовий кодекс

України (його проєкт. – Прим. М. М.), завдяки правотворчим інструментам має вказувати на проблему дії інститутів трудового права як у бік їх послаблення, так і в бік їх посилення, для досягнення ефективності в правовому регулюванні. Проте для цього доцільно визначити критерії ефективності інститутів трудового права, що, на нашу думку, стає можливим завдяки більш ґрунтовному їх дослідженню через призму правотворчості.

У правовій доктрині питаннями ефективності права переймалися ряд дослідників, як і проблемами інститутів права, а також питаннями правотворчості. Серед таких можна виокреми М. І. Козюбру [5], Л. Ф. Купіну [6], М. М. Драгомерецького [4], О. О. Кота, А. Б. Гриняка та Н. В. Міловську [10], О. М. Рим [14].

Так, до прикладу, під час аналізу порушених проблем у наукових працях дослідників важливо вказати на основні погляди

авторів. Зокрема, М. І. Козюбра, розкриваючи питання про державу як правового інституту в підручнику із загальної теорії права, зазначає, що «норми та інститути регулювання родоплемінної організації суспільства у певний історичний період переставали вирішувати проблеми, які неминуче виникали в процесі еволюції людини...» [5, с. 104]. Також М. І. Козюбра зазначає, що існують і такі приклади, «коли держави, а точніше люди, які очолюють такі держави, нехтували і продовжують нехтувати основоположними правами людей, загально визнаними принципами права заради досягнення своєї політичної або ідеологічної мети, яка у спрощеному вигляді, як правило, полягає у бажанні зберегти владу і відповідні привілеї якомога довше, навіть за будь-яку ціну...» [5, с. 105]. Це вказує на тенденції до недовіри до права, його неефективності, а отже, і самих інститутів права.

М. М. Драгомерецький у висновках проведеного дослідження стосовно міжгалузевих інститутів права зазначає, що «складовою сучасного діалогу правових культур є правова глобалізація, яка є багатогранним явищем і багато в чому залежить від якісного правового інструментарію, в тому числі від наявності схожих, а інколи й тотожних елементів правової системи. Одним із таких елементів є міжгалузеві інститути права...» [4, с. 189]. Як бачимо, дослідник пов'язує міжгалузеві інститути з певними критеріями ефективності, однак їх не розкриває.

У юридичній енциклопедії з трудового права не міститься енциклопедичної довідки про інститути трудового права, як і про їх ефективність [3].

За таких обставин стає очевидним, що на сьогодні питанням ефективності інститутів у трудовому праві України не було присвячено комплексних досліджень. Попри це, наукова увага до феномену «ефективності» була розглянута доволі однобічно, адже зосереджувалася здебільшого на неефективності норм права, неефективності законодавства і т. ін. (тобто на джерелах права, а не на методології, власне – на критеріях ефективності того чи іншого інституту права). Тут варто додати, що в деяких дослідженнях все ж таки вчені звертають увагу на штуч-

ність певних прав, неефективність певних інститутів права. Однак у контексті саме інститутів трудового права в межах правотворчого процесу наукова дискусія майже не виникала. Це і спонукає до постановлення відповідного завдання – дослідження проблеми ефективності інститутів трудового права України та пошук правотворчих критеріїв у цьому процесі.

Метою цієї статті є дослідження ефективності інститутів трудового права України та пошук правотворчих критеріїв їх оцінки.

Розглядаючи питання ефективності інститутів трудового права України, насамперед доцільно звернути увагу на теоретико-правову конструкцію змісту й характеристики самого «інституту права». Вважаємо, що це надасть можливість визначити основні кореляти цієї категорії для їх інтерпретації та розуміння того чи іншого інституту в трудовому праві.

Так, у юридичній енциклопедії зазначається, що інститут права – це відносно самостійна група правових норм, що регулюють вид (сторону) однорідних суспільних відносин у межах однієї або декількох галузей права за допомогою прийомів та засобів [2, с. 185]. А вже в підручнику з теорії держави і права наводиться характеристика інституту права. А саме зазначається, що такий інститут характеризується тим, що: (а) регулює певний вид однорідних суспільних відносин; (б) являє собою певну сукупність норм, яка є відносно автономною у складі галузі права; (в) забезпечує цілісне, відносно завершене правове регулювання певного соціального феномену, вирішує ту чи іншу соціальну потребу (тобто має певну автономію); (г) має загальну мету, основну ідею (принципи); (д) використовує специфічні поняття та юридичні конструкції [9, с. 86].

З огляду на такий підхід стає очевидним, що в самому понятті закладені правотворчі критерії для оцінки ефективності того чи іншого галузевого інституту, адже йдеться про «прийоми» та «засоби» групи правових норм, які здатні / нездатні регулювати вид (сторону) однорідних тих чи інших суспільних (а саме в нашому випадку – трудових) відносин.

У Великій юридичній енциклопедії «Трудове право» (Том 11, автори О. М. Ярошенко та П. І. Жигалкін) наводиться енци-

клопедична довідка про систему трудового права. Зазначається, що така базується насамперед на підставі поділу її норм на правові інститути. Вони, зазначається в енциклопедії, націлені на регламентування певної сукупності трудових і тісно пов'язаних із ними відносин. Кожен інститут трудового права являє собою відносно уособлений «блок», «агрегат» галузі трудового права. Головна функція інституту трудового права полягає в тому, що в межах своєї ділянки суспільно-трудова відносина повинні забезпечити цілісне, відносно завершене регулювання. Отже, інститут трудового права повинен володіти певним «комплексом» правових норм, за допомогою яких можна охопити всі суттєві моменти регулювання групи трудових та тісно пов'язаних із ними відносин. Як наслідок, юридичним критерієм уособленості тієї чи іншої сукупності правових норм у конкретний інститут трудового права мають слугувати такі три ознаки: (1) юридична єдність правових норм; (2) повнота регулювання певної сукупності трудових відносин; (3) уособлення норм інституту в главах, розділах, частинах та інших елементах нормативно-правових актів [3, с. 606].

У підручнику з трудового права В. І. Щербини та А. М. Соцького розкриваються деталі змісту «системи інститутів трудового права», де з поділом її на загальну й особливу частини звертається увага на те, що до загальної частини трудового права, зокрема, належать: (1) норми, які визначають завдання трудового права; (2) норми, які визначають коло відносин, що регулюють трудове право; (3) норми, які визначають зміст трудової правосуб'єктності; (4) норми, які визначають основні принципи трудового права; (5) норми, які визначають форми організації роботодавцем праці працівників та управління спільним процесом праці; (6) норми, які визначають форми участі працівників в організації праці й управління виробництвом; (7) правовий інститут колективно-договірного регулювання трудових відносин [17, с. 27–28].

У підручнику з порівняльного трудового права доволі показово розкривається особлива частина системи трудового права. Так, зазначається, що *особливу частину*

трудового права становлять правові інститути або групи норм, які регулюють певні складові трудових відносин або інші відносини, які належать до предмета трудового права. На думку правників, до інститутів трудового права, які включаються до основної частини, належать: (1) трудовий договір; (2) працевлаштування; (3) робочий час і час відпочинку; (4) нормування й оплата праці; (5) дискримінація праці та дистанційна відповідальність працівників; (6) матеріальна відповідальність сторін трудових відносин; (7) охорона праці; (8) праця жінок, молоді та осіб із зниженою працездатністю; (9) трудові спори; (10) нагляд і контроль за дотриманням трудового законодавства; (11) діяльність профспілок та інших органів виробничої демократії [8, с. 206–207].

Також у підручнику зазначається, що основне місце в механізмі правового регулювання трудових та тісно пов'язаних із ними відносинами займають норми трудового права. Ба більше, з-поміж характеристики інших норм трудового права в підручнику окреслено й мету охоронних норм трудового права. Зокрема, вважається, що їх основна мета – забезпечення ефективності дієвості норм, спрямованих на регулювання відносин, що становлять предмет трудового права [8, с. 208, 209, 210]. У навчальному посібнику з теорії права є інформація, яка доповнює зазначене вище. А саме йдеться про те, що охоронні норми права встановлюють вид і міру відповідальності за порушення прав і за невиконання обов'язків [13, с. 126]. Тут, слід задатися питанням, як саме це пов'язано з ефективністю права (трудового права) і, тим більше, із формуванням ефективного інституту трудового права? Власне, які елементи можуть становити / формувати ознаку ефективності, тільки «відповідальність»? Якщо так, то, хіба один інститут «відповідальності» є центральним регулятором суспільних відносин? Хіба суб'єкт права, який вирішив заробити собі на життя працею (суспільно-корисною працею) чи, навпаки, реалізувати свої здібності, повинен фокусуватися на відповідальності? І чи в такому випадку питання відповідальності є предметом трудового договору? Відповідь, на нашу думку, однозначна – ні.

Для прикладу, доречно звернути увагу на дослідження Л. Ф. Купіної. Так, учена доводить, що підхід до системи показників ефективності норм трудового права слід виокремлювати в таких складових: первинні наслідки (ті соціальні наслідки, оцінка яких відбувається на підставі безпосередніх цілей, для яких приймаються і втілюється правова норма або чиниться певна правова дія) і вторинні наслідки (ті соціальні наслідки, настання яких нормою трудового права не передбачалося) [6-а, с. 5].

Доволі показові висновки стосовно концепції ефективності норм права, висловлені Ю. Б. Бірченко. Він зазначає: «... поряд з правовими нормами, які мають декілька цілей, зустрічаються і правові комплекси, багато норм яких мають практично лише одну загальну безпосередню ціль. Є й такі інститути і галузі, де говорити про мету конкретної норми безглуздо. Так, у багатьох випадках окрема процесуальна норма не може мати і не має самостійної цілі. В даному разі необхідний комплексний підхід: треба визначити ефективність не норми, а правового інституту в цілому або навіть галузі» [1, с. 203]. Такий підхід надає можливість визначити якраз не ефективність норми, яка може не мати сама по собі правозастосовної цінності, а саме зосередитися на комплексному підході та збагнути роль і значення, власне, як і місце ефективності самого правового інституту. Це ще раз підкреслює потребу правозастосовувача змінювати акценти з норми на інститут.

Разом із тим варто враховувати і правотворчі особливості, адже питання створення, реформації, трансформації того чи іншого інституту трудового права може мати місце у створенні, розробці тощо нового нормативно-правового акта. До прикладу, Трудового кодексу України.

Так, у преамбулі Закону України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 р. № 3354-IX (далі – Закон № 3354-IX від 24 серпня 2023 р.) зазначається, що цей Закон покликаний визначити «... правові та організаційні засади правотворчої діяльності, принципи і порядок її здійснення, учасників правотворчої діяльності, правила техніки нормопроекування, порядок здійснення обліку нормативно-правових актів, а також пра-

вила дії нормативно-правових актів, усунення прогалин, подолання колізій у нормативно-правових актах та здійснення контролю за реалізацією нормативно-правових актів» [12].

Аналізуючи статистику змін до основного нормативно-правового акта (далі – НПА), який регулює трудові правовідносини, а саме змін у Кодексі законів про працю України, варто звернути увагу на те, що в цьому НПА міститься із часу прийняття понад 189 змін, а також 7 рішень Конституційного Суду України [7]. За таких обставин ефективність цього НПА є доволі сумнівною, як і його інститутів, які, по суті, щоразу зазнають нормативних змін.

У проекті нового Трудового кодексу України (далі – Трудовий кодекс) [11] міститься ряд новел і відсутні певні правові інститути, які мають місце в Кодексі законів про працю України. А саме в пояснювальній записці до проекту Трудового кодексу України обґрунтовується питання про те, що «...необхідність прийняття Трудового кодексу України обумовлена змінами системи суспільних відносин, що відбуваються в Україні, ці зміни безпосередньо пов'язані з працею. Виникла величезна низка проблем різної визначеності, що повинні вирішуватись засобами трудового права. Підготовка нового кодифікованого акта у цій сфері пояснюється також тим, що основу трудового законодавства України на сьогодні складає Кодекс законів про працю, який був прийнятий ще 10 грудня 1971 року і набув чинності з 1 червня 1972 року...» [11].

Також у пояснювальній записці до проекту Трудового кодексу України зазначається, що «...норми проекту Трудового кодексу спрямовані на адаптацію трудового законодавства України до Європейської соціальної хартії (переглянутої) і інших міжнародно-правових актів – Загальної декларації прав людини, Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, конвенцій Міжнародної організації праці (№ 29, 81, 87, 95, 98, 100, 111, 105, 129, 131, 132, 140, 144, 154, 155, 156, 158, інші) і відповідних її рекомендацій, а також актів Європейського Союзу...» [11].

О. В. Тищенко, піддаючи науковому аналізу новий проект ТК України, доходить

висновку, що цей проєкт містить значну кількість дискусійних норм, які не повністю корелюються з положеннями міжнародно-правових актів, зокрема щодо визначення ознак трудових правовідносин, відсутності чіткого регулювання правового становища «працівників із сімейними обов'язками», звуженого розуміння поняття «мобінг», неналежного закріплення в положеннях проєкту Трудового кодексу механізму реалізації принципу «гарантування від незаконного звільнення» тощо [16, с. 233]. Також учена доводить, що всупереч вимогам ст. 22 Конституції України у проєкті Трудового кодексу допускається звуження змісту й обсягу існуючих прав і свобод. *До прикладу*, за змістом проєкту Трудового кодексу звужуються гарантії працівникам у разі розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця, зокрема необґрунтовано зменшуються напрями захисної та представницької функцій профспілкових організацій. У проєкті Трудового кодексу відсутні норми щодо правового регулювання дисциплінарної відповідальності працівників, хоча, відповідно до п. 22 ст. 92 Конституції України, виключно законами України визначаються: засади цивільно-правової відповідальності; діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них [16, с. 233].

Тут варто звернути увагу на ті інститути права, які дістали змін (трансформуються) чи то взагалі виключаються з проєкту ТК України.

У фокусі трансформації інститутів проєкту ТК України зосереджений аналіз, який проведений громадською організацією «Трудові ініціативи». Дослідники висловилися з приводу ряду зауважень щодо проєкту ТК України та його нових інститутів. Так, у публікації цієї громадської організації зазначається, що Книга третя проєкту «регулює нову концепцію запобігання виробничим ризикам, засновану на принципах оцінювання, контролю ризиків та управління ними» [15]. Також звертається увага на недосконалість ряду норм. До прикладу: «...стаття 69 проєкту дозволяє роботодавцеві розірвати трудовий договір у зв'язку з нез'явленням працівника на роботу внаслідок тимчасової непрацездатності... Тобто, якщо ваш трудовий договір

укладений на рік і ви, наприклад, зламали кінцівку, мали оперативне втручання на хребті чи колінному суглобі і перебуваєте на лікарняному понад місяць, то роботодавець матиме право вас звільнити» [15].

М. М. Драгомерецький таким тенденціям знаходить певні пояснення. Так, учений доводить, що міжгалузеві інститути права в процесах трансформації компонентів права правових систем романо-германської правової сім'ї є одним з інструментів сучасного рівня діалогу правових культур. Встановлено, що галузева побудова права в правових системах країн законодавчого (континентального) права є ієрархією структурних рядів, що утворюють відповідні рівні системи права – первинний (елементарний), інституційний і галузевий. Вона займає весь структурний ряд або рівень системи права і в цьому сенсі не повинна поєднуватися зі структурними рядами або рівнями, де елементи виділяються з інших підстав. Враховуючи вищевикладене, можемо спостерігати використання критерію юридичної доцільності як спеціального критерію в процесі конструювання систем права, що входять до складу правових систем романо-германського права [4, с. 190].

Отже, можна відмітити, що тенденції, які відбуваються на рівні доктрини трудового права України, пояснюються трансформацією компонентів права правових систем романо-германської правової сім'ї. Разом із тим це не дає належного доктринального пояснення ефективності трансформацій, адже слід поставити під сумнів те, що завдяки трансформації одного чи декількох правових інститутів трудового права трансформується система права чи то галузь матеріального права.

З огляду на зазначене вище можемо констатувати, що в навчально-науковій літературі не ставиться питання про ефективність інститутів трудового права, натомість ідеться про ефективність доволі звужено, на рівні охоронних норм права, власне, самих норм права. Тож питання зіставлення, а отже, і правового моніторингу таких феноменів, як «інститут права (галузевий інститут)» і «норма права», пояснюється методологічною пробільністю правових досліджень та уявлень про ефективність у праві, про ефективність правотворчого процесу стосовно як «норми

права», так і «інституту права (галузевих інститутів трудового права зокрема)».

Отже, якщо в навчальному матеріалі (підручниках, посібниках) не ставиться питання про аналіз «ефективності інститутів», то, відповідно, правник не ставитиме питання й про ефективність доктрини трудового права. А це вже переходить у проблему самої ефективності правового моніторингу та правотворчості. Адже саме тут виникає доктринальний і законодавчий пробіл виявлення критеріїв ефективності інститутів трудового права, який не що інше, як «калапсує» по самій галузі трудового права в частині забезпечення ефективності правотворчими і правомоніторинговими процесами.

Безпосередньо за цим слід констатувати і ту проблему, у якій питання правового моніторингу та правотворчості не дістають відповідного правового інструментарію для належного законотворчого процесу через відсутність такого, що позначається на парадигмі моніторингу, розроблення нового нормативно-правового акта, як-от проект Трудового кодексу України. Адже не зрозуміло, за якими критеріями ті чи інші інститути права «долучились» чи то «зникли» із системи трудового права (зокрема, і проекту ТК України).

Насамкінець слід констатувати, що Закон № 3354-IX від 24 серпня 2023 р., має бути доповнений нормами, які б визначали критерії оцінки ефективності того чи

іншого інституту права в разі його зміни, появи чи трансформації.

Врешті-решт, стосовно критеріїв ефективності інститутів трудового права слід констатувати, що такі можливі через прояв у таких рівнях (етапах / процедурах):

(а) ті, які здатні забезпечити ефективність здійснення правового моніторингу на рівні *планування* розроблення нормативно-правових актів до трудового законодавства України;

(б) ті, які здатні забезпечити ефективність здійснення правового моніторингу на рівні *розроблення* проектів нормативно-правових актів до трудового законодавства України;

(в) ті, які здатні забезпечити ефективність здійснення правового моніторингу на рівні *прийняття (видання)* нормативно-правових актів до трудового законодавства України;

(г) ті, які здатні забезпечити ефективність здійснення правового моніторингу на рівні ведення *обліку* нормативно-правових актів до трудового законодавства України.

Критерії ефективності інститутів трудового права можуть визначатися через врахування правової доктрини в частині ефективності інститутів трудового права; врахування ефективності інститутів трудового права на рівні практики ЄСПЛ; врахування ефективності інститутів трудового права на рівні євроінтеграційного законодавства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бірченко Ю. Б. Визначення поняття ефективності правових норм. *Наукові записки*. Том 19. Спец. вип. 2001. С. 203. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c449798b-fb89-4873-a484-6e68a7285fa2/content> (дата звернення 19.10.2024).
2. Велика українська енциклопедія: у 20 т. Харків : Право, 2016. Т. 3. Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. 2017. 952 с.
3. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Харків : Право, 2016. Т. 11. Трудове право / редкол.: С. М. Прилипко (голова), М. І. Іншин (заст. голови), О. М. Ярошенко та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2018. 776 с.
4. Драгомерецький М. М. Міжгалузеві інститути права у правовому розвитку : дис. ... д-ра філос. / Драгомерецький Микола Миколайович; Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2023. 213 с. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/items/996b40be-1c87-4cfc-9651-2f20ded86555> (дата звернення 19.10.2024).
5. Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Ваїте, 2015. 392 с.
6. Купіна Л. Ф. Ефективність норм трудового права : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.05 / Купіна Людмила Францівна. Одеса, 2021. 471 с.
7. 6-а. Купіна Л. Ф. Ефективність норм трудового права : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.05 / Купіна Людмила Францівна. Одеса, 2021. 40 с.

8. Кодекс законів про працю України : затверджений Законом № 322-VIII від 10.12.1971. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення 19.10.2024).
9. Курс порівняльного трудового права : підручник у 2 томах / Іншин М. І., Мацюк А. Р., Соцький А. М., Щербина В. І. / за ред. акад. А. Р. Мацюка. 2-ге вид., змін і доп. Харків : Діса плюс. 2015. Т. 1. 1056 с.
10. Лук'янов Д. В. Теорія держави і права : посіб. для підгот. до іспитів / Д. В. Лук'янов, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський ; за заг. ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2018. 196 с.
11. Правовий моніторинг як складова правотворчої та правозастосовчої діяльності : монографія / за заг. ред. О. О. Кота, А. Б. Гриняка, Н. В. Міловської. Київ : Алерта, 2023. 268 с.
12. Пояснювальна записка до Проекту Трудового кодексу України. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67331 (дата звернення 10.10.2024).
13. Про правотворчу діяльність : Закон України від 24.08.2023 № 3354-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text> (дата звернення 10.10.2024).
14. Оборотов Ю. М., Крестовська Н. М., Крижанівський А. Ф., Матвеева Л. Г. Теорія держави і права. Державний іспит. Харків : Одісей, 2010. С. 126.
15. Рим О. М. Трудове право Європейського Союзу : монографія / О. М. Римм. Львів : ГАЛИЧ-ПРЕС, 2020. 596 с.
16. Сандул Г., Кундінська І., Музиченко А. та ін. Проект Трудового кодексу 2024: ключові моменти. URL: <https://trudovi.org.ua/analytics/proekt-trudovoho-kodeksu-2024-kliuchovi-momenty/> (дата звернення 10.10.2024).
17. Тищенко О. В. Проект Трудового кодексу України: концептуальні проблеми змісту. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 7/2024. С. 228–233. URL: http://www.lsej.org.ua/7_2024/56.pdf (дата звернення 19.10.2024).
18. Щербина В. І., Соцький А. М. Трудове право України : підручник / В. І. Щербина, А. М. Соцький. Чернівці : Технодрук, 2021. 552 с.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРИВАТНОГО ПРАВА

УДК 347.4

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2024.5.4>

ОСОБЛИВОСТІ ДОГОВІРНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН У СФЕРІ ПРОФЕСІЙНОГО СПОРТУ

Наставний Ілля Вячеславович,

кандидат юридичних наук,

докторант

Інституту правотворчості та науково-правових експертиз

Національної академії наук України

Стаття присвячена дослідженню особливостей договірної регуляції відносин у сфері професійного спорту. Зокрема, наголошено на актуальній тенденції до зростання значимості цивільно-правового договору у контексті регулювання приватноправових відносин, що в цілому сприяє реалізації таких основоположних принципів громадянського суспільства, як свобода підприємництва, свобода договору, розумність, добросовісність, справедливість. Встановлено, що особливість договірної регуляції відносин в сфері професійного спорту відображається у встановленні правил поведінки між спортсменом-професіоналом та спортивною організацією на основі консенсусу, що досягається сторонами з метою задоволення власних інтересів шляхом взаємоузгодження волі контрагентів майбутнього договору, спрямованих на виникнення, зміну або припинення цивільних правовідносин. Відповідно цивільно-правовий договір є не просто домовленістю між зазначеними контрагентами, а насамперед індивідуальним регулятором особистих немайнових та майнових відносин між ними, адже виключно в договорі отримують свою належну деталізацію закріплені у статутах та регламентах загальні вимоги до здійснення професійно-спортивної діяльності. Запропоновано здійснення правової характеристики цивільно-правових договорів сфері професійного спорту доцільно за наступними ознаками: 1) залежно від виникнення прав та обов'язків сторін – синалагматичний (взаємний), двосторонній договір; 2) залежно від наявності зустрічного майнового еквіваленту – оплатний (оплатність договору може виражатись і в зустрічному зобов'язанні, виконання якого буде надане контрагентом); 3) залежно від юридичної спрямованості договорів – основний; 4) залежно від наявності волі осіб на укладення договору – договір, що укладається за домовленістю сторін; 5) залежно від моменту у часі, коли договір вважається укладеним – консенсуальний; 6) залежно від наявності елементів інших договорів – змішаний.

Ключові слова: договір, договірне регулювання, саморегулювання, спорт, професійний спорт, спортсмен-професіонал, цивільні правовідносини, правова характеристика.

Nastavnyy Illia. Peculiarities of contractual regulation of relations in the field of professional sports

The article is aimed at studying the peculiarities of contractual regulation of relations in the field of professional sports. In particular, the author emphasizes the current trend towards the growing importance of civil law contracts in the context of regulation of private law relations, which generally contributes to the implementation of such fundamental principles of civil society as freedom of enterprise, freedom of contract, reasonableness, good faith and justice. It is established that the peculiarity of contractual regulation of relations in the field of professional sports is reflected in the establishment of rules of conduct between a professional athlete and a sports organisation based on a consensus reached by the parties with a view to satisfying their own interests by mutually agreeing on the will of the contracting parties to a future contract aimed at establishing, changing or terminating civil legal relations. Accordingly, a civil law

contract is not just an agreement between the said counterparties, but primarily an individual regulator of personal non-property and property relations between them, since only in the contract do the general requirements for professional sports activities set out in the charters and regulations receive their proper detail. The author suggests that the legal characterisation of civil law contracts in the field of professional sports should be based on the following features: 1) depending on the emergence of the rights and obligations of the parties – synalagmatic (mutual), bilateral contract; 2) depending on the availability of a counterpart property equivalent – paid (the payment of the contract may also be expressed in a counterpart obligation, which will be fulfilled by the counterparty); 3) depending on the legal nature of the contract – main contract; 4) depending on the will of the parties to enter into the contract – contract concluded by agreement of the parties; 5) depending on the time when the contract is considered to be concluded – consensual contract; 6) depending on the presence of elements of other contracts – mixed contract.

Key words: *contract, contractual regulation, self-regulation, sport, professional sport, professional athlete, civil legal relations, legal characteristics.*

Попри наявну в нашій державі нормативну базу, присвячену правовому упорядкуванню відносин у сфері професійного спорту, все ж варто констатувати, що найбільш детального регулювання вони набувають на договірному рівні шляхом укладення цивільно-правових договорів. Зазначене підтверджується висновком, що у договірній сфері закон перестає вважатися «істиною в останній інстанції», а сторони мають право відходити від його положень, коригуючи їх до своїх інтересів [1, с. 9]. Відповідно договірне регулювання, зважаючи на недосконалість законодавчого, превалює над останнім. У цьому контексті цікавою є висловлена А. Б. Гриняком теза, що хоча договір як дієвий регулятор приватноправових відносин і зайняв самостійне місце в механізмі правового регулювання, однак деякі теоретичні питання, пов'язані з аналізом сфери приватноправового регулювання договірних відносин саме як різновиду соціально-правових управлінських систем, не одержали належного доктринального осмислення [1, с. 11]. Більше того, у юридичній літературі наголошується на недостатності уваги до процесів, пов'язаних із аналізом сфери врегульованих положеннями цивільного права особистих немайнових та майнових відносин, що свідчить про потребу нового наукового осмислення цієї проблематики [2, с. 117], оскільки категорія цивільно-правового договору належить до цих правових феноменів, роль і значення яких у впорядкуванні суспільних відносин, незважаючи на численні дослідження, й досі залишаються недостатньо вивченими [3, с. 12].

Актуальною тенденцією розвитку професійних спортивних відносин є поступова заміна законодавчого регулювання договірним, що в цілому є позитивним явищем і свідчить про застосування таких основоположних принципів громадянського суспільства, як свобода підприємництва, свобода договору, розумність, добросовісність, справедливість. Зазначене обумовлює потребу у встановленні особливостей договірного регулювання відносин у сфері професійного спорту.

У контексті зростання значимості цивільно-правового договору та його позиціонування як самостійного регулятора приватноправових відносин цікавою є думка С. О. Погрібного про те, що у тих випадках, коли здійснюється внутрішнє регулювання (саморегулювання) цивільних суспільних відносин, договір у ньому виконує двояку функцію: з одного боку, він є нормативною основою такого регулювання, продуктом діяльності суб'єктів правового регулювання цивільних відносин; з іншого – договір виступає і як другий елемент механізму досягнення закладеної в ньому мети правового регулювання цивільних відносин, оскільки має значення і як юридичний факт, що породжує права та обов'язки учасників цивільних правовідносин [4, с. 47]. Як зазначається в юридичній літературі, договір відрізняється від інших юридичних фактів тим, що він не тільки дає підстави для застосування тієї чи іншої норми права у конкретному випадку і для виникнення, зміни чи припинення конкретних правовідносин, а й безпосередньо регулює поведінку сторін, визначає права та обов'язки учасни-

ків правовідносин. Це впливає із сутності договору, як домовленості сторін, акту їхньої волі. Своїм волевиявленням сторони приймають на себе певні обов'язки і набувають певних прав [5, с. 151–152]. Схожої позиції дотримується й А. Г. Бірюкова, на переконання якої договори належать до так званих мононорм. Вони регулюють відносини лише виключно між їхніми учасниками. Прийняті в договорі положення стосуються лише тих його учасників (сторін), які брали в ньому участь. Відповідно, узгоджені та прийняті умови договору є обов'язковими. Сторони мають право врегулювати в договорі, який передбачений актами цивільного законодавства, свої відносини, що не врегульовані цими актами. У цьому вбачається відмінність у правовому регулюванні публічних суспільних відносин, які регулюються виключно державою, від правового регулювання приватних відносин, до суб'єктного складу яких входять і самі учасники правовідносин [6, с. 90–91].

Зважаючи на це, можемо констатувати, що договір у механізмі правового регулювання відносин в сфері професійного спорту відіграє надзвичайно важливу роль, аналіз якої на доктринальному рівні дозволив Н. С. Кузнєцовій наголошувати на його унікальності в такому контексті. До такого висновку вчена приходять, проаналізувавши дію договору на всіх стадіях правового регулювання суспільних відносин (нормотворчій, правореалізаційній, правозастосовчій) [7, с. 404]. Більше того, як на доктринальному, так і правозастосовчому рівнях все частіше сьогодні трапляється використання терміносполучення «договірне регулювання». Як зазначає з цього приводу А. Б. Гриняк, введення в категоріальний апарат науки цивільного права цього терміну сприяє вирішенню проблем як договірних прав, так і цивільного права загалом, адже дозволяє по-іншому подивитись на цивільно-правовий договір як на ефективний інструмент, за допомогою якого сторони самостійно регулюють відносини між собою [8, с. 122]. Особливо цінним зазначене твердження є для поточного дослідження, оскільки дозволяє якісно дослідити вплив на відносини в сфері професійного спорту таких регуляторів, як договір (превалюю-

юче значення якого в цій сфері є беззаперечним) і закон.

Особливість договірних регулювань відносин в сфері професійного спорту відображається у встановленні правил поведінки між спортсменом-професіоналом та спортивною організацією на основі консенсусу, що досягається сторонами з метою задоволення власних інтересів шляхом взаємоузгодження волі контрагентів майбутнього договору, спрямованих на виникнення, зміну або припинення цивільних правовідносин. Відповідно цивільно-правовий договір є не просто домовленістю між зазначеними контрагентами, а насамперед індивідуальним регулятором відносин між ними. Натомість закон діє як загальнонормативний регулятор.

Зважаючи на це, можна констатувати, що договірне регулювання відносин у сфері професійного спорту за своїм впливом на відносини між спортсменом-професіоналом та відповідними суб'єктами сфери фізичної культури і спорту є ширшим, ніж нормативне, оскільки законодавче регулювання спрямоване на впорядкування цих відносин, а договірне – на їх організацію та формування. Тому цивільно-правовий договір, як слушно зазначається в юридичній літературі, виступає тією унікальною соціально-правовою конструкцією приватного права, яка обумовлює його специфіку і одночасно надає його сторонам якнайширшу свободу дій, надає можливість самим виступати своєрідними «законодавцями» для себе, але в визначених правових межах [1, с. 23]. Тобто, «чистий нормативізм в договірному праві уступає дорогу саморегулюванню договірних відносин [9, с. 80].

Разом із тим відносини в сфері професійного спорту регулюються на локальному рівні самими спортивними організаціями. Відповідно регулювання професійних спортивних відносин на локальному рівні є не менш важливим, ніж договірне, оскільки статутні та регламентні акти спортивних організацій фактично стають обов'язковими для спортсменів-професіоналів, які б положення вони не містили. Тобто, вступаючи у договірні відносини з професійними спортивними організаціями, спортсмен, навіть не усвідомлюючи цього, зобов'язаний діяти у відповідності

з тими чи іншими положеннями локального акту (регламенту, статуту тощо). З метою захисту суб'єктивних цивільних прав спортсменів-професіоналів, на нашу думку, доцільно передбачити у ст. 38 Закону України «Про фізичну культуру і спорт» [10] вказівку на необхідність ознайомлення його з відповідними положеннями статутних та регламентних актів, в яких і містяться підходи до врегулювання відносин між такими суб'єктами (особливості переходу спортсмена з одного спортивного клубу до іншого, застосування штрафних санкцій за порушення спортивної дисципліни, преміювання спортсменів за значні досягнення, питання дискваліфікації тощо). Станом ж на сьогодні за відсутності подібних положень у чинному законодавстві, доцільно підтримати висловлену в юридичній літературі позицію про пріоритетну роль договору як регулятора відносин між спортсменами-професіоналами та спортивними організаціями порівняно з локальними (корпоративними) актами [11, с. 81]. Тобто саме договір є безпосереднім регулятором особистих немайнових та майнових відносин між суб'єктами професійного спорту і виключно в договорі отримують свою належну деталізацію (шляхом визначення прав та обов'язків) закріплені у статутах та регламентах загальні вимоги до здійснення професійно-спортивної діяльності.

Окремо слід акцентувати увагу на визначенні поняття цивільно-правового договору в сфері професійного спорту та його різновидах. Насамперед доцільно звернути увагу на відображений у ст. 38 Закону України «Про фізичну культуру і спорт» підхід, за яким законодавець підставою виникнення відносин у сфері професійного спорту визначає контракт, що укладається між спортсменом-професіоналом та відповідними суб'єктами сфери фізичної культури і спорту. В юридичній літературі зазначається, що контракт (contract) – це угода в письмовій формі між двома або більше сторонами, яка тягне за собою наявність взаємних зобов'язань і має позовну силу [12, с. 8]. З. В. Ромовська, порівнюючи терміни «договір» та «контракт», наголошує на відповідності терміну «договір» українській правничій термінології та вказує на можливість

домовленості сторін, а не на їхню підпорядкованість чи застосування державного примусу [13, с. 202], в той час, як В. В. Луць пропонував сприймати терміни «договір» і «контракт» як рівнозначні (синоніми), щоправда із застереженням, що термін «контракт» притаманний регулюванню підприємницьких правовідносин [14, с. 24]. Виходячи із зазначених теоретичних позицій, на наш погляд, можливим використання у досліджуваній сфері відносин професійного спорту як різновиду підприємницької діяльності терміну «контракт» як синоніму терміну «договір», щоправда із застереженням, що з метою єдності приватноправової термінології все ж доцільніше використовувати термін «договір». Відповідно спортсмени-професіонали вправі регулювати свої відносини із суб'єктами сфери фізичної культури і спорту не лише за допомогою трудових, а й цивільно-правових договорів. Основним критерієм вибору джерела правового регулювання професійних спортивних відносин, на нашу думку, необхідно вважати саме волевиявлення їх суб'єктів щодо того чи іншого оформлення оплачуваної спортивної діяльності.

В цілому не викликає сумнівів приватноправова природа договорів у сфері професійних спортивних правовідносин. Аргументами на користь цього висновку є те, що: 1) виконання договору завжди спрямоване на досягнення бажаного спортивного результату змагання, зокрема, зайняття спортивною організацією, за яку виступає спортсмен, певного місця; 2) спортсмен за будь-яким із різновидів договору в сфері професійного спорту повинен здійснювати відповідні дії щодо систематичних тренувань та особистої участі у спортивних змаганнях; 3) ризик неотримання винагороди у випадку недосягнення високих спортивних результатів лежить на спортсмені (зазвичай сторони у договорі передбачають обов'язок спортивного клубу сплатити конкретну грошову суму за відповідний спортивний результат); 4) спортсмени-професіонали мають можливість переходу від однієї спортивної організації до іншої (розірвання договору), що пов'язано з виявленням ініціативи спортсмена-професіонала в період так званих «трансферних

вікон» та/або з виплатою значного розміру компенсації; 5) на спортсмена-професіонала, як правило, покладаються штрафні санкції за порушення ним умов договору.

Вищенаведені ознаки цивільно-правових договорів у сфері професійної спортивної діяльності дозволяють здійснити їх юридичну характеристику крізь призму загальноновизнаних класифікацій, що сприятиме визначенню їх місця в системі цивільно-правових договорів. Загалом, виходячи із дефініції професійного спорту як самостійної, ініціативної, систематичної, на власний ризик діяльності у сфері спорту з організації спортивних заходів, наділеною особливою видовищністю, спрямованою на задоволення інтересів спортивних організацій, спортсменів-професіоналів та глядачів і систематичне отримання прибутку від користування майном, продажу квитків, виконання робіт і надання послуг [15, с. 5], можна зробити висновок, що договори в цій сфері наділені такими ознаками, як двосторонність, консенсуальність та оплатність. Такі властивості договорів у сфері професійного спорту презюмуються як конститутивні і відображають: а) мету договору – організацію спортивних заходів, спрямованих на задоволення інтересів спортивних організацій, спортсменів-професіоналів, глядачів; б) модус виконання, що встановлений вимогами до планування, організації та проведення спортивних заходів; в) економічну сутність – організацію спортивного видовища та одержання винагороди.

Отже, договори в сфері професійного спорту мають консенсуальний характер, адже момент укладення договору і момент його виконання не співпадають у часі. Консенсуальність договору в сфері професійного спорту зумовлена самою діяльністю спортсмена-професіонала, яка потребує аналітичної діяльності, значних фізичних зусиль, дотримання виробленої та погодженої тренером методики тренувань у відповідності до нормативів та інших вимог. За загальним правилом консенсуальний договір вважається укладеним з моменту досягнення згоди з усіх його істотних умов. До того ж зауважимо, що консенсуальний характер зберігається і у випадку, якщо спортсмен приступає до підготовки до змагань негайно після укладення дого-

вору, оскільки для досягнення запланованого сторонами потенційного спортивного результату потрібен деякий час.

Окрім консенсуальності договору в сфері професійного спорту, варто звернути увагу й на його двосторонність, синалагматичність, оскільки договірні зобов'язання виконуються обома сторонами. Тобто зазначений договір є двосторонньо зобов'язуючим, адже його сторони наділені відповідними правами та кореспондуючими правам контрагента обов'язками. Зокрема, у спортсмена-професіонала виникає обов'язок щодо підготовки до змагань шляхом виконання відповідних нормативів, дотримання дієт, дисципліни тренувань, досягнення поставленого спортивного результату тощо та право вимагати від спортивної організації сплати за це коштів, а в спортивній організації, у свою чергу, виникає зустрічний обов'язок – забезпечити належні умови для тренувань, надання супутніх медичних, тренерських тощо послуг, сплатити кошти спортсмену та вимагати від нього досягнення поставленого спортивного результату.

Виходячи із закріпленого в законодавстві визначення поняття професійного спорту, можемо зробити висновок, що договорам у сфері професійного спорту властивий характер оплатності, що знаходить свій прояв в отриманні спортивною організацією прибутку за підготовку спортсмена та досягнення ним визначеного спортивного результату, а також здійсненні виплати останньому визначеної договором суми коштів.

Досліджувані договори в сфері професійного спорту можна характеризувати й за такою їх властивістю, як змішаність, оскільки зазначені договірні конструкції можуть містити елементи інших договорів, зокрема купівлі-продажу інвентарю, договорів підряду на ремонт чи будівництво спортивного комплексу, договору спонсорства, простого товариства тощо. Тобто, змішаний договір є підставою для виникнення єдиного зобов'язання, що поєднує ознаки договорів різного типу. Якщо договір у сфері професійного спорту є змішаним, то до нього застосовуються правила про договори, елементи яких є у змішаному договорі. З приводу єдиного розуміння терміносполучення «елементи різ-

них договорів», під останніми пропонуємо розуміти сукупність прав та обов'язків сторін, що притаманні конкретній договірній конструкції.

У досліджуваній сфері професійних спортивних відносин такі договори, як правило, укладаються професійними спортсменами зі спортивними клубами в ігрових, тобто командних видах спорту, і регулюють спортивні відносини професійних спортсменів з приводу їх участі в професійній спортивній діяльності.

З приводу можливості характеристики окремих договорів в сфері професійного спорту як змішаних влучною є висловлена І. Р. Шишкою теза, що змішаний договір не є ні самостійним типом договору, ні його видом. Його характеризує сполучення елементів механізму різних видів договорів. Змішаний договір є підставою для виникнення єдиного зобов'язання, яке поєднує ознаки договорів різних видів [16, с. 85].

Отже, правову характеристику договорів в сфері професійного спорту доцільно здійснювати за такими ознаками: 1) залежно від виникнення прав та обов'язків сторін – синалагматичний (взаємний), двосторонній договір; 2) залежно від наявності зустрічного майнового еквіваленту – оплатний (оплатність договору може виражатись і в зустрічному зобов'язанні, виконання якого буде надане контрагентом); 3) залежно від юридичної спрямованості договорів – основний; 4) залежно від наявності волі осіб на укладення договору – договір, що укладається за домовленістю

сторін; 5) залежно від моменту у часі, коли договір вважається укладеним – консенсуальний; 6) залежно від наявності елементів інших договорів – змішаний.

Отже, під договорами в сфері професійного спорту пропонуємо розуміти домовленість, за якою одна сторона (спортсмен-професіонал) зобов'язується систематично на оплатній основі брати участь у тренувальній та змагальній діяльності з певного виду спорту з метою досягнення необхідного спортивного результату, а інша сторона (спортивна організація) зобов'язується створити всі належні умови для здійснення діяльності, спрямованої на досягнення відповідного результату, та виплачувати відповідну винагороду спортсмену-професіоналу.

Підсумовуючи наведене доцільно зазначити, що договірне регулювання в механізмі правового регулювання приватноправових відносин в сфері професійного спорту займає особливе місце, оскільки договірне регулювання за своїм впливом на професійні спортивні відносини є ширшим ніж нормативне. Тому цивільно-правовий договір є тією унікальною соціально-правовою конструкцією приватного права, яка зумовлює його специфіку, що відображається у можливості за його допомогою врегулювати відносини у нових сферах діяльності, які на початковому етапі виникнення та нестабільності їх використання не потребують закріплення на законодавчому рівні, без порушення норм чинного законодавства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Договірне регулювання приватноправових відносин в умовах євроінтеграційних процесів в Україні. Монографія / За заг. ред. академіка НАПрН України О. Д. Крупчана; наук. ред. А. Б. Гриняк. Київ, 2017. С. 9, 11, 23.
2. Харківська цивілістична школа: у дусі традицій: монографія / Під ред. І. В. Спасибо-Фатеєвої. В. Спасибо-Фатеєвої. Харків: Право, 2011. С. 117.
3. Кузнецова Н. С. Договір у механізмі регулювання цивільно-правових відносин. *Право України*. № 9. 2012. С. 12.
4. Погрібний С. О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України : монографія. Київ: Правова єдність, 2009. С. 47.
5. Святошнюк С. С. Поняття договору як одна із теоретичних основ правового регулювання надання фінансових послуг. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. № 69. С. 151–152.
6. Бірюкова А. Г. Особливості договору як джерела цивільного права України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2018. № 33. С. 90–91.
7. Кузнецова Н. С. Вибрані праці. Київ : ПрАТ «Юридична практика», 2014. С. 404.

8. Гриняк А. Б. Особливості договірної регуляції приватноправових відносин. *Приватне право і підприємництво*. Збірник наукових праць. Вип. 18, 2018 / Редкол.: Крупчан О. Д. (гол. ред.) та ін. Київ : Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва Національної Академії правових наук України, 2018. С. 122.

9. Шишка Р. Б. Проблема видів та характеристики цивільних та господарських договорів. Розробка механізму правового регулювання договірних відносин у підприємницькій діяльності / За ред. академіка АПрН України В. В. Луця. Київ : НДІ приватного права і підприємництва АПрН України, 2009. С. 80.

10. Про фізичну культуру і спорт: Закон України № 3808-XII від 24.12.1993. *Відомості Верховної Ради України*. 1994, № 14, ст. 80. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3808-12#Text> (дата звернення: 29.10.2024).

11. Суха Ю. С. Цивільно-правові договори у сфері професійного спорту : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2014. С. 81.

12. Контрактне право: навчально-методичний посібник для здобувачів вищої освіти усіх форм навчання; галузь знань – 08 «Право», спеціальність – 081 «Право» / В. П. Попелюк, К. А. Возняковська, О.Р. Гофман, В. В. Добровольська. 2021. С. 8.

13. Ромовська З. В. Сімейний кодекс України. Науково-практичний коментар. Київ : Ін-юре, 2003. С. 202.

14. Контракти в підприємницькій діяльності : навч. посіб. 2-е вид., переоб. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2008. С. 24.

15. Ткалич М. О. Спортивний клуб як суб'єкт цивільного права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса : Одеська національна юридична академія, 2010. С. 5.

16. Шишка І. Р. Договір на виконання маркетингових досліджень : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. К., 2010. С. 85.

УДК 346.1:338.47

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2024.5.5>

ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМИ ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У СФЕРІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТРАНСПОРТНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ УКРАЇНИ

Турченко Ігор Вікторович,
orcid.org/0000-0001-6127-7968
доктор філософії у галузі права

У публікації розглядається проблематика впровадження сучасних інформаційних технологій в управлінські та виробничі процеси, що забезпечують безперебійне функціонування вітчизняної транспортної інфраструктури. У контексті врахування необхідності не тільки оперативного повоєнного відновлення, але й вирішення проблем подальшої модернізації вітчизняної транспортної інфраструктури, наголошується на потребі в широкому впровадженні у вітчизняну практику перевезень інтелектуальних транспортних систем (ITS). Останні передбачають передові сенсорні, комп'ютерні та комунікаційні технології, що застосовуються для забезпечення ефективності, безпечності й екологічності експлуатації транспортної інфраструктури. Розв'язання проблеми провадження ITS покликане вирішити питання покращення управління транспортними потоками, зниження часу перебування пасажирів і вантажів у дорозі, зменшення споживання відповідним транспортом палива та паливно-мастильних матеріалів та інших експлуатаційних витрат тощо. Вирішення цих питань має вирішальне значення для сталого зростання та технічної модернізації вітчизняної транспортної інфраструктури та економіки України загалом. Аналізується досвід впровадження ITS у різних країнах світу, зокрема, таких як Англія, Італія, Франція, Чехія, Південна Корея та США. Відзначається, що ці країни протягом тривалого часу активно використовують інтелектуальні системи управління пасажирськими та вантажними транспортними потоками, автоматизовані системи моніторингу транспортного руху. Ці країни на високому технологічному рівні вирішили всі проблемні питання впровадження сучасних технологій для підвищення ефективності транспортних перевезень та визначили пріоритетні напрями щодо забезпечення належного рівня безпеки на транспорті. Особлива увага в цих країнах приділяється програмам, спрямованим на розробку та впровадження під'єднаних до електромережі нових видів високошвидкісних рельсових і монорельсових транспортних засобів, автоматизованих безпілотних транспортних систем і систем управління транспортними потоками, що використовують штучний інтелект.

Ключові слова: господарське право, транспортна інфраструктура, інформаційні технології, інтелектуальні транспортні системи, управління транспортом, післявоєнне відновлення, модернізація, штучний інтелект.

Turchenko Ihor. Priority areas for the use of information technology in the field of transport infrastructure in Ukraine

This publication addresses the implementation of modern information technology in management and operational processes vital to the continuous operation of Ukraine's transport infrastructure. It emphasizes the necessity of adopting intelligent transport systems (ITS) to address both immediate post-war recovery needs and long-term modernization challenges. ITS incorporates advanced sensor, computing, and communication technologies that enhance the safety, efficiency, and environmental sustainability of transport infrastructure. The adoption of ITS aims to improve traffic management, reduce passenger and cargo transit times, and lower fuel and maintenance costs. Successful ITS implementation is crucial for sustainable growth and technological advancement in Ukraine's transport infrastructure and broader economy. The publication also examines ITS deployment experiences in countries such as the UK, Italy,

France, the Czech Republic, South Korea, and the USA. These nations effectively utilize intelligent systems for managing passenger and freight flows, automated traffic monitoring, and have identified key priorities to ensure transport safety and efficiency. Notably, these countries focus on programs for the development and deployment of high-speed rail, monorail systems, automated unmanned transport, and AI-driven traffic management.

Key words: *commercial law, transport infrastructure, information technology, intelligent transport systems, transport management, post-war recovery, modernization, artificial intelligence.*

Загальновідомо, що на сьогодні народ України переживає один із найскладніших періодів у нашій новітній історії – повномасштабну збройну агресію з боку Російської Федерації. Окупація частини нашої території створює серйозні проблеми та виклики для функціонування й розвитку ключових галузей нашої економіки, зокрема вітчизняної транспортної інфраструктури. Унаслідок систематичних обстрілів, що не зупиняються досі, за офіційними даними, було пошкоджено 25 000 км автомобільних доріг, 6500 км залізничних колій, 315 мостів і 19 аеропортів (12 з них цивільного призначення). Унаслідок цього повітряне сполучення з рештою світу було повністю перервано, а порти заблоковано [1]. Крім цього, у жорстких умовах війни значення транспортних перевезень для економіки України, а також належне вирішення проблем господарсько-правового регулювання відносин у сфері товарообігу в контексті забезпечення нашого населення та ЗСУ всім необхідним суттєво зросло і стало нагальним питанням елементарного життєзабезпечення. Залізничний (більшою мірою) і автомобільний транспорт відіграють ключову роль у доставці продуктів харчування, гуманітарної допомоги, будівельних матеріалів по всій Україні. Водночас суттєво збільшилася кількість військових і цивільних вантажів, що постійно прибувають з-за кордону. Вітчизняний ринок пасажирських і вантажних перевезень, зокрема, автомобільним транспортом, залишається досить конкурентним. Це змушує учасників транспортних правовідносин постійно вирішувати проблеми адаптації їх діяльності до суспільно-економічних змін, здійснювати моніторинг відповідного бізнес-середовища та визначати шляхи посилення своїх конкурентних можливостей і переваг.

У таких умовах проблемні питання оптимізації функціонування та невідповідної модернізації вітчизняної транспортної ін-

фраструктури набувають критично важливого значення. Істотним моментом цього процесу є інтеграція сучасних інформаційних технологій, які можуть забезпечити ефективне управління, контроль і безпеку у сфері транспортних перевезень. Зважаючи на стратегічний курс України на євроінтеграцію, проблематика необхідності адаптації транспортної інфраструктури до європейських стандартів стає ще більш нагальною. Системи управління транспортом, автоматизації логістичних процесів, моніторингу та прогнозування транспортних потоків та інші аналогічні інформаційно-технологічні інновації відіграють ключову роль у вирішенні проблематики підвищення ефективності та надійності роботи транспортної системи України.

Сучасна транспортна система, безперечно, істотно впливає на повсякденне життя кожної людини та діяльність юридичних осіб незалежно від профілю їх господарської діяльності. Поряд із цим проблеми неналежної якості автомобільних шляхів, недостатньої технологічної розвиненості інфраструктури водного, залізничного й повітряного транспорту та граничний рівень екологічної безпеки негативно впливають на всі процеси розвитку нашої держави. Вирішення проблем упровадження сучасних технологій у галузі транспортної інфраструктури, безумовно, сприятиме економічному зростанню, покращить якість життя нашого населення, підвищить їх безпеку та мобільність, зменшить екологічні ризики, а також зміцнить геополітичні позиції нашої держави.

Варто погодитися з висновком про те, що з метою підвищення операційної ефективності транспортних систем потрібно розширювати використання інформаційних технологій [2]. Інтелектуальні транспортні системи, або «розумний транспорт», визначаються як «застосування передових сенсорних, комп'ютерних, електронних і комунікаційних технологій,

а також стратегій управління в інтегрованому вигляді для підвищення безпеки та ефективності наземної транспортної системи» [3]. «Розумні» транспортні системи покликані логістичні зв'язки в межах транспортної системи України, оптимізувати транспортні потоки й безпеку в межах кожного окремого виду транспорту, вирішити проблеми скорочення часу в дорозі та споживання палива.

Окрему проблематику становить забезпечення ефективного використання й розвитку вітчизняного сегмента в інфраструктурі Інтернету, забезпечення обороту речей і безперешкодне інтегрування інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) для створення стійкої, інтелектуальної транспортної системи. Упровадження та застосування передових комунікаційних, електронних і обчислювальних можливостей уможливорює передачу інформації, управління транспортними потоками й адміністрування транспортних мереж. Чотири ключові концепції – сталість, інтеграція, безпека й оперативність – є пріоритетними в прийнятті та впровадженні нових технологій у транспортних системах. Ці принципи матимуть вирішальне значення для досягнення основних цілей «розумного» транспорту, якими є доступ і мобільність, екологічна стійкість і економічний розвиток [4]. Якщо звернутися до досвіду закордонних країн, то потрібно зазначити, що впровадження «інтелектуальної транспортної інфраструктури» продовжує набирати обертів. Так, Англія активно впроваджує концепцію Smart Motorways, яка передбачає динамічне управління смугами руху, системи автоматизованого управління швидкістю й інформаційні системи для водіїв. Ці системи покликані зменшити затори та підвищити безпеку на дорогах. В Італії застосовується система автоматизованого моніторингу руху автотранспорту й управління його рухом на платних дорогах (Telepass System, Intelligent Tolling Solutions). Система Telepass дає змогу водіям оплачувати проїзд на платних дорогах без зупинки. Вона використовує бортові пристрої, які автоматично взаємодіють із пунктами стягнення плати, що значно знижує затори та покращує рух на дорогах. У Франції активно впроваджуються системи автоматичного моніторингу

й управління рухом автотранспорту на дорогах Traffic Monitoring Systems (IDEMIA) [5]. Чехія впровадила кілька передових систем зважування в русі (Weigh-in-Motion, WiM), які дають змогу зважувати транспортні засоби без зупинки, що значно підвищує ефективність контролю та безпеки на дорогах, зі свого боку, система WiM дає змогу здійснювати моніторинг і штрафувати перевантажені вантажівки. Вона вже використовується на автострадах, що ведуть з Праги на північний захід, з можливістю поширення по всій країні [6]. У Південній Кореї у місті Сеул впроваджено загальноміську систему управління дорожнім рухом TOPIS (Transport Operation and Information Service) [7]. У США з метою дослідження і впровадження передових технологій для покращення транспортної системи США створено Intelligent Transportation Systems Joint Program Office (ITS JPO). Цей офіс координує дослідження, розробку стандартів і навчання у сфері ITS. Заслужують на увагу такі інноваційні рішення ITS JPO в США:

- Програма Connected Vehicle Pilot Deployment, що спрямована на впровадження технологій підключених транспортних засобів у реальних умовах. Пілотні проєкти реалізуються в Нью-Йорку, Тампі (Флорида) та Вайомінгу, де тестуються технології для уникнення аварій і покращення мобільності [8].

- ITS and the Safe System Approach (SSA), що передбачає використання технологій для підвищення безпеки на дорогах, як-от аналіз дорожніх конфліктів, передові системи допомоги водіям (ADAS), інтелектуальна інфраструктура для захисту вразливих учасників дорожнього руху, системи зниження швидкості й управління інцидентами.

- Accelerating ITS Deployment, що спрямована на прискорення впровадження та розгортання новітніх технологій ITS. Вона охоплює велику кількість проєктів, зокрема підключені автомобілі, автоматизовані транспортні засоби та інтелектуальні транспортні системи для міських районів. Програма ITS4US спрямована на забезпечення доступу до ITS технологій для різних груп користувачів, включно з людьми з обмеженими можливостями, громадянами похилого віку й іншими вразливими групами. Вона передбачає впровадження

інтелектуальної інфраструктури, що допомагає покращити мобільність і безпеку.

Національна стратегія безпеки на дорогах (NRSS) спрямована на інтеграцію технологій ITS для підвищення безпеки на дорогах. Використання таких технологій, як камери безпеки, системи динамічного управління швидкістю й інші інтелектуальні рішення, допомагає знизити кількість аварій і покращити загальну безпеку дорожнього руху.

Розвиток відповідних технологій у сфері дорожнього руху робить необхідним їх юридичне оформлення, тобто створення правового поля як на національному, так і на міжнародному рівні. На 78-й сесії Комітету з внутрішнього транспорту Європейської економічної комісії, яка відбулася в Женеві з 23 по 26 лютого 2016 року, було розглянуто питання застосування інтелектуальних транспортних систем (ITS). Обговорення призвело до видання Концептуальних записок про ITS [9]. У документі було визначено сутність, завдання та передбачені заходи щодо розвитку інтелектуальних транспортних систем. У багатьох сучасних державах розроблено і прийнято концепції розвитку безпечного дорожнього руху, які надають пріоритет упровадженню інтелектуальних транспортних систем (ITS). Ці концепції передбачають різноманітні заходи, спрямовані на покращення безпеки на дорогах, підвищення ефективності транспортної системи та зменшення негативного впливу транспорту на навколишнє середовище. Серед пріоритетних завдань такі:

- упровадження автоматизованих систем моніторингу й управління рухом;
- розвиток технологій, що підвищують безпеку й ефективність дорожнього руху;
- інтеграція ITS у національні та міжнародні транспортні мережі.

Ці заходи спрямовані на створення більш безпечної, ефективної та стійкої транспортної системи, що відповідає сучасним вимогам і викликам.

До ключових напрямів використання інформаційних технологій у транспортній інфраструктурі можна віднести: використання штучного інтелекту (AI) для моніторингу та підтримки інфраструктури, аналізу даних, прогнозування пошкоджень

і запобігання аваріям тощо. Основні технологічні напрями – моніторинг стану інфраструктури (можливість використання AI для контролю стану доріг, залізничних шляхів тощо); сенсорні технології (використання лінійних сканувальних сенсорів і камер для моніторингу); аналіз даних і планування логістики (AI-алгоритми використовуються для планування логістики перевезень, виявлення пошкоджень і прийняття рішень щодо технічного обслуговування) тощо.

На рівні чинного вітчизняного законодавства, як уже зазначалось у попередньому дослідженні, відповідно до Національної транспортної стратегії України на період до 2030 року (далі – Національна транспортна стратегія України), одними із завдань державного управління та регулювання в цій сфері є створення умов для впровадження інтегрованих інформаційних систем для пасажирів і вантажовласників, стимулювання впровадження інноваційних технологій (смарт-інфраструктури та смарт-мобільності) та інтелектуальних транспортних систем, підвищення пропускної спроможності дорожньої мережі шляхом впровадження інтелектуальних транспортних систем, створення модернізованої високотехнологічної транспортної інфраструктури, включно з розбудовою мережі логістичних систем інноваційного типу для обслуговування пасажирів та обробки вантажів, формування інтелектуальних транспортних систем, провадження інтелектуальних транспортних систем і систем управління рухом на наземному та водному транспорті (ERTMS, ITS, SST та LRIT, RIS; SMART-тахографи) тощо [10]. Сутність поняття «інтелектуальна транспортна система» розкривається в ст. 4 Директиви Єврокомісії 2010/40/EU від 7 липня 2010 р. «Про загальні принципи розміщення ITS у сфері дорожнього транспорту та взаємодії з іншими видами транспорту». Під нею розуміється система, у якій інформаційні та комунікаційні технології застосовуються у сфері дорожнього транспорту, включно з інфраструктурою, транспортними засобами та користувачами, для управління дорожнім рухом, а також для взаємодії з іншими видами транспорту [11].

Аналіз вищенаведених документів дає змогу зробити висновок, що поняттям «інтелектуальна транспортна система» охоплюється лише та частина змісту понять «транспортний засіб», «транспортна інфраструктура», яка пов'язана з телекомунікаціями, електронним обладнанням, інформаційними технологіями. Тобто це поняття не охоплює всього різноманіття суттєвих ознак, якими на цей час характеризуються транспортний засіб і транспортна інфраструктура. Отже, можна стверджувати, що поняття «інтелектуальна транспортна система» потрібне для позначення тих предметів, які в сукупності використовуються для реалізації інноваційних послуг у сфері управління рухом, застосовується до різних видів транспорту – так звана цифрова транспортна інфраструктура, що існує поряд зі звичайною інфраструктурою.

В умовах сьогодення спрогнозувати й передбачити сценарії майбутнього розвитку подій щодо повоєнного відновлення транспортної інфраструктури України досить складно. Однак війна як деструктивне соціальне явище часто стимулює розвиток і впровадження новітніх технологій та інновацій, які можуть бути залучені, зокрема, у транспортну інфраструктуру. Наприклад, технології для підвищення безпеки, ефективності та стійкості можуть бути розроблені й випробувані в умовах конфлікту, а згодом застосовані під час відновлення інфраструктури. Крім цього, країни-партнери та міжнародні донори можуть активно надавати фінансову підтримку для реконструкції пошкодженої інфраструктури, що дасть змогу впровадити сучасні технології та стандарти в нові транспортні системи. Повоєнне відновлення дає можливість переосмислити та перепланувати транспортну інфраструктуру з урахуванням сучасних стандартів і вимог. Це передбачає побудову більш стійких, екологічно чистих і технологічно просунутих транспортних систем. Використання новітніх матеріалів, методів будівництва й технологій може значно покращити якість та ефективність інфраструктури. Повоєнне відновлення може стимулювати впровадження сучасних управлінських підходів у будівництво й експлуатацію транспортної інфраструк-

тури. Це може передбачати кращу координацію проєктів, використання нових моделей фінансування й управління, а також залучення приватного сектору через державно-приватне партнерство. Як історичний приклад потужного відновлення можна навести такі держави, як Німеччина та Японія після Другої світової війни. Однак на сьогодні слід погодитись із тим, що тривалість військових дій або замороженого конфлікту, блокування портів і високий ступінь руйнування залізничних і автотранспортних мереж, обмеження фінансових ресурсів через дефіцит державного бюджету, зростання операційних витрат підприємств транспортної галузі, скорочення бізнесу, втрати населення під час бойових дій та його еміграція і, як наслідок, нестача кадрового потенціалу в транспортній сфері, у будівництві є обмежувачими факторами в розвитку сучасної транспортної інфраструктури [12, с. 87]. Усі вищезазначені фактори взаємопов'язані та комплексно впливають на розвиток транспортної інфраструктури нашої держави в умовах активних військових дій і повоєнного відновлення. Водночас, на наш погляд, для подолання вищенаведених викликів на рівні державно-правового регулювання потрібно розробити комплексну державну стратегію та державні програми, які, враховуючи особливості кожного фактора, забезпечать координацію дій Кабінету Міністрів України, міжнародних організацій і приватного сектору, а також будуть спрямовані на розробку дієвих механізмів залучення сучасних технологій та інноваційних рішень. Цей висновок підтверджується на рівні доктрини господарського права, зокрема, Д. В. Задихайло вказує, основою господарсько-правової політики держави є принципи конституційного економічного порядку, національної економічної стратегії та науково обґрунтованої господарсько-правової доктрини. Її сутність відображена в державних програмах економічного розвитку як невід'ємна, структурна й інструментальна складова. Ця політика є концептуальною позицією держави стосовно пріоритетів та напрямів подальшого розвитку господарського законодавства, збагачення практики його застосування й оптимізації правового гос-

подарського порядку [13]. Однією з ключових проблем у відновленні, модернізації та впровадженні передових технологій у транспортну інфраструктуру України є гостра нестача державного фінансування та відсутність ефективних і прозорих механізмів залучення інвестицій для донорів. Економічно-правові заходи, що вживаються для вирішення цієї проблеми, не завжди дають бажаний ефект. Тому вже на цьому етапі важливо використовувати значний потенціал державно-приватного партнерства (ДПП) як одного з варіантів її розв'язання. Цей висновок знаходить своє підтвердження і в Національній транспортній стратегії України, у якій вказується на необхідність збільшення ефективності та конкурентоспроможності транспортної галузі, вдосконалення правового механізму державно-приватного партнерства, посилення взаємодії між державним і приватним сектором, органами державної влади й органами місцевого самоврядування, проведення необхідних реформ, у тому числі запровадження децентралізації, особливо шляхом скоординованих ініціатив державної політики [10]. При цьому перед нормотворцем постають нові виклики, що полягають у розробці дієвих механізмів реалізації ДПП у сфері транспортної інфраструктури України, зважаючи на те, що чинний Закон України «Про державно-приватне партнерство», який, хоча і є базовим нормативно-правовим актом у цій сфері, все ж потребує якісного перегляду й удосконалення, оскільки не передбачає конкретних механізмів розподілу ризиків між державою та приватними партнерами, що може «відлякувати» інвесторів, не визначає механізми координації між державними органами та приватними компаніями, не забезпечує прозорого рівня спостереження за проектами тощо. Основні фактори ризику проектів ДПП, які потребують ретельного дослідження й оцінювання: проблеми фінансування, ризик завершення, суб'єктивна оцінка проекту, державне втручання та державні кредити, невизначеності ціноутворення (тарифу), порушення контракту урядом, брак джерел води, вартість будівництва й часу перевитрат, юридичний ризик, політичний ризик, ринковий попит, відсутність підтримки інфраструктури, урядові кредитні

та технічні ризики, податки, неформальна конкуренція, рівень інфляції, коливання валютних курсів, крадіжки води, невіплата боргів, високі операційні витрати, волатильність курсу інфляції, відсоткові ставки [14, с. 134–135].

Повертаючись до впровадження інформаційних технологій у транспортну інфраструктуру України, потрібно враховувати, що, хоча залучення новітніх технологій і відіграє провідну роль у розвитку економіки, що забезпечить конкурентоспроможність нашої держави та якісно покращить життя суспільства, для їх успішного впровадження необхідно забезпечити вливання фінансових інвестицій та передбачити новий законодавчий підхід до регулювання відносин у сфері транспортної інфраструктури України. Важливим аспектом впровадження будь-яких високотехнологічних рішень є також врахування проблеми забезпечення кібербезпеки, конфіденційності, зберігання даних та інших елементів цифрового сегмента правовідносин. У стратегічних документах ЄС із кібербезпеки неодноразово підкреслювалася роль ДПП і співпраці держави та приватного сектору в боротьбі з кібератаками та кіберзлочинністю [15].

Правових аналіз вищезазначених законодавчих ініціатив свідчить, що нормативно-правова база України є недостатньою розробленою в частині забезпечення регулювання відносин у сфері залучення інформаційних технологій у транспортну інфраструктуру України. На цей час немає розробленого нормативно-правового документа, який би регламентував інформаційну інфраструктуру в транспортному секторі. Чинні вітчизняні нормативно-правові акти недостатньо описують можливий функціонал у транспортному секторі. Зокрема, недостатньо розглянуті питання моніторингу транспортних потоків, навігаційної системи та транспортної безпеки тощо. Для реалізації напрямів удосконалення використання інформаційних технологій у сфері функціонування транспортної інфраструктури України потрібна взаємодія державних органів, які займаються проблемами як транспортної галузі, так і інформаційної інфраструктури. Видається, що в тих країнах, де створено окреме відомство, яке займається цифро-

візацією транспортної системи та впровадженням новітніх технологій, значно простіше оцінити поточну ситуацію, а також розробити рекомендації щодо формування інформаційної інфраструктури в сегменті міжнародних транспортних перевезень.

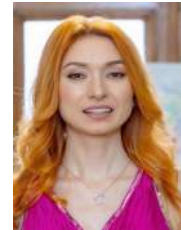
ЛІТЕРАТУРА:

1. Томчук О. Ф., Головченко Я. О. Аналітична оцінка послуг вантажних перевезень в умовах воєнного стану. *Економіка та суспільство*. 2023. Вип. 53. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2706>.
2. Nasim R., Kassler A. Distributed architectures for intelligent transport systems: A survey. In Proceedings of the 2012 Second Symposium on Network Cloud Computing and Applications, London, UK, 3–4 December 2012; pp. 130–136.
3. McGregor R.V., Eng P., MacIver A. Regional its architectures – From policy to project implementation. In Proceedings of the The Transportation Factor 2003, Annual Conference and Exhibition of the Transportation Association of Canada, (Congres et Exposition Annuels de l'Association des transport du Canada) Transportation Association of Canada (TAC), St. John's, NL, Canada, 21–24 September 2003.
4. Guerrero-Ibanez J.A., Zeadally S., Contreras-Castillo J. Integration challenges of intelligent transportation systems with connected vehicle, cloud computing, and internet of things technologies. *IEEE Wirel. Commun.* 2015, 22, 122–128.
5. Idemia. Road and City Safety. URL: <https://www.idemia.com/road-and-city-safety>.
6. Czech government approves Weigh in Motion system by Kistler for direct law enforcement. Magazine. 2019. URL: <https://www.highwaysmagazine.co.uk/czech-government-approves-weigh-in-motion-system-by-kistler-for-direct-law-enforcement/8025>.
7. Seoul TOPIS. Intelligent Transportation System of Seoul Metropolitan Government. Seoul TOPIS. URL: <https://topis.seoul.go.kr/openEngIntro.do>.
8. Highlighted ITS Benefits. U.S. Department of Transportation, Intelligent Transportation Systems Joint Program Office. 2021. URL: https://www.itskrs.its.dot.gov/sites/default/files/2021-09/infographic/Highlighted%20ITS%20Benefits%20Infographic_FINAL.pdf.
9. United Nations Economic Commission for Europe. European Agreement Concerning the International Carriage of Dangerous Goods by Inland Waterways (ADN) // ECE/TRANS/2016/10. Geneva, United Nations, 2016. URL: <https://unece.org/DAM/trans/doc/2016/itc/ECE-TRANS-2016-10e.pdf>.
10. Про схвалення Національної транспортної стратегії України на період до 2030 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 30.05.2018 № 430-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/430-2018-%D1%80#Text>.
11. Directive 2010/40/EU of the European Parliament and of the Council of 7 July 2010 on the framework for the deployment of Intelligent Transport Systems in the field of road transport and for interfaces with other modes of transport. URL: <https://www.legislation.gov.uk/eudr/2010/40/article/4>.
12. Шульц С. Л., Луцків О. М. Проблеми функціонування транспортної інфраструктури та логістики України в умовах воєнного часу. *Регіональна економіка*. 2022. № 2. С. 85–93.
13. Задихайло Д. В. Правові засади формування та реалізації економічної політики держави : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2013. 38 с.
14. Круглов В. В. Механізми державного регулювання розвитку державно-приватного партнерства в Україні : дис. ... д-ра екон. наук : 25.00.02. Харків, 2020. 479 с.
15. Cyber Security Strategy of the European Union: An Open, Safe and Secure Cyberspace. Brussels, 2013. 20 p.

ЕТАПИ ПОДІЛУ СПІЛЬНОГО МАЙНА ПОДРУЖЖЯ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Федорченко Наталія Володимирівна,

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри загальноюридичних дисциплін,
цивільного права та правового забезпечення туризму
Київського університету туризму, економіки і права,
головний науковий співробітник відділу приватноправових досліджень
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

Лісовий Сергій Анатолійович,

аспірант
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У науковій статті на основі аналізу доктринальних положень і судової практики виділено етапи поділу спільного майна подружжя. Здійснено детальний огляд наукових досліджень, які висвітлюють різні аспекти майнових відносин між подружжям, у тому числі поділу їх спільного майна.

Зауважено, що поділ майна подружжя може бути добровільний і примусовий (у судовому порядку). За добровільного порядку сторони самі здійснюють аналіз того, що вони вважають спільною власністю, а також мають враховувати положення Сімейного кодексу України, який визначає, які речі належать, а які не належать до спільної власності подружжя, містить нормативні стандарти поділу такого майна.

Обґрунтовано, що в силу принципу правової визначеності правові норми сімейного законодавства, які визначають порядок поділу спільного майна подружжя, повинні бути чіткими, зрозумілими, однозначними, передбачуваними та стабільними. Підкреслено важливість принципу рівності в разі поділу спільної сумісної власності, що закладає презумпцію рівності часток, від якої можна відступити або добровільно (подружжя укладає шлюбний договір чи договір про поділ майна), або в судовому порядку за наявності поважних причин.

Проведений аналіз норм Сімейного кодексу України дав нам можливість виділити чотири основні нормативні стандарти поділу спільного майна подружжя: гарантування принципу рівності, справедливості та свободи договору щодо поділу майна; врахування інтересів сім'ї, найкращих інтересів дитини та добросовісності поведінки одного з подружжя під час поділу спільного майна; поділ спільного майна подружжя має відбуватися в натурі, передбачення присудження неподільних речей одному з подружжя, а речей для професійних занять тому з подружжя, чия професія; непоширення позовної давності на поділ спільного майна подружжя, поки шлюб не розірвано, та трирічний строк давності – після розірвання шлюбу.

Виявлено важливі позиції Верховного Суду під час розгляду справ про поділ спільного майна подружжя, а також осіб, які проживають у фактичних шлюбних відносинах.

Доведено, що етапи поділу спільного майна подружжя відрізняються залежно від того, чи добровільний чи примусовий відбувається поділ. У процесі добровільного поділу нами виділено два етапи, а в процесі примусового (судового) поділу виділено три обов'язкові та два факультативні етапи.

Ключові слова: спільне майно подружжя, поділ майна, етапи поділу, судове рішення, справедливість.

Fedorchenko Nataliia, Lisovyi Serhii. Stages of Division of Common Marriage Property: Problems of Theory and Practice

In the scientific article, based on the analysis of doctrinal provisions and court practice, the stages of the division of joint property of spouses are highlighted. A detailed review of scientific studies was carried out, which highlight various aspects of property relations between spouses, including the division of their joint property.

It is noted that the division of the property of the spouses can be voluntary or forced (by court order). In the case of a voluntary order, the parties themselves carry out an analysis of what they consider joint property, and must also take into account the provisions of the Family Code of Ukraine, which defines which things belong and which do not belong to the joint property of spouses, contains normative standards for the division of such property.

It is substantiated that due to the principle of legal certainty, the legal norms of family legislation, which determine the order of division of joint property of spouses, should be clear, understandable, unambiguous, predictable and stable. The importance of the principle of equality in the division of common shared property is emphasized, which lays down the presumption of equality of shares, from which it is possible to depart either voluntarily (the spouses enter into a marriage contract or an agreement on the division of property), or in court if there are valid reasons.

The analysis of the norms of the Family Code of Ukraine allowed us to identify four main regulatory standards for the division of joint property of spouses: guaranteeing the principle of equality, justice and freedom of contract regarding the division of property; taking into account the interests of the family, the best interests of the child and the good faith behavior of one of the spouses when dividing joint property; the division of the common property of the spouses must take place in kind, providing for the awarding of indivisible things to one of the spouses, and things for professional occupations to the spouse whose profession; non-extension of the statute of limitations for the division of the joint property of the spouses until the marriage has been dissolved and the three-year limitation period – after the dissolution of the marriage.

Important positions of the Supreme Court in considering cases on the division of joint property of spouses, as well as persons living in de facto marital relations, have been revealed.

It has been proven that the stages of the division of joint property of spouses differ depending on whether the division is voluntary or forced. We have identified two stages in the process of voluntary separation, and three mandatory and two optional stages in the process of forced (judicial) separation.

Key words: *joint property of spouses, division of property, stages of division, court decision, justice.*

У випадках коли подружжя вирішує здійснити поділ спільного майна як в умовах шлюбу, так і під час його розірвання, або ж після розірвання шлюбу, важливим є дотримання процедурних вимог і засад до такого поділу, врахування принципів рівності та справедливості, а також правової визначеності. Водночас судова практика доволі різна, і важливо в аспекті принципів правової визначеності, рівності та справедливості дослідити доктринальні положення, практику застосування законодавства й виокремити етапи поділу спільного майна подружжя.

У доктрині приватного права України недостатньо висвітлено проблематику поділу майна подружжя, особливо етапів такого поділу. Чимало праць присвячено або тільки аналізу особистих немайнових прав подружжя [1], або в аспекті їх співвідношення з майновими правами

подружжя [2]. Л. В. Красицька здійснила ґрунтовний аналіз майнових прав батьків і дітей [3]. На рівні дисертаційних досліджень з'ясовано проблеми правового режиму майна членів сім'ї (І. В. Жилінкова) [4], проблеми правового режиму нерухомості, якою володіють спільно члени сім'ї (А. Д. Стоянов) [5], компаративні аспекти поділу майна подружжя в Україні та Європейському Союзі (О. В. Мельниченко) [6], проблеми гармонізації національного сімейного законодавства із стандартами ЄС у частині майнових відносин подружжя (О. С. Простибоженко) [7], а також суто процесуальні особливості щодо вирішення майнового спору щодо поділу спільного майна подружжя (Ю. Ю. Цал-Цалко) [8]. Крім того, проаналізовано окремі аспекти обмеження деяких майнових прав подружжя (В. О. Кожевникова) [9]. При цьому вказані публікації та дослі-

дження не враховують сучасних тенденцій щодо поділу спільного майна подружжя, більшість із них розкриває етапи поділу спільного майна фрагментарно.

Метою статті є виокремлення на основі аналізу доктринальних положень і судової практики етапів поділу спільного майна подружжя.

Поділ майна подружжя може бути добровільний і примусовий (у судовому порядку). У разі добровільного порядку сторони самі здійснюють аналіз того, що вони вважають спільною власністю (щодо речей без підтверджених документів придбання, наприклад недорогих побутових речей або тих речей, щодо придбання яких втрачено підтверджуючі документи), а також мають враховувати положення Сімейного кодексу України, який визначає, які речі належать, а які не належать до спільної власності подружжя, містить нормативні стандарти поділу такого майна.

Зупинимось на нормативних стандартах поділу спільного майна подружжя, що визначені Сімейним кодексом України, оскільки вони однаково застосовуються як до добровільного, так і примусового поділу. Вказані стандарти необхідні в аспекті принципу правової визначеності, який сформувався під час застосування Європейським судом з прав людини Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і проявляється в такому: «...повинні бути наявні правові підстави для того, щоб втручатися у право особи; суди створюються виключно на підставі закону; мають бути правовими нормами регламентовані процедури встановлення вини; має бути передбачена процедура оскарження вироків, гарантована компенсація судових помилок; недопустиме повторне засудження, а також покарання за злочин [10, с. 17–18]. Конституційний Суд України постійно під час розгляду справ оперує принципом правової визначеності, розглядаючи його як ключовий елемент верховенства права, який визначає правові основи обмеження прав людини, стандарти для практичного обмеження в поєднанні суто з передбачуваністю правових норм, які застосовуються в таких обмеженнях, визначають критерії для передбачення юридичних наслідків поведінки учасниками відносин [11; 12]. Тож принцип правової визначеності

передбачає, що правові норми сімейного законодавства, які визначають порядок поділу спільного майна подружжя, повинні бути чіткими, зрозумілими, однозначними, передбачуваними та стабільними.

Крім того, вказані норми мають узгоджуватися із засадами рівності та справедливості. На думку М. В. Менджул, принцип рівності є концептуальною сутністю сімейних відносин, який утверджується через субпринципи (заборони дискримінації та гендерної рівності), а дія принципу рівності в сімейному праві, на думку науковиці, зумовлює таке: сімейно-правові норми гарантують всім учасникам сімейних відносин рівність, передбачають наявність засобів захисту від дискримінації; допускають диференціацію у правовому статусі учасників сімейних правовідносин лише за об'єктивно обґрунтованих підстав; наявність привілеї для певного учасника сімейних відносин повинна визначатися законом з дотриманням при цьому легітимачії мети та пропорційності; передбачення додаткової гарантії та прав для учасників сімейних відносин можливе тільки для здолання структурної нерівності; рівність результатів для будь-яких учасників сімейних відносин передбачається законом; порушення принципу рівності може оскаржуватися в судовому порядку [13, с. 4]. З указаним підходом можна погодитися, і він має важливе значення і для розуміння важливості принципу рівності при поділі спільної сумісної власності, де закладено презумпцію рівності часток, від якої можна відступити або добровільно (подружжя укладає шлюбний договір чи договір про поділ майна), або в судовому порядку за наявності поважних причин.

У доктрині приватного права доволі часто принцип справедливості розглядають у поєднанні із засадами добросовісності та розумності (які повинні забезпечувати передбачення цивільно-правовими нормами рівності в умовах для кожного учасника цивільних відносин, гарантувати для нього захист прав та інтересів, створювати передумови для поваги до прав інших учасників відносин, а також до суспільної моралі) [14, с. 304]. У контексті нашого дослідження слід зауважити, що принцип справедливості органічно пов'язаний як із принципом рівності, так і із засадами добросовісності та розум-

ності, які визначають легітимність всіх етапів поділу спільного майна подружжя.

Проведений аналіз норм Сімейного кодексу України (далі – СК України) дав нам можливість виділити такі нормативні стандарти поділу спільного майна подружжя:

1) гарантування принципу рівності, справедливості та свободи договору щодо поділу майна (зокрема, ст. 69 СК України відповідно до принципів рівності та справедливості передбачено право кожного з подружжя на поділ спільного майна, незалежно від того, чи розірвано шлюб. Частина 2 статті 69 СК України чітко врегулювала право на укладення договору про поділ майна подружжя. Щодо рівності часток, то вона визначена ст. 70 СК України, як і право відступити від принципу рівності за шлюбним чи іншим договором);

2) урахування інтересів сім'ї, найкращих інтересів дитини та добросовісності поведінки одного з подружжя в разі поділу спільного майна (частини 2 та 3 ст. 70 СК України передбачають, що суд може відступити від рівності часток за наявності важливих обставин: недобросовісної поведінки одного з подружжя, у тому числі небажання дбати про матеріальний добробут сім'ї, ухилення від утримання дитини, знищення сімейного майна; недостатності аліментів для утримання дітей до їх повноліття, а також непрацездатних повнолітніх доньки / сина);

3) поділ спільного майна подружжя має відбуватися в натурі (ч. 1 ст. 71 СК України), передбачення присудження неподільних речей одному з подружжя, а речей для професійних занять – тому з подружжя, чия професія (ч. 2 та ч. 3 ст. 71 СК України), а компенсація за частку в нерухомому майні можлива тільки за наявності згоди подружжя (ч. 4 ст. 71 СК України);

4) непоширення позовної давності на поділ спільного майна подружжя, поки шлюб не розірвано, та трирічний строк давності – після розірвання шлюбу (ст. 72 СК України).

Отже, Сімейний кодекс України передбачив нормативні стандарти до поділу спільного майна подружжя, які відповідають принципам правової визначеності, справедливості, рівності та свободи договору.

Для з'ясування, яким чином нормативні стандарти застосовуються на практиці та які етапи є у процесі поділу спільного майна подружжя, нами здійснено аналіз

постанов Верховного Суду. Під час розгляду відповідних категорій справ встановлено наявність таких ключових правових позицій:

– подання позову із вимогою про поділ майна, яке є спільною сумісною власністю, вважається ефективним способом захисту прав подружжя, що має змогу справедливо та без обтяжливих судових процедур врегулювати спір;

– під час розгляду справи про поділ спільного сумісного майна як подружжя, так і осіб, що проживають однією сім'єю, але не зареєстрували шлюб, необхідне «встановлення обсягу спільно нажитого майна», що слід розглядати як вимогу про доведення обставин, які або спростовують, або не спростовують наявну презумпцію спільної сумісної власності (суд має це вирішити в мотивувальній частині рішення, тож заявляти окремо вимогу про визнання об'єкта спільним сумісним майном не є необхідним);

– визначення юридичних фактів проживання сім'ями без реєстрації шлюбу в спорах про поділ майна є насамперед підставами позовів, отже, це не може бути самостійним способом захисту прав подружжя [15].

Найбільш поширеним серед практиків є підхід, коли виділяють у процесі поділу спільного майна подружжя два етапи: 1) визначення розміру часток чоловіка та жінки в майні; 2) поділ майна пропорційно до розміру часток.

На нашу думку, у разі добровільного поділу майна існує саме два етапи: 1) досягнення згоди про добровільний поділ майна з визначенням часток; 2) оформлення нотаріально посвідченого договору про поділ спільного майна подружжя. При цьому процес примусового або ж судового поділу спільного майна подружжя складніший і передбачає такі етапи: 1) ініціювання одним із подружжя подання позову про поділ майна подружжя; 2) визначення судом обсягу майна, яке підлягає поділу, а також часток у такому майні кожного з подружжя; 3) додатковий етап, який може бути відсутній, – врахування найкращих інтересів дитини, інших обставин, які дають змогу відступити від презумпції рівності часток; 4) поділ спільного майна подружжя в натурі; 5) ще один додатковий етап – примусове виконання рішення суду про поділ спільного майна подружжя.

Отже, Сімейний кодекс України передбачив нормативні стандарти до поділу спільного майна подружжя, які відповідають принципам правової визначеності, справедливості, рівності та свободи договору, що підлягають врахуванню подружжям як у разі поділу майна добровільно, так і в судовому порядку. Етапи поділу спільного майна подружжя відрізняються залежно від того, чи добровільний чи примусовий відбувається поділ. У процесі добровільного поділу нами виділено два етапи (досягнення згоди про добровільний поділ майна з визначенням часток; оформлення нотаріально

посвідченого договору про поділ спільного майна подружжя), а в процесі примусового (судового) поділу можна виділити три обов'язкові (ініціювання одним із подружжя подання позову про поділ майна подружжя; визначення судом обсягу майна, яке підлягає поділу, а також часток у такому майні кожного з подружжя; поділ спільного майна подружжя в натурі) та два факультативні (врахування найкращих інтересів дитини, інших обставин, які дають змогу відступити від презумпції рівності часток; примусове виконання рішення суду про поділ спільного майна подружжя) етапи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кохановська О. В. Особисті немайнові права і обов'язки чоловіка і дружини, не врегульовані у главі 6 СК України. *Актуальні проблеми приватного права* : матеріали XVII наук.-практ. конф., присвяч. 97-й річниці з дня народження д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В. П. Маслова (Харків, 22 лютого 2019 р.). Харків : Право, 2019. С. 69–71.
2. Калітенко О. М. Особисті відносини подружжя та відносини подружжя стосовно їх майна : автореф. десерт. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків. 2001. 20 с.
3. Красицька Л. Проблеми здійснення та захисту особистих і майнових прав батьків і дітей : дисертація доктора юридичних наук : спеціальність 12.00.03. Київ, 2015. 496 с.
4. Жилінкова І. В. Проблеми правового режиму майна членів сім'ї : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2000. 39 с.
5. Стоянов А. Д. Правовий режим нерухомого майна членів сім'ї : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2016. 211 с.
6. Мельниченко О. В. Поділ майна подружжя за законодавством України та країн Європейського Союзу : автореф. дисерт. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ. 2015. 19 с.
7. Простибоженко О. С. Гармонізація законодавства України із законодавством держав – членів Європейського Союзу щодо правового режиму спільності майна подружжя : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2017. 20 с.
8. Цал-Цалко Ю. Ю. Процесуальні особливості розгляду спорів щодо поділу спільного майна подружжя : автореф. дисерт. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03. Одеса, 2010. 21 с.
9. Кожевникова В. О. Правове регулювання здійснення та обмеження окремих майнових прав подружжя. *Часопис Київського університету права*. 2017. № 3. С. 154–157.
10. Темченко В. І. Верховенство права у практиці Євросуду та Конституційного Суду України. *Наукові записки. Юридичні науки*. 2007. Том 64. С. 15–20.
11. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзацу восьмого пункту 5 частини першої статті 11 Закону України «Про міліцію» від 29 червня 2010 року № 17-рп/2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v017p710-10> (дата звернення: 10.10.2024).
12. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 7 частини другої статті 42 Закону України «Про вищу освіту» від 20 грудня 2017 року № 2-р/2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-17> (дата звернення: 10.10.2024).
13. Менджул М. В. Теоретичні проблеми дії принципів сімейного права : дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.03. Харків, 2020. 544 с.
14. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Принципи цивільного права України в контексті їхнього співвідношення з DCFR. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. / редкол.: В. В. Завальнюк (голов. ред.) [та ін.] ; відп. за вип. М. В. Афанасьєва. Одеса : Юрид. л-ра, 2015. Вип. 75. С. 302–309.
15. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 23 січня 2024 року у справі № 523/14489/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116920101> (дата звернення: 11.10.2024).

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА

УДК 342:351.86

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2024.5.7>

ДОКТРИНА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ УКРАЇНИ ПОВОЄННОГО ПЕРІОДУ: ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ

Кот Олексій Олександрович,

доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, член-кореспондент Національної академії правових наук України, директор Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України

Гриняк Андрій Богданович,

доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, член-кореспондент Національної академії правових наук України, заступник директора Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України з наукової роботи

Статтю присвячено обґрунтуванню необхідності оновлення питань, присвячених формуванню доктрини національної безпеки і оборони України в умовах воєнної агресії Росії та повоєнного відновлення України. На основі ретроспективного аналізу подано минулий досвід України із формування стратегічних документів національної безпеки і оборони. Детальне коротко, середнє та довгострокове планування національної безпеки і оборони держави пов'язане із потребою визначення пріоритетів, завдань, засобів та способів забезпечення національної безпеки і оборони шляхом пошуку балансу між існуючими та потенційними загрозами та фінансово-економічними можливостями держави. Напрацювання доктрини національної безпеки і оборони дозволить створити методологічну основу нормотворчої діяльності, стратегічного планування, розбудови структури сил і засобів національної безпеки і оборони, сприятиме подальшій інтеграції України в євроатлантичний простір. Виокремлено керівні документи національної безпеки і оборони України: 1) концепція (провідний задум); 2) доктрина (теорія, система принципів, поглядів, настанов); 3) стратегія (конкретні рішення, цілі). Формування стратегії національної безпеки і оборони відбувається через механізм керування ризиками виникнення таких загроз. При формуванні власної системи зовнішніх та внутрішніх загроз держава закладає потенційні інструменти їх усунення та подолання, виходячи насамперед із національних інтересів, які охоплюють потреби українського народу у збереженні та розвитку української державності та національних цінностей. Від правильності їх вибору залежить й воєнна організація країни через розбудову відповідних державних органів, військових формувань, діяльність яких безпосередньо спрямована на захист національних інтересів. Наведене потребує опрацювання та закріплення на доктринальному рівні з метою підготовки нової Стратегії національної безпеки і оборони України повоєнного періоду. З цією метою вітчизняна наукова думка уже сьогодні повинна піднімати важливі питання як стратегічного, так і оперативного значення з метою формування дієвої доктрини національної безпеки та оборони країни. Без систематичного розроблення та ґрунтового осмислення цього комплексу проблем неможливо окреслити й запропонувати оптимальні засади державної політики в цій сфері.

Ключові слова: національні інтереси, доктрина національної безпеки і оборони, державна політика, військова агресія, повоєнне відновлення, державний суверенітет, територіальна цілісність, конституційний лад.

Kot Oleksii, Hryniak Andrii. The doctrine of national security and defense of Ukraine in the postwar period: problems of formation

The article is devoted to the substantiation of the need to update the issues related to the formation of the national security and defense doctrine of Ukraine in the context of Russia's military aggression and post-war reconstruction of Ukraine. Based on a retrospective analysis, the author presents Ukraine's past experience in formulating strategic documents of national security and defense. Detailed short, medium and long-term planning of the national security and defense of the state is associated with the need to determine priorities, tasks, means and ways of ensuring national security and defense by finding a balance between existing and potential threats and financial and economic capabilities of the state. The development of the national security and defense doctrine will create a methodological basis for lawmaking, strategic planning, development of the structure of national security and defense forces and means, and will contribute to Ukraine's further integration into the Euro-Atlantic space. The guiding documents of the national security and defense of Ukraine are distinguished: 1) concept (leading idea); 2) doctrine (theory, system of principles, views, guidelines); 3) strategy (specific decisions, goals). The national security and defense strategy is formed through the mechanism of managing the risks of such threats. When formulating its own system of external and internal threats, the state lays down potential tools for their elimination and overcoming, based primarily on national interests, which include the needs of the Ukrainian people to preserve and develop Ukrainian statehood and national values. The military organization of the country also depends on the correctness of their choice through the development of relevant state bodies and military formations whose activities are directly aimed at protecting national interests. The above needs to be elaborated and consolidated at the doctrinal level in order to prepare a new National Security and Defense Strategy of Ukraine for the postwar period. To this end, the national scientific thought should already raise important issues of both strategic and operational importance in order to formulate an effective doctrine of national security and defense of the country. Without a systematic development and thorough understanding of this complex of problems, it is impossible to outline and propose optimal principles of state policy in this area.

Key words: national interests, national security and defense doctrine, state policy, military aggression, post-war reconstruction, state sovereignty, territorial integrity, constitutional order.

«Про безпеку мало знати, її треба відчувати, відчувати власною шкірою» [1, с. 12]. Саме цією тезою академіка Національної академії наук України В. П. Горбуліна доцільно розпочати розгляд питань, присвячених формуванню доктрини національної безпеки і оборони України в сучасних умовах захисту держави та повоєнного відновлення України. Національна безпека і оборона багато в чому залежить від уміння спрогнозувати та нейтралізувати потенційні загрози суверенітету держави. Відповідно детальне коротко, середнє та довгострокове планування національної безпеки і оборони держави пов'язане із потребою визначення пріоритетних завдань, засобів та способів забезпечення національної безпеки шляхом пошуку балансу між існуючими та потенційними загрозами та фінансово-економічними можливостями держави.

В Україні питаннями планування національної безпеки і оборони займається Рада національної безпеки й оборони України (надалі – РНБО) як координаційний орган,

що функціонує при Президентіві України. Саме РНБО, виходячи із закріплених у Законі України «Про Раду національної безпеки і оборони України» повноважень, визначає концептуальні підходи, напрями, стратегічні завдання із забезпечення національної безпеки і оборони шляхом схвалення проектів стратегій, концепцій, програм тощо державної політики у цій сфері. Методологічну ж основу розробки цих керівних документів формує доктрина національної безпеки і оборони України, яка на сьогодні, у порівнянні із західною, лише формується. Тобто доктрина національної безпеки і оборони пропонує набір напрацьованих інструментів забезпечення національної безпеки і оборони, що отримують більш детальну регламентацію у схвалених РНБО концепціях, стратегіях (національної, воєнної, громадської безпеки, розвитку воєнного промислового комплексу, кібербезпеки), програмах (розвитку складових сектору безпеки й оборони, програми розвитку потужностей оборонно-промислового комплексу), пла-

нах (утримання та розвитку (діяльності) сектору безпеки й оборони, визначення основних показників державного оборонного замовлення) тощо. Відповідно керівними документами в сфері національної безпеки і оборони України є: 1) концепція (провідний задум); 2) доктрина (теорія, система принципів, поглядів, настанов); 3) стратегія (конкретні рішення, цілі).

При формуванні доктрини національної безпеки України повинні враховуватись концептуальні ідеї державної політики, а в основу її розробки мають бути покладені результати комплексного аналізу: 1) системи національних інтересів (джерела, класифікація, тенденції змін); 2) потенційних та реальних загроз національним інтересам; 3) наявних і ймовірних можливостей та обмежень захисту національних інтересів; 4) державної політики національної безпеки крізь призму формування цільових настанов щодо засобів і способів реформування та підвищення ефективності [2, с. 332].

Розгляд окреслених питань формування доктрини національної безпеки і оборони України доцільно розпочати з розуміння національної безпеки як здатності держави ефективно протидіяти явним та потенційним загрозам шляхом стратегічного планування та реалізації превентивних заходів щодо цього. Вперше термін «національна безпека» у 1904 році використав Президент США Теодор Рузвельт в своєму посланні Конгресу США, а з 1986 р. у США закріплено обов'язок Президента США щодо щорічного подання стратегії національної безпеки до Конгресу. Тобто за цей (майже столітній) період американське суспільство усвідомило важливість довгострокового планування державної політики у сфері національної безпеки, яка інтегрує в собі всі компоненти політичної активності держави. Саме тому системний аналіз всіх (економічних, соціальних, воєнних, екологічних, науково-технічних, культурних, релігійних, інформаційних тощо) компонентів національної безпеки дозволяє забезпечити формування стратегії національної безпеки і оборони України в довгостроковій перспективі.

Національна безпека і оборона пов'язана зі здатністю держави виявити та в подальшому усунути потенційні

загрози державності, суспільству, громадянину, його національній ідентичності. Тому й формування стратегії національної безпеки і оборони відбувається через механізм керування ризиками виникнення таких загроз. Зважаючи на це, при формуванні власної системи оцінки зовнішніх та внутрішніх загроз держава закладає потенційні інструменти їх усунення та подолання, виходячи насамперед із національних інтересів, які охоплюють потреби українського народу в збереженні та розвитку української державності та національних цінностей. Відповідно, забезпечення національної безпеки і оборони пов'язано з усуненням загрози українському народові та його національним інтересам, одним із основних складників якої є державна безпека. Рівень безпеки держави зростає за умови приєднання цієї держави до системи колективної безпеки. У такому разі система національної безпеки виступає як елемент (підсистема) системи колективної безпеки [3, с. 27]. Зважаючи на це, важливим завданням доктрини національної безпеки і оборони України є напрацювання механізму функціонування в межах цієї надскладної системи колективної безпеки.

Парадигмою сучасної теорії національної безпеки України є її базування на закріплених в Законі України «Про національну безпеку України» принципах, фундаментальною основою яких є Український народ. Відповідно й в найзагальнішому розумінні національна безпека України – це спосіб самозбереження українського народу загалом та кожного громадянина зокрема. Підтвердженням цього є твердження, що війна не лише підтвердила стійкість ключових економічних і політичних конструкцій Української держави, а й продемонструвала, що вони користуються повною підтримкою їх головного носія – українського народу [4].

Сьогодні в Україні існують достатньо чіткі процедури прийняття нормативно-правових актів в сфері національної безпеки і оборони, однак в окремих випадках вбачається недостатня наукова обґрунтованість доцільності їх прийняття, внутрішня суперечність закріплених там норм, декларативність чи бланкетність окремих положень тощо. Виходячи з цього саме

доктрина національної безпеки і оборони є методологічною основою нормотворчої діяльності, стратегічного планування, розбудови структури сил і засобів національної безпеки задля захисту від реальних і потенційних загроз державному суверенітету, територіальній цілісності, конституційному ладу, сталому розвитку національної економіки, інтеграції України в європейський та євроатлантичний простір. Недарма з цього приводу слушно наголошується, що система забезпечення національної безпеки детермінована різноманітними факторами – економічними, політичними, соціальними – які у своїй єдності й взаємозв'язку утворюють усю складність і багатоплановість процесів, які в ній протікають [5, с. 453].

Разом із тим формування доктрини національної безпеки і оборони України неможливо здійснювати й без врахування зовнішніх факторів впливу. Так, розпочата ядерною країною в самому центрі Європи війна є яскравим свідченням масштабної кризи усередині архітектури міжнародної безпеки. Анексія Криму, воєнні дії на сході України і, як наслідок, повномасштабне вторгнення підтвердили неспроможність не лише існуючих міжнародних безпекових інститутів (ООН, ОБСЄ, НАТО) впоратися з глобальними викликами та загрозами сучасного світу, а й прорахунки України при формуванні та реалізації безпекової політики держави. Зокрема, при формуванні сучасної доктрини національної безпеки України потребує врахування географічне розміщення країни на перехресті різновекторних геополітичних інтересів «США-ЄС-Росія». Особливо слід зважати на відведення Україні ролі буферної зони між НАТО та Росією. В такій непростій ситуації невизначеності нам необхідно було здійснювати послідовну євроінтеграційну та євроатлантичну політику. Однак протягом років своєї незалежності Україна проводила її недостатньо інтенсивно та послідовно, піддаючись зовнішньому тиску. У підсумку сьогодні маємо посягання на територіальну цілісність і незалежність України, саботаж розбудови Збройних Сил України, послаблення обороноздатності держави, і, як наслідок, відкриту воєнну агресію Росії, поєднану із ядерним шантажем.

З перших днів незалежності перед Україною відразу ж постало надскладне, як виявилось сьогодні, завдання – запобігти потенційним геополітичним ризикам і використати можливі з такого географічного розміщення переваги, обравши найбільш відповідний національним інтересам довгостроковий зовнішньополітичний курс розвитку країни. Стосувався він чіткого курсу країни за трьома можливими векторами: 1) членство в НАТО; 2) позаблоковий статус; 3) посилений міжнародними домовленостями нейтральний статус.

Вже тоді наріжним каменем виживання Української державності стало питання вибору далекоглядної зовнішньополітичної стратегії руху України в сфері національної безпеки і оборони, правильне визначення пріоритетів державного розвитку, радикальний перегляд радянського концепту національної безпеки і оборони. Від правильності вибору залежала й військова організація країни через розбудову відповідних державних органів, військових формувань, діяльність яких безпосередньо спрямована на захист національних інтересів України від зовнішніх та внутрішніх загроз. Варто нагадати, що лише в 2007 році Президентом України В. Ющенком вперше заявлено про остаточний вибір України на користь проєвроатлантичного курсу країни, що отримало своє закріплення у Стратегії національної безпеки України від 12 лютого 2007 р. № 105/2007 (втратила чинність). Логічним продовженням цього стало ухвалення у 2008 році на Бухарестському саміті НАТО рішення щодо подання Україною заявки стосовно приєднання до Плану дій щодо членства. Однак вже у 2010 році реалізацію цих амбітних планів щодо членства в НАТО було зупинено В. Януковичем, шляхом закріплення у Стратегії національної безпеки України від 8 червня 2012 р. № 389/2012 (втратила чинність) стратегічного курсу країни на повернення до політики позаблоковості. Варто наголосити, що політика позаблоковості (доктрина багатовекторності) піддавалась серйозній критиці ще за часів президентства Л. Кучми. Більше того, погляди самого Л. Кучми наприкінці другого строку перебування на посаді Президента України істотно еволюціонували в бік інтеграції з європейськими та євроатлантичними структурами.

Наступна Стратегія національної безпеки України від 26 травня 2015 р. № 287/2015 (втратила чинність), затверджена Президентом України П. Порошенком, уже прямо визначала, що російська загроза має довгостроковий характер, чим обумовлює необхідність створення нової системи забезпечення національної безпеки України. Виходячи з цього, у ній як довгострокову було закріплено ціль приєднання до загальноєвропейської системи безпеки, основу якої складає НАТО. У 2019 році Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору)» внесено зміни до преамбули, статей 85, 102, 116 Конституції України, якими закріплено набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та Організації Північноатлантичного договору як стратегічний курс держави. Цим же законом виключено з Конституції України положення, яким передбачалася можливість використання існуючих військових баз на території України для тимчасового перебування іноземних військових формувань на умовах оренди відповідно до міжнародних договорів.

Стратегією національної безпеки України від 14 вересня 2020 р. № 392/2020 року, затвердженої Президентом України В. Зеленським, набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору заявлено як стратегічний курс держави. Деталізація стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в НАТО відображено у Стратегії воєнної безпеки України від 25 березня 2021 р. № 121/2021. Сьогодні ж Україною 30 вересня 2022 року подано заявку на пришвидшений вступ до НАТО і підписано впродовж 2022–2023 років спільні декларації та заяви щодо підтримки вступу, підсумком чого стали результати Вільнюського саміту Північноатлантичного альянсу.

Як вбачається із наведеного, відсутність правильно обраного та закріпленого стратегічного вектору руху країни призвів до хаотичного вибору всіх трьох вищевказаних курсів. Наслідки такої політики відчуються й сьогодні. Слабкість системи

національної безпеки і оборони, відсутність надійних зовнішніх гарантій безпеки не дозволили Україні самостійно протистояти спочатку гібридній, а згодом і відкритій воєнній агресії Росії. Більше того, така політика України не сприяла формуванню позитивного іміджу країни як надійного партнера у самому Альянсі. Не секрет, що і зараз противники вступу України до НАТО з числа його членів апелюють до можливої зміни пріоритетів країни в майбутньому. Зважаючи на це, варто виділити два макрорівні завдань України, що повинні отримати детальну доктринальну основу: 1) збереження державності (зараз це надзавдання героїчно вирішує весь Український народ та його Збройні Сили); 2) повноправне європейське та євроатлантичне партнерство.

Збройне вторгнення Росії в Автономну Республіку Крим та подальша її анексія (2014 р.), ставши першою частиною військової агресії Росії, показало всі стратегічні прорахунки минулих років, які повинні бути усунуті при формуванні політики національної безпеки і оборони України. Наступним її етапом стало введення російських військ та початок воєнних дій на сході України. Третій етап розв'язаної Росією війни розпочався повномасштабним вторгненням на територію суверенної України, коли весь український народ став на захист своєї землі, свободи та незалежності від однієї з найбільших держав світу. Зазначені події є наслідком істотних політичних прорахунків при формуванні та реалізації політики відстоювання національних інтересів, формування пріоритетів сучасної української геостратегії.

Як не прикро визнавати це зараз, але саме російська агресія стала рушійною силою об'єднання нації навіть в таких здавалося б непримиримих питаннях, як мова та релігія. З української політики (зовнішньої, внутрішньої, військової) досить жорстко видушується неусвідомлена ірраціональність «минулого» і приходить усвідомлена раціональність «майбутнього» [1, с. 139]. Нинішня російсько-українська війна вже стала лінією відокремлення пострадянського минулого від проєвропейського майбутнього України як повноправного члена ЄС та НАТО. Свідченням останнього є результати соціологічного

опитування Центру аналізу та соцдосліджень Міжнародного республіканського інституту щодо підтримки українцями вступу до Північноатлантичного Альянсу, за якими майже 80% опитаних українців підтримали членство України в НАТО, у квітні ж 2022 р. таких було 59% [6].

З наведених трагічних уроків сучасної української історії слід зробити відповідні висновки з метою недопущення подібних прорахунків у майбутньому. Зокрема, на першому (кримському) етапі військової агресії Росії проти України ми стали свідками застосування нового концепту анексії території суверенної країни, що стало можливим завдяки добре спланованій тактиці та слушно вибраному моменті її реалізації (зміна влади в країні, роз'єднання українського суспільства, розвал боєздатності армії, активна пропагандистська робота Росії в Криму). З приводу останнього фактора варто наголосити, що інформаційна агресія Росії здійснювалася на всій території України, але дієвою виявилася лише в найбільш зрусифікованих регіонах – у Криму та на сході України, де «неоімперська доктрина «руського міра» закорінилася найбільше... Натомість в регіонах України, де ця ідеологія не посіла панівних позицій в освіті, науці і культурі, було збережено національну українську ідентичність, а відтак і державність» [7, с. 97].

На другому етапі (спроба анексії Донецької та Луганської областей) аналогічний план дій не приніс агресору очікуваного результату, що змусило його перейти до воєнного вторгнення шляхом введення військ. Уже тоді Росія вперше продемонструвала тактику знищення критичної інфраструктури, зокрема відбувалось знищення вугле- та газовидобувних підприємств, транспортної інфраструктури, закладів комунальної сфери прифронтових регіонів України, з чого слід було ще тоді зробити відповідні безпекові висно-

вки. Відповідно пріоритетним завданням держави як зараз, так і у повоєнний період повинно стати захист об'єктів критичної інфраструктури. З цією метою потребує розроблення угоджений як з приватним сектором, так і з органами місцевого самоврядування план захисту таких об'єктів, зокрема й через перенесення (де це можливо) їх в підземні сховища, а також розвиток альтернативних джерел енергії. Третій етап, пов'язаний з повномасштабним вторгненням, розпочався після тривалого нарощування військових угруповань на території Росії і Білорусі та визнання «незалежності» псевдореспублік «ДНР» та «ЛНР». Цей етап вторгнення характеризується участю в анексії українських територій близько 500 тисяч військовослужбовців Росії, порушенням законів та звичаїв війни, у тому числі Гаазьких і Женевських конвенцій.

Підсумовуючи розгляд питань формування доктрини національної безпеки і оборони України в умовах воєнної агресії Російської Федерації та повоєнного відновлення держави, варто наголосити на унікальності ситуації в якій сьогодні знаходиться наша держава. Україна є першою країною, яка вже більше десяти років чинить жорсткий опір різним видам агресивної війни з боку Росії, набувши тим самим неоціненний досвід протидії значно сильнішому противнику. Зважаючи на це, вітчизняний досвід побудови боєздатних збройних сил, консолідації суспільства, яке зуміло стримати переважаючого в живій силі та техніці ворога, заслуговує опрацювання та закріплення на доктринальному рівні з метою підготовки нової Стратегії національної безпеки і оборони України повоєнного періоду. З цією метою вітчизняна наукова думка уже сьогодні повинна піднімати важливі питання як стратегічного, так і оперативного значення з метою формування дієвої доктрини національної безпеки та оборони України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Горбулін В. П. Хроніки передбачень: 2006–2017 / В. П. Горбулін, худож.-оформлювач В. М. Карасик. Харків : Фоліо, 2017. С. 12, 139.
2. Ситник Г. П., Орел М. Г. Національна безпека в контексті європейської інтеграції України : підручник / за ред. Г. П. Ситника. Київ : Міжрегіональна Академія управління персоналом, 2021. С. 332.

3. Власюк О. С. Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики : Вибр. наук. праці. К. : НІСД, 2016. С. 27.
4. Українська державність: історичні ретроспекції, сучасні загрози та виклики (стенограма доповіді на засіданні Президії НАН України 31 серпня 2022 р.). В. А. Смолій. *Вісник НАН України*. 2022. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/186848/07-Smolii.pdf?sequence=1> (дата звернення: 29.10.2024).
5. Національна безпека: світоглядні та теоретико-методологічні засади : монографія / за заг. ред. О. П. Дзьобаня. Харків : Право, 2021. С. 453.
6. Буняк В. Майже 80% опитаних українців виступають за вступ України до НАТО. <https://detector.media/infospace/article/225071/2024-04-04-mayzhe-80-opytanykh-ukraintsiv-vystupayut-za-vstup-ukrainy-do-nato-doslidzhennya/> (дата звернення: 29.10.2024).
7. Братунь К. О. Безпековий вимір міждержавних українсько-російських відносин : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.04. Київ, 2021. С. 97.

АДМІНІСТРАТИВНА ТА КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЕКОЛОГІЧНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН

Демчук Антон Михайлович,

кандидат юридичних наук, доцент,
декан юридичного факультету
Волинського національного університету імені Лесі Українки

Ленгер Яна Іванівна,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного, адміністративного
та міжнародного права
Волинського національного університету імені Лесі Українки

Стаття присвячена дослідженню адміністративної та кримінальної відповідальності за екологічні правопорушення у сфері земельних відносин в Україні. Мета дослідження – проаналізувати специфіку застосування адміністративної та кримінальної відповідальності за порушення екологічного законодавства в земельній сфері, зокрема встановити відмінності у правових наслідках і механізмах запобігання порушенням. Результати дослідження показують, що адміністративна відповідальність за порушення земельного законодавства в Україні передбачена Кодексом України про адміністративні правопорушення, зокрема статтею 53-1, яка регулює санкції за незаконне зайняття земельних ділянок або інші порушення норм використання земель. Так, для громадян та посадових осіб передбачені штрафи, розмір яких визначається в залежності від соціального статусу порушника та ступеня заподіяної шкоди. Досліджено, що кримінальна відповідальність за екологічні правопорушення у сфері земельних відносин встановлена Кримінальним кодексом України, який передбачає суворіші покарання для значних порушень, що спричиняють масштабну шкоду навколишньому середовищу. Наприклад, стаття 197-1 Кримінального кодексу карає за самовільне зайняття земельних ділянок, що призвело до значних негативних наслідків, у тому числі застосуванням штрафів або арештом. Такий підхід обґрунтований необхідністю належного реагування на випадки, що мають вагомий суспільний резонанс та загрожують екологічній безпеці. Показано, що основною відмінністю між адміністративною та кримінальною відповідальністю є серйозність порушень і їхні наслідки. Адміністративна відповідальність переважно стосується правопорушень, що не мають тривалого впливу на стан земель та навколишнє середовище, тоді як кримінальна відповідальність є необхідною для реагування на серйозні правопорушення, що значно шкодять земельним ресурсам та екологічній безпеці. Практичне значення дослідження полягає у визначенні чітких критеріїв застосування відповідальності для підвищення ефективності захисту земельних ресурсів і забезпечення екологічної безпеки.

Ключові слова: екологічні правопорушення, земельні відносини, адміністративна відповідальність, кримінальна відповідальність, Україна.

Demchuk Anton, Lenher Yana. Administrative and criminal liability for environmental violations in land relations

This article explores administrative and criminal liability for environmental violations in the field of land relations in Ukraine. The research aims to analyze the specifics of applying administrative and criminal liability for breaches of environmental legislation in the land sector, particularly identifying differences in legal consequences and prevention mechanisms.

The findings indicate that administrative liability for land law violations in Ukraine is provided under the Code of Ukraine on Administrative Offenses, specifically Article 53-1, which regulates sanctions for illegal land occupation or other breaches of land use norms. Citizens and officials face fines, with amounts determined based on the social status of the offender and the degree of harm caused. The study shows that criminal liability for environmental violations in land relations is established by the Criminal Code of Ukraine, which imposes stricter penalties for significant violations that cause substantial environmental damage. For instance, Article 197-1 of the Criminal Code penalizes unauthorized land occupation resulting in significant negative consequences, including fines or arrest. This approach is justified by the need for an adequate response to cases of high public resonance that threaten environmental security. The main difference between administrative and criminal liability lies in the severity of violations and their consequences. Administrative liability primarily addresses violations with no long-term impact on land and the environment, while criminal liability is essential for addressing serious offenses that significantly harm land resources and environmental security. The practical significance of this research lies in defining clear criteria for applying liability to enhance the protection of land resources and ensure environmental security.

Key words: *environmental violations, land relations, administrative liability, criminal liability, Ukraine.*

Постановка проблеми. В умовах триваючої війни в Україні, значущість правильного використання земельних ресурсів та відповідальність за їх порушення набувають особливої актуальності. Зміни в умовах економічної та соціальної стабільності часто призводять до зниження контролю за дотриманням земельного законодавства, що в свою чергу може сприяти збільшенню кількості екологічних правопорушень. Це, відповідно, підсилює потребу в чіткому розумінні та ефективному застосуванні адміністративних та кримінальних заходів відповідальності, особливо в умовах, коли ресурси держави мобілізуються на захист і відновлення країни.

З аналізу видів відповідальності за порушення земельних відносин у сфері адміністративного та кримінального права випливає, що відповідальність за такі порушення має бути чітко врегульована і ефективно застосовувана для запобігання деградації земель та недопущення екологічної катастрофи. Однак, реальність військового стану та необхідність адаптації законодавства до поточних викликів потребують більш гнучкого підходу до визначення та вирішення земельних питань. Питання розмежування адміністративної та кримінальної відповідальності залишається особливо важливим для забезпечення правового порядку та захисту земельних ресурсів.

В цьому контексті, важливість дотримання земельного законодавства, навіть у час війни, не може бути недооцінена.

Ефективне використання та захист землі є критично важливими для забезпечення продовольчої безпеки, сталого розвитку та екологічного балансу країни.

Аналіз останніх наукових досліджень та публікацій. Питання адміністративної та кримінальної відповідальності за екологічні правопорушення у сфері земельних відносин широко розглянуте у вітчизняній науковій літературі, де висвітлено основні правові механізми захисту земельних ресурсів та протидії екологічним правопорушенням. Основи регулювання екологічної відповідальності закладені у Конституції України [3], Земельному [2] та Кримінальному кодексах України [4], що встановлюють як адміністративну, так і кримінальну відповідальність за порушення земельного законодавства.

Дослідження В. О. Скринніка та О. М. Шуміло [8] надає класифікацію кримінальної відповідальності, що сприяє систематизації правопорушень у земельній сфері. М.В. Шульга [10] та О.А. Вівчаренко [1] акцентують увагу на механізмах правового захисту, гарантіях власності та регулюванні використання земель, що є основою запобігання екологічним злочинам. О. Літошенко [5] підкреслює значення адміністративної відповідальності, що допомагає комплексно підходити до захисту земель.

Крім того, праці Погрібного О. О. [7] та науково-практичний коментар Мірошниченка А. М. [6] поглиблюють розуміння проблематики, пропонуючи коментарі

до положень земельного законодавства, що визначають умови відповідальності за екологічні правопорушення.

Попри достатню кількість літератури з цього питання, відчувається нестача систематизованого матеріалу, що комплексно охоплював би адміністративні та кримінальні аспекти відповідальності. Тому було здійснено аналіз, групування та систематизацію інформації для узагальнення в рамках цього дослідження.

Мета статті – проаналізувати специфіку застосування адміністративної та кримінальної відповідальності за порушення екологічного законодавства в земельній сфері, зокрема встановити відмінності у правових наслідках і механізмах запобігання порушенням.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до Конституції України [3], земля визначається як принципове національне багатство, що знаходиться під постійною державною охороною. Цим акцентується її надзвичайна значимість для екосистеми та її роль у забезпеченні життєдіяльності людства, що вимагає від усіх правових суб'єктів дотримання визначених законодавством стандартів у використанні та збереженні земельних ресурсів. Невиконання чи порушення цих стандартів має бути адекватно санкціоновано.

Класифікація земельних порушень визначена в частині першій статті 211 Земельного кодексу України [2]. Земельні правопорушення категоризуються на дві основні групи в залежності від їх впливу на земельні ресурси [10, с. 238]:

– прямі земельні правопорушення, які включають акти, що порушують законні права землевласників і користувачів, наприклад, незаконне захоплення землі або несанкціоноване будівництво (ст. 197-1).

– екологічні земельні правопорушення, що охоплюють діяльність, що шкодить аграрним угіддям через їх забруднення хімічними, радіоактивними субстанціями або стічними водами, а також через засмічення індустриальними та побутовими відходами, порушення правил експлуатації об'єктів, що негативно впливають на землі, порушення умов обробки та рекультивациі порушених земель, знищення протиерозійних і гідротехнічних споруд, порушення нормативів викорис-

тання родючого шару ґрунту та використання сільськогосподарських земель без належного проектного обґрунтування впорядкування угідь (с.211в, 211г, 211й, 211ж, 211з, 211и, 211і) [2].

Розглядаючи класифікацію земельних правопорушень екологічного типу, слід звернути увагу на такі основні підстави:

– за ступенем суспільної небезпеки: в залежності від впливу на суспільство, екологічні земельні порушення можна класифікувати на злочини та проступки. Злочини мають більш значний негативний вплив і зазвичай караються більш суворо, в той час як проступки є менш небезпечними, але все ж вимагають правового регулювання;

– за суб'єктом правопорушення: залежно від того, хто є виконавцем порушення, розрізняють дії, вчинені фізичними особами, і дії, за які відповідають юридичні особи. Ця класифікація дозволяє визначити юридичну відповідальність і застосувати адекватні санкції;

– за формою вини: поділ земельних правопорушень на умисні та необережні дозволяє враховувати психологічний стан суб'єкта на момент вчинення акту. Умисні діяння включають навмисне пошкодження земель, тоді як необережні — результат недбалості або нехтування обов'язками;

– за особливостями об'єктивної сторони: класифікація земельних правопорушень може включати аналіз дій (активні дії проти земель) проти бездіяльності (невжиття належних заходів для захисту або відновлення земель);

– залежно від сфери суспільних відносин: розмежування порушень на майнові (порушення прав власності на землю або її ресурси) та управлінські (порушення норм і правил, які регулюють землекористування) [10].

Отже, земельне законодавство України передбачає чіткий перелік правил та вимог до обробки, користування та захисту земель, спрямований на забезпечення їх сталого розвитку та захисту від негативного впливу, що є критично важливим для збереження природних ресурсів країни.

Випадки екологічних правопорушень у земельних правових відносинах передбачають застосування різних заходів юридичної відповідальності.

– По-перше, у цивільно-правовому аспекті винуватці зобов'язані повернути та відновити первісний стан земельної ділянки, відновити межі та знести самобудови (ст. 212 ЗК України).

– По-друге, адміністративні санкції за такі порушення включають штрафи, розміри яких варіюються: для громадян вони становлять від 10 до 50 неоподатковуваних мінімумів, а для посадових осіб — від 20 до 100 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (ст. 53-1 КУпАП).

– По-третє, кримінальна відповідальність настає в разі завдання істотної шкоди власнику або законному користувачу земельної ділянки. Такі порушення можуть каратися штрафом від 200 до 300 неоподатковуваних мінімумів доходів або арештом на строк до шести місяців (ст. 197-1 КК України).

Адміністративна відповідальність у контексті порушень земельного законодавства застосовується не тільки до посадових осіб, а й до інших осіб, які вчинили проступки, що не пов'язані з виконанням їх службових обов'язків. Згідно зі статтею 14 КУпАП, посадові особи підлягають адміністративній відповідальності виключно за вчинення адміністративних правопорушень, які безпосередньо пов'язані з недотриманням правил, забезпечення виконання яких належить до сфери їх службових обов'язків [5].

Кримінальна відповідальність застосовується до діянь, визначених як суспільно небезпечні винні акти (дії чи бездіяльність), згідно з частиною першою статті 11 Кримінального кодексу України (КК України) [4], і вступає в силу тільки при вчиненні дій, що мають високий рівень суспільної небезпеки та завдають значної шкоди суспільним відносинам. Специфічно, кримінальна відповідальність за екологічні земельні порушення, такі як забруднення чи псування земель, незаконне заволодіння ґрунтовим покривом, умисне знищення захищених територій та безгосподарське використання земель, регулюється КК України (ст. 239, 239-1, 252, 254) [4].

Кримінальна відповідальність за порушення земельного законодавства настає також як для посадових осіб, так і для осіб, чії дії не пов'язані з виконанням службових обов'язків. Зокрема, дії службових

осіб, що вчинили правопорушення, які пов'язані з незаконним переходом права власності на земельні ділянки пайового, лісового, водного фонду або інше майно до іншої фізичної особи, кваліфікуються за нормами статей Особливої частини Кримінального кодексу України, включно з:

– зловживанням владою або службовим становищем (ст. 364 КК України);

– службовим підробленням (ст. 366 КК України);

– службовою недбалістю (ст. 367 КК України);

– прийняттям пропозиції, обіцянки або одержанням неправомірної вигоди службовою особою (ст. 368 КК України),

– зловживанням впливом (ст. 369-2 КК України) [8].

Опис більшості екологічних порушень у сфері земельних відносин знайти можна у спеціальних нормативно-правових актах. Закон України від 19.06.2003 року «Про державний контроль за використанням та охороною земель» визначає забруднення земель як накопичення в ґрунтах і ґрунтових водах внаслідок антропогенного впливу пестицидів і агрохімікатів, важких металів, радіонуклідів та інших речовин, вміст яких перевищує природний фон, а також знищення межових знаків, що є діями, які призвели до втрати на місцевості меж земельної ділянки, внаслідок чого виникає необхідність проведення додаткових геодезичних робіт з їх відновлення [8].

Штрафи є найбільш поширеним видом адміністративних стягнень за земельні правопорушення. Розмір штрафу визначається на основі санкцій конкретної статті КУпАП, враховуючи тяжкість вчиненого проступку, особу порушника, ступінь його вини, майновий стан, а також обставини, що пом'якшують або обтяжують відповідальність. Відповідно до статті 38 КУпАП, адміністративне стягнення може бути накладене не пізніше ніж два місяці з дня вчинення правопорушення або з дня його виявлення у разі триваючого правопорушення. Штраф має бути сплачений порушником не пізніше ніж за 15 днів з дня вручення йому постанови про його накладення, а у разі оскарження чи опротестування такої постанови – не пізніше 15 днів з дня повідомлення про залишення скарги

чи протесту без задоволення. У випадку несплати штрафу вчасно, він стягується у примусовому порядку в подвійному розмірі (ст. ст. 307, 308 КУпАП) [5, 8].

Останнім часом в наукових працях і правовій літературі акцентується на необхідності виділення спеціального виду юридичної відповідальності за порушення земельного законодавства, яка іменується земельно-правовою відповідальністю. Це підкреслюється у працях де зазначено, що застосування традиційних засобів юридичної відповідальності не є достатнім для належного регулювання використання та охорони земель, оскільки земля як об'єкт природи має свою специфіку, відмінну від інших об'єктів матеріального світу. Основною метою законодавчого закріплення і практичного застосування спеціальних земельно-правових заходів є відновлення попереднього стану земельних відносин і відшкодування витрат, завданих незаконним використанням земельної ділянки [3, с. 587–588].

Пропонується включити до складу спеціальної земельно-правової відповідальності такі заходи, як примусове припинення права користування земельною ділянкою, а також обов'язки землевласника чи землекористувача знести самовільно зведені споруди чи повернути земельну ділянку, яка була зайнята без дозволу [7, с. 588]. Виділення земельно-правової відповідальності як окремого виду юридичної відповідальності наразі залишається предметом обговорення серед фахівців у галузі земельного права [6, с. 485]. Відомий науковець Ю.С. Шемшученко вважає, що запровадження спеціальних заходів впливу за порушення в сфері земельного права не повинно спонукати до створення нової категорії юридичної відповідальності, оскільки більшість випадків втрати права землекористування регулюється адміністративними нормами та належить до адміністративної відповідальності [9, с. 29].

У контексті обговорення відмінностей між адміністративною та кримінальною відповідальністю за екологічну шкоду земельним ділянкам варто виділити думку О. О. Погрібного, який підкреслює, що головним критерієм для такого розмежування є рівень суспільної небезпеки даного порушення [7, с. 570].

Висновки. У контексті земельних відносин в Україні розрізняються різні види юридичної відповідальності за екологічні правопорушення, включно з адміністративною та кримінальною. Адміністративна відповідальність за порушення земельного законодавства чітко визначена у Кодексі України про адміністративні правопорушення (КУпАП), зокрема статті 53-1, яка передбачає штрафи для осіб, що вчинили незаконне зайняття земельної ділянки або інші порушення земельних норм. Ці штрафи варіюються в залежності від статусу порушника (громадяни або посадові особи) та величини завданої шкоди.

Кримінальна відповідальність за екологічні правопорушення в сфері земельних відносин регламентується Кримінальним кодексом України (КК України), де особлива увага приділяється грубим порушенням, які мають значний суспільний резонанс або ведуть до значної шкоди довкіллю.

Різниця між цими двома видами відповідальності полягає в серйозності порушень та наслідків, що випливають з них. Адміністративна відповідальність часто пов'язана з порушеннями, які не ведуть до глибоких чи тривалих змін у стані земель, тоді як кримінальна відповідальність призначена для реагування на більш серйозні зловживання, що мають значний негативний вплив на земельні ресурси та екологічну безпеку. Обидва види відповідальності мають на меті захистити права та інтереси громадян, забезпечити дотримання земельного законодавства та сприяти сталому використанню земельних ресурсів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вівчаренко О.А. Гарантії права власності на землю в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право». Київ, 2005. 199 с.
2. Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. за № 2768-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 3. Ст. 27.

3. Конституція України від 28.06.1996 р. за № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30 (23.07.96). Ст. 141.
4. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. за № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25-26 (29.06.2001). Ст. 131.
5. Літошенко О. Особливості адміністративної відповідальності за порушення земельного законодавства. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 1. С. 63–67.
6. Мірошніченко А.М. Науково-практичний коментар до Земельного кодексу України / А.М. Мірошніченко, Р.І. Марусенко. 3-тє видання, змінене і доповнене. Київ : Алерта; ЦУЛ, 2011. 516 с.
7. Погрібний О.О. Земельне право України : підручник / за ред. О.О. Погрібного та І.І. Каракаша. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ : Істина, 2009. 600 с.
8. Скриннік В.О., Шуміло О.М. Класифікація кримінальної відповідальності за порушення земельного законодавства. Кримінально-правові та кримінологічні аспекти протидії злочинності: матеріали Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф. (м. Одеса, 27 листоп. 2020 р.). Одеса : ОДУВС, 2020. С. 80–82. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/361269013.pdf>
9. Шемшученко Ю.С., Мунтян В.Л., Розовський Б.Г. Юридична відповідальність у галузі охорони навколишнього середовища. Київ : Наукова думка, 1978. 280 с.
10. Шульга М.В. Земельне право України : підручник / М.В. Шульга (кер. авт. кол.), Г.В. Анісімова, Н.О. Багай, А.П. Гетьман та ін.; за ред. М.В. Шульги. Київ : Юрінком Інтер, 2004. 368 с.

КОНСТИТУЦІЙНІ ЗМІНИ 2016 РОКУ ЯК ЗМІНА ПАРАДИГМИ ПРАВОСУДДЯ

Литвинчук Олександр Іванович,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінальної юстиції
навчально-наукового інституту права та психології
Національної академії внутрішніх справ

Актуальність дослідження конституційних змін 2016 року зумовлена кардинальними перетвореннями в судовій системі України, спрямованими на її модернізацію, забезпечення незалежності судової влади та підвищення ефективності захисту прав і свобод людини. Внесені зміни були частиною європейського курсу України та відповідали її міжнародним зобов'язанням щодо реформування судової системи відповідно до європейських стандартів верховенства права.

Основна увага в дослідженні приділяється аналізу впливу реформ на забезпечення принципу справедливого суду, функціонування нових органів суддівського самоврядування. Особливо розглядаються питання доброчесності суддів, прозорості судових процесів і боротьби з корупцією. Наголошено, що в новій парадигмі правосуддя акцент зміщено на формування дієвого механізму суддівського самоврядування, що передбачає створення Вищої ради правосуддя.

Практичні аспекти конституційних змін досліджуються через призму функціонування адвокатури і прокуратури, які отримали нові ролі в забезпеченні правосуддя. Важливу увагу приділено підвищенню професійних стандартів адвокатури й обмеженню функцій прокуратури, що дало змогу зменшити її вплив на судову систему.

Конституційні зміни сприяли зміцненню незалежності судової влади, підвищенню її прозорості та узгодженості з міжнародними стандартами, однак процес імплементації стикається з викликами, серед яких тривала реалізація реформ і необхідність кадрових рішень у судовій системі.

Резюмується, що конституційні зміни 2016 року потрібно розглядати як ключовий етап у процесі реформування судової системи України. Вони стали важливим кроком у реформуванні судової системи України, змінивши парадигму правосуддя в напрямі забезпечення незалежності суддів, прозорості та професіоналізму адвокатури і прокуратури. Ці зміни були відповіддю на міжнародні зобов'язання України та внутрішні потреби суспільства щодо ефективного і справедливого судочинства. Попри виклики в процесі імплементації, реформування судової системи стало ключовим етапом у зміцненні верховенства права та захисту прав і свобод громадян відповідно до європейських стандартів правовладдя.

Ключові слова: адвокатура, верховенство права, конституційне регулювання, правосуддя, справедливе судочинство, судова реформа, судочинство.

Lytvynchuk Oleksandr. Constitutional Changes of 2016 as a Justice Paradigm Transformation

The relevance of the study of constitutional changes in 2016 is determined by the radical transformations in the judicial system of Ukraine, aimed at its modernization, ensuring the independence of the judiciary and increasing the effectiveness of human rights and freedoms protection. The introduced changes were part of Ukraine's European course and corresponded to its international obligations to reform the judicial system in accordance with European standards of the rule of law.

The main focus of the study is on the analysis of the reforms impact on ensuring the fair trial principle, and new institutions of judicial self-government functioning. Issues of judges' integrity, transparency of judicial processes and fight against corruption are considered separately.

It is emphasized that in the new paradigm of justice, the emphasis is shifted to the formation of an effective mechanism of judicial self-government including formation of the Supreme Council of Justice.

Practical aspects of constitutional changes are examined through the prism of the bar and prosecutor's office functioning, which have acquired new roles in ensuring justice. Special attention is paid to raising the professional standards of the bar and limiting the functions of the prosecutor's office, which made it possible to reduce its influence on the judicial system.

Constitutional changes contributed to the judiciary independence strengthening, increasing its transparency and compliance with international standards, but the implementation process faces challenges, including the long implementation of reforms and the urgency for personnel decisions in the judicial system.

It is summarized that the constitutional changes of 2016 should be considered as a key stage in the process of reforming the judicial system of Ukraine. They became an important step in reforming the judicial system of Ukraine, changing the paradigm of justice in the direction of ensuring the judges' independence, transparency and professionalism of the bar and prosecutor's office. These changes were a response to Ukraine's international obligations and the internal requirements of society regarding effective and fair justice. Despite the challenges in the implementation process, reforming the judicial system has become a key stage in strengthening the rule of law and protecting the citizens' rights and freedoms in accordance with European standards of the rule of law.

Key words: bar, rule of law, constitutional regulation, justice, fair trial, judicial reform, judiciary.

Актуальність дослідження вибраної теми обумовлена глибинними трансформаціями, що відбулися в системі правосуддя України внаслідок внесення змін до Конституції України у 2016 році. Ці зміни були спрямовані на модернізацію судової системи, забезпечення незалежності суддів, а також підвищення ефективності судового захисту прав і свобод людини.

По-перше, реформа правосуддя 2016 року стала важливою складовою європейського курсу України та її зобов'язань у рамках міжнародних угод. Вона відображає прагнення України адаптувати правову систему до європейських стандартів, що актуалізує необхідність теоретичного аналізу й оцінки узгодженості змін з європейськими принципами верховенства права та правосуддя.

По-друге, зміна парадигми правосуддя, зумовлена конституційними змінами, потребує детального дослідження впливу реформ на судову систему з погляду реалізації принципу справедливого суду, незалежності судової влади та забезпечення ефективного судочинства. Питання функціонування нових органів суддівського самоврядування, а також роль Верховного Суду потребують наукового осмислення в контексті реформування правосуддя.

По-третє, актуальність дослідження полягає у необхідності критичної оцінки правових механізмів, що були запроваджені

у 2016 році, та їхнього впливу на практику судочинства в Україні. Особливої уваги заслуговує аналіз того, наскільки впроваджені зміни сприяють зменшенню корупції, підвищенню прозорості судової системи та довіри суспільства до судової влади.

Отже, дослідження конституційних змін 2016 року як зміни парадигми правосуддя має наукову та практичну значущість для розуміння сучасного етапу розвитку судової системи України, її викликів і перспектив реформування, що важливо, зважаючи на реалізацію Україною курсу на євроінтеграцію.

Метою дослідження є висвітлення конституційних змін 2016 року щодо правосуддя як парадигмальних змін.

Стан опрацювання проблематики конституційних змін 2016 року, як зміни парадигми правосуддя, можна розглядати через призму наукових досліджень, правових публікацій і практичних аспектів реформування судової системи України.

Вкажемо, що зазначена проблематика була предметом досліджень таких науковців, як-от Н. Бондаренко-Зелінська, І. Бут, О. Козакевич, М. Козюбра, А. Кучук, М. Купцова, Ю. Макосій, І. Переверзєв, Н. Петренко, С. Рабенко, М. Руденко, М. Савчин, І. Сенюта, А. Собакарь та ін.

Аналіз робіт вказаних авторів дає змогу зробити такі висновки. По-перше, наукові дослідження цієї проблематики

зосереджені на аналізі правових засад і наслідків реформування судової влади в Україні. Зокрема, досліджено питання незалежності судової влади, перерозподілу повноважень між судовими органами, а також створення нових інститутів, як-от Вища рада правосуддя та новий Верховний Суд. Особлива увага приділяється питанням впливу змін на механізми відбору та призначення суддів, їхньої відповідальності та доброчесності, а також новому підходу до сприйняття прокуратури [1, с. 214–219; 2, с. 47–53].

По-друге, у правовій доктрині активно обговорюється вплив реформ на забезпечення принципу верховенства права та справедливого судочинства [3, с. 562–565; 4, с. 17–21]. Вітчизняні й міжнародні експерти висвітлюють досягнення та проблеми, які виникли у процесі реалізації реформ. Увага акцентується на питаннях ефективності функціонування нових органів суддівського самоврядування, судових інстанцій і забезпечення доступу до правосуддя.

По-третє, практичний аспект проблематики вивчається через аналіз змін у судовій практиці після впровадження конституційних реформ. У цьому контексті розглядаються такі питання, як підвищення прозорості судових процесів, боротьба з корупцією в судовій системі та якість судових рішень. Низка публікацій зосереджується на проблемах кадрового забезпечення судів і на викликах, з якими стикається судова система в умовах реформ, а також на проблемах імплементації рішень міжнародних судів [5, с. 82–93; 6, с. 51–55].

Отже, проблематика конституційних змін 2016 року залишається актуальною як для наукових досліджень, так і для практики правозастосування, що вказує на потребу в її подальшому опрацюванні та вдосконаленні.

Відзначимо, що аналізовані конституційні зміни пов'язані з прийняттям у 2016 році відповідного законодавчого акта, предметом якого і були конституційні відносини в царині правосуддя [7]. Прийняття цього конституційного Закону стало закономірним наслідком виконання Україною взятих зобов'язань, зокрема, щодо вдосконалення функціонування судових органів державної влади.

Такі зміни були необхідними в контексті міжнародних зобов'язань України, зокрема в рамках її євроінтеграційного курсу. Вступ до різних міжнародних організацій та співпраця з інституціями Європейського Союзу вимагали від України адаптації національного законодавства до європейських стандартів, зокрема щодо забезпечення незалежності судової влади та дотримання принципів правовладдя. Удосконалення функціонування судових органів було важливою частиною цих зобов'язань, оскільки ефективність судової системи є основою захисту прав людини.

Слід також наголосити на тому, що прийняття цього Закону мало на меті подолання багаторічних проблем української судової системи, як-от корупція, залежність суддів від політичного впливу та низький рівень довіри громадян до правосуддя. Тому ці зміни не тільки пов'язані з міжнародним контекстом, але й відповідають внутрішнім потребам суспільства в ефективному та прозорому судочинстві.

Конституційні зміни 2016 року в Україні стали визначальним етапом у реформуванні судової системи та зміною парадигми правосуддя, що має важливе значення як для правової теорії, так і для практики. Основною метою цих змін було зміцнення незалежності судової влади, підвищення її ефективності й забезпечення доступності правосуддя для громадян, що є невід'ємною частиною європейських стандартів правовладдя.

Однією з ключових складових конституційних змін було посилення незалежності суддів. У новій парадигмі правосуддя акцент зміщено на формування дієвого механізму суддівського самоврядування, що передбачає створення Вищої ради правосуддя [8], яка отримала ширші повноваження щодо призначення, переведення та звільнення суддів. Ця нова інституція відіграє центральну роль у забезпеченні незалежності суддів від політичного тиску, що було важливим кроком у подоланні системної корупції.

Конституційні зміни 2016 року також змінили підходи до оцінки професійної діяльності суддів та їхньої відповідальності за дії, що не відповідають принципам правосуддя. У новій парадигмі правосуддя передбачається впровадження

більш жорстких стандартів доброчесності, включно з регулярним оцінюванням суддів, що сприяє підвищенню рівня прозорості в системі правосуддя. Це було відповіддю на вимоги суспільства щодо чесної та підзвітної судової системи.

Конституційні зміни 2016 року були тісно пов'язані із зобов'язаннями України перед міжнародними партнерами, зокрема Європейським Союзом і Радою Європи. Однією з ключових умов співпраці із цими організаціями була реформа судової системи, що мала на меті адаптацію українського правосуддя до європейських стандартів. Ця зміна парадигми правосуддя передбачала переосмислення функцій судової влади з позиції верховенства права й дотримання прав людини.

Зокрема, було впроваджено процедури, спрямовані на підвищення довіри до судової системи, включно з прозорими процедурами призначення суддів і вдосконаленням механізмів контролю за їх діяльністю. Це відповідає загальноєвропейській тенденції до зміцнення незалежності судової влади, що є основою правової держави.

Зміна парадигми правосуддя в Україні після конституційних змін 2016 року охоплювала не лише реформування системи судоустрою, але й переформатування ролі та місця таких важливих інституцій, як адвокатура та прокуратура, в контексті забезпечення справедливого правосуддя [9].

У новій системі правосуддя адвокатура отримала ще більшу вагу як інститут, що забезпечує захист прав і свобод громадян у судовому процесі. Зміна парадигми полягала в тому, що адвокатуру стали розглядати не лише як інструмент захисту індивідуальних інтересів клієнтів, але як невід'ємний елемент правової системи, що сприяє справедливості та прозорості судочинства.

Конституційні зміни закріпили положення про виключне право адвокатів на представництво осіб у суді в більшості категорій справ, що підвищило професійні стандарти надання правової допомоги. Це, зі свого боку, сприяло зростанню довіри до адвокатури та створенню більш змагального судового процесу, де адвокати виступають важливою ланкою у забезпеченні дотримання прав громадян і рівноправності сторін у суді.

Також адвокатура отримала більшу роль у процесах самоврядування, що сприяло підвищенню рівня професіоналізму та відповідальності представників цієї професії. Ці зміни стали частиною загальної стратегії зміцнення правових інститутів у державі, які відіграють ключову роль у забезпеченні справедливого правосуддя.

Ще одним важливим аспектом зміни парадигми правосуддя стало реформування інституту прокуратури. У межах конституційної реформи 2016 року відбулося переосмислення функцій і завдань прокуратури, зокрема щодо її ролі в забезпеченні законності та захисту державних інтересів.

Прокуратура, яка раніше асоціювалася переважно з функціями нагляду за додержанням законів і підтриманням обвинувачення в суді, отримала нове місце в правовій системі. Її функції були суттєво обмежені, зокрема в частині загального нагляду, а акцент зміщено на кримінальне переслідування та захист інтересів держави. Отже, прокуратура стала більше орієнтованою на виконання завдань, пов'язаних із забезпеченням законності в рамках судового процесу.

Ця зміна призвела до зменшення її впливу на судову гілку влади, що стало важливим кроком до підвищення незалежності судової системи. Роль прокуратури в забезпеченні обвинувачення була переосмислена через призму забезпечення балансу між правами обвинувачення та захисту в суді, що відповідає європейським стандартам справедливого судочинства.

Конституційні зміни 2016 року створили нову основу для функціонування адвокатури та прокуратури як ключових інститутів у забезпеченні правосуддя. Їхня інтеграція в загальну систему правосуддя передбачала не лише вдосконалення їхніх внутрішніх структур й механізмів, але й створення умов для більш ефективної взаємодії між цими інституціями та судами.

Адвокатура і прокуратура були розглянуті не лише як самостійні суб'єкти, але і як частини єдиного правосуддя, де всі учасники процесу повинні діяти в рамках дотримання правових стандартів та етичних норм. Ця взаємодія стала важливою умовою для підвищення якості правосуддя.

Зміна парадигми правосуддя внаслідок конституційних змін 2016 року в Україні відбилася не лише на структурних змінах

у судовій системі, але й на переформуванні ролі адвокатури та прокуратури. Ці інституції були включені до загальної системи правосуддя як ключові учасники, від яких залежить забезпечення справедливого судочинства, дотримання прав людини та балансу між сторонами процесу. Отже, реформування адвокатури та прокуратури стало важливою складовою зміцнення правової системи України загалом.

Незважаючи на значні позитивні зміни, конституційна реформа 2016 року викликала і низку викликів. Упровадження нових механізмів оцінки суддів, очищення судової системи та боротьба з корупцією стикнулися з опором з боку частини судової еліти. Питання кадрового забезпечення судів, а також тривалий процес імплементації реформ створили нові виклики, що потребують подальших досліджень і вдосконалення. Так, у Тіньовому звіті щодо правосуддя вказується, що період з червня 2023 року по липень 2024 року відзначився значним прогресом у реформуванні судової системи, яка перебувала в стані стагнації з кінця 2019 року через відсутність повноважних складів Вищої кваліфікаційної комісії суддів та Вищої ради правосуддя. Звітний період характеризувався ескалацією корупційних скандалів у судовій системі, що проявилось в зростанні

кількості затримань суддів за отримання хабарів. Крім того, традиційні проблеми, як-от перевантаження судів, нестача суддів, недостатнє фінансування та зовнішній тиск на судову владу, продовжували залишатися актуальними [10, с. 10].

Водночас зміна парадигми правосуддя відкрила нові можливості для розвитку судової системи України в контексті міжнародних стандартів. Упровадження принципів верховенства права та незалежності суддів стало важливим кроком до підвищення рівня судового захисту прав і свобод людини.

Отже, конституційні зміни 2016 року можна розглядати як ключовий етап у процесі реформування судової системи України. Вони стали важливим кроком у реформуванні судової системи України, змінивши парадигму правосуддя в напрямі забезпечення незалежності суддів, прозорості та професіоналізму адвокатури і прокуратури. Ці зміни були відповіддю на міжнародні зобов'язання України та внутрішні потреби суспільства щодо ефективного і справедливого судочинства. Попри виклики в процесі імплементації, реформування судової системи стало ключовим етапом у зміцненні верховенства права та захисту прав і свобод громадян відповідно до європейських стандартів правовладдя.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Макосій Ю. До питання функціонального призначення прокуратури у механізмі захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2022. Т. 2. № 74. С. 214–219.
2. Руденко М. В. Генпрокурори незалежної України: 30 років політико-правового досвіду з передумов призначення на посаду, строку повноважень та підстав звільнення. *Актуальні проблеми права: теорія і практика.* 2021. № 41. С. 47–53.
3. Кучук А. М. Верховенство права як аксіологічна складова національної системи права. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 3. С. 562–565.
4. Кучук А. М., Пекарчук В. М. Вплив практики Європейського суду з прав людини на національне право: пропедевтичний аспект. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2022. № 4. С. 17–21.
5. Кучук А. М. Право в умовах постмодерну: правовий дискурс : монографія. Одеса : Видавництво «Юридика», 2023. 130 с.
6. Кучук А. М. Європейський суд з прав людини як чинник удосконалення забезпечення людських прав в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2023. № 6. С. 51–55.
7. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) : Закон України від 2 червня 2016 року. *Відомості Верховної Ради.* 2016. № 28. Ст. 532.
8. Про Вищу раду правосуддя : Закон України від 21 грудня 2016 року. *Відомості Верховної Ради.* 2017. № 7–8. Ст. 50.
9. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30.
10. Тіньовий звіт до розділу 23 «Правосуддя та фундаментальні права» Звіту Європейської комісії щодо України у 2023 році. URL: <https://zmina.ua/publication/tinovyj-zvit-do-rozdilu-23-pravosuddya-ta-fundamentalni-prava-zvitu-yevropejskoyi-komisiyi-shhodo-ukrayiny-u-2023-roczii/>.

УДК 004.056.5:343.326

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2024.5.10>

УДОСКОНАЛЕННЯ КООРДИНАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ КІБЕРБЕЗПЕКИ

Федорченко Олександр Сергійович,

orcid.org/0009-0007-7358-7753

молодший науковий співробітник

Українського науково-дослідного інституту

спеціальної техніки та судових експертиз

Служби безпеки України

У статті висвітлено проблеми координації діяльності суб'єктів забезпечення національної системи кібербезпеки. Аналізуються законодавчі акти України у сфері забезпечення кібербезпеки. У контексті взаємодії суб'єктів забезпечення національної системи кібербезпеки звертається увага на пріоритети забезпечення кібербезпеки, які викладені у Стратегії кібербезпеки України та інших стратегічних документах. У досліджуваному аспекті визначаються основні цілі, напрями та принципи державної політики у сфері кібербезпеки, повноваження державних органів, основні засади координації їхньої діяльності із забезпечення кібербезпеки. Проаналізовано наявні системи забезпечення захисту об'єктів критичної інфраструктури, серед яких виділяється: національна система забезпечення кібербезпеки; єдина державна система запобігання, реагування та припинення терористичних актів і мінімізації їх наслідків; державна система фізичного захисту ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання. Розкрито зміст кожної із системи та визначено коло уповноважених, визначених відповідальними за координацію діяльності суб'єктів сектору безпеки й оборони в кожній системі. Виявлено проблеми міжвідомчої координації такої діяльності на рівні реалізації державної політики забезпечення кібербезпеки. Встановлено ризики дублювання повноважень уповноважених суб'єктів щодо координації діяльності інших суб'єктів забезпечення національної системи кібербезпеки. Зроблено висновок про доцільність визначити єдиний уповноважений орган для координації діяльності суб'єктів національної системи захисту критичної інфраструктури, у межах якого слід утворити підрозділи, відповідальні за координацію окремих секторів критичної інфраструктури.

Ключові слова: законодавство, кібербезпека, координація суб'єктів національної системи кібербезпеки, об'єкти критичної інфраструктури, суб'єкти національної системи кібербезпеки, удосконалення.

Fedorchenko Oleksandr. Improvement of coordination of activities of entities providing the national cyber security system

The article highlights the problems of coordinating the activities of the subjects of ensuring the national cyber security system. Legislative acts in the field of cyber security are analyzed. In the context of the interaction of the subjects of ensuring the national cyber security system, attention is drawn to the priorities of ensuring cyber security outlined in the Cyber Security Strategy of Ukraine. In the studied aspect, the main goals, directions and principles of state policy in the field of cyber security, the powers of state bodies, the main principles of coordination of their activities to ensure cyber security are defined. The content of each of the systems is revealed and the circle of authorized persons determined to be responsible for the coordination of the activities of the subjects of the security and defense sector in each system is defined. The problems of interdepartmental coordination of such activities at the level of implementation of the state policy of ensuring cyber security have been identified. It is noted that the modern system of coordination and interaction of subjects of the national critical infrastructure protection system needs improvement from the point of view of centralization of the state policy of critical infrastructure protection. It was concluded that it is expedient to define a single authorized body for the coordination of the activities of the subjects of the national system of critical infrastructure protection, within which units responsible for the coordination of individual sectors of critical infrastructure should be formed.

Key words: legislation, cyber security, improvement, coordination of subjects of the national cyber security system, critical infrastructure objects, subjects of the national cyber security system.

Стратегія кібербезпеки України, затверджена Указом Президента України від 15 березня 2016 року № 96, визнає забезпечення кібербезпеки одним із найважливіших пріоритетів у системі національної безпеки України [1].

У розділі 2 цієї Стратегії міститься аналіз ефективності стану реалізації попередньої Стратегії кібербезпеки України, де, зокрема, зазначається, що «діяльність суб'єктів національної системи кібербезпеки залишається недостатньо скоординованою і такою, що спрямована на виконання лише поточних завдань... Невирішеними залишилися питання оперативного обміну інформацією про кіберзагрози, ефективної системи підготовки кадрів та дієвої моделі державно-приватного партнерства. Недостатніми є організація і проведення наукових досліджень у сфері кібербезпеки» [1]. Незважаючи на розбудову національної системи кібербезпеки та значний масив прийнятих протягом останнього часу нормативно-правових актів з питань забезпечення кібербезпеки, проблема координації суб'єктів забезпечення цієї системи залишається актуальною і сьогодні.

Різні аспекти діяльності суб'єктів забезпечення національної системи кібербезпеки висвітлювалися в роботах В. В. Бухарева [2], І. А. Білан [3], С. А. Краснікова, Я. О. Страхніцького [4], А. В. Тарасюка [5], Т. Ю. Ткачука [6] та ін. Водночас проблема вдосконалення координації діяльності цих суб'єктів окремо не розглядалася в цих роботах. Ця проблема загострюється в умовах правового режиму воєнного стану, де злагоджена робота суб'єктів забезпечення національної системи кібербезпеки є важливою передумовою протидії кібератак та інших кіберінцидентів. Також важливим є дослідження позитивного зарубіжного досвіду у цій сфері з метою його запозичення в національне законодавство та соціальну практику.

Метою статті є удосконалення координації діяльності суб'єктів забезпечення національної системи на підставі аналізу чинного законодавства з питань забезпечення кібербезпеки України.

Стратегія забезпечення державної безпеки серед пріоритетних напрямів державної політики у сфері забезпечення державної безпеки виділяє розмежування

повноважень і завдань між суб'єктами сектору безпеки й оборони, удосконалення взаємодії та координації дій між ними, а також з іншими державними органами (п. 23). При цьому оптимізація координації таких суб'єктів з метою ефективної протидії кіберзагрозам у сучасному безпековому середовищі визнається одним з основних завдань державної політики у сфері забезпечення державної безпеки (п. 24) [7].

Нова Стратегія кібербезпеки України враховує попередній досвід і проблеми, стан кібербезпекового середовища на національному та міжнародному рівнях, а також положення Стратегії кібербезпеки ЄС на цифрове десятиліття, стратегій кібербезпеки окремих держав – членів ЄС і держав – членів НАТО [1].

У цій Стратегії заслуговують на увагу чинники інституційного характеру, які зумовлюють кіберзагрози. До таких чинників Стратегія обґрунтовано відносить: відсутність у значної частини державних органів відповідних структурних підрозділів, необхідного кадрового забезпечення та належного контролю за кіберзахистом, здійснення фінансування робіт із кіберзахисту за залишковим принципом; відсутність дієвої системи інформаційно-аналітичного забезпечення кібербезпеки [1]. З іншого боку, серед чинників, які зумовлюють кіберзагрози, згадується недосконалість нормативно-правової бази у сфері кібербезпеки.

Наведене свідчить про потребу в удосконаленні механізмів координації діяльності суб'єктів національної системи кібербезпеки. Не випадково вдосконалення взаємодії цих суб'єктів є однією зі стратегічних цілей згаданої Стратегії.

Ціль В.1 цієї Стратегії «Зміцнення системи координації» звучить так: «Україна створить умови для ефективної взаємодії суб'єктів забезпечення кібербезпеки в процесі розбудови та функціонування національної системи кібербезпеки, а також для результативних спільних дій під час попередження, відбиття та нейтралізації наслідків кібератак та кіберінцидентів, скоординує діяльність усіх заінтересованих сторін задля подолання надзвичайних (кризових) ситуацій у кіберпросторі» [1].

Для системного захисту України від загроз національній безпеці Стратегія

національної безпеки України «БЕЗПЕКА ЛЮДИНИ – БЕЗПЕКА УКРАЇНИ» (затверджена Указом Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020) визначає за потрібне створення системи ефективного управління та координації діяльності органів сектору безпеки й оборони, що вдосконалив її архітектуру (п. 63) [8].

Згідно з ч. 1 ст. 8 Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» [9] національна система кібербезпеки – «це сукупність суб'єктів забезпечення кібербезпеки та взаємопов'язаних заходів політичного, науково-технічного, інформаційного, освітнього характеру, організаційних, правових, оперативно-розшукових, розвідувальних, контррозвідувальних, оборонних, інженерно-технічних заходів, а також заходів криптографічного і технічного захисту національних інформаційних ресурсів, кіберзахисту об'єктів критичної інформаційної інфраструктури» [9].

Ст. 5 Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» визначає систему суб'єктів забезпечення кібербезпеки, серед яких виділяються: 1) міністерства й інші центральні органи виконавчої влади; 2) місцеві державні адміністрації; 3) органи місцевого самоврядування; 4) правоохоронні, розвідувальні та контррозвідувальні органи, суб'єкти оперативно-розшукової діяльності; 5) Збройні Сили України, інші військові формування, утворені відповідно до закону; 6) Національний банк України; 7) підприємства, установи й організації, віднесені до об'єктів критичної інфраструктури; 8) суб'єкти господарювання, громадяни України та об'єднання громадян, інші особи, які провадять діяльність та/або надають послуги, пов'язані з національними інформаційними ресурсами, інформаційними електронними послугами, здійсненням електронних правочинів, електронними комунікаціями, захистом інформації та кіберзахистом [9]. Слід погодитися з позицією І. Тімкіна, що система забезпечення національної безпеки виступає як організаційна система державних і недержавних інституцій, інших суб'єктів, покликаних вирішувати завдання забезпечення національної безпеки у визначений законодавством спосіб [10].

У межах своєї компетенції суб'єкти забезпечення кібербезпеки здійснюють: заходи щодо запобігання використанню кіберпростору у воєнних, розвідувально-підривних, терористичних та інших протиправних і злочинних цілях; виявлення й реагування на кіберінциденти та кібератаки, усунення їх наслідків; інформаційний обмін щодо реалізованих і потенційних кіберзагроз; розробку й реалізацію запобіжних, організаційних, освітніх та інших заходів у сфері кібербезпеки, кібероборони та кіберзахисту; проведення аудиту інформаційної безпеки, у т. ч. на підпорядкованих об'єктах та об'єктах, що належать до сфери їх управління; інші заходи із забезпечення розвитку та безпеки кіберпростору [9].

Основними суб'єктами національної системи кібербезпеки є Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України, Національна поліція України, Служба безпеки України, Міністерство оборони України та Генеральний штаб Збройних Сил України, розвідувальні органи, Національний банк України (ч. 2 ст. 8 Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України») [9].

Для злагодженої роботи таких суб'єктів потрібна координація їхньої діяльності у сфері кібербезпеки. Згідно з ч. 1 ст. 5 Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» така координація як складова національної безпеки України здійснюється Президентом України через очолювану ним Раду національної безпеки і оборони України. Глава держави її здійснює через Національний координаційний центр кібербезпеки як робочий орган Ради національної безпеки і оборони України [9]. Цей центр здійснює координацію та контроль за діяльністю суб'єктів сектору безпеки і оборони, які забезпечують кібербезпеку, вносить Президентові України пропозиції щодо формування та уточнення Стратегії кібербезпеки України [9].

Водночас окремі функції координації у цій сфері забезпечують деякі правоохоронні органи й органи виконавчої влади із спеціальним статусом, які опікуються реалізацією державної політики у сфері захисту критичної інфраструктури відповідно до положень згаданого Закону.

Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України, зокрема, координує, організовує та проводить аудит захищеності комунікаційних і технологічних систем об'єктів критичної інфраструктури на вразливість; забезпечує функціонування Державного центру кіберзахисту та Центру активної протидії агресії у кіберпросторі, урядової команди реагування на комп'ютерні надзвичайні події України CERT-UA [9].

Служба безпеки України, зі свого боку, здійснює запобігання, виявлення, припинення та розкриття кримінальних правопорушень проти миру й безпеки людства, які вчиняються у кіберпросторі; здійснює контррозвідувальні й оперативно-розшукові заходи, спрямовані на боротьбу з кібертероризмом і кібершпигунством, негласно перевіряє готовність об'єктів критичної інфраструктури до можливих кібератак і кіберінцидентів; протидіє кіберзлочинності, наслідки якої можуть створити загрозу життєво важливим інтересам держави; розслідує кіберінциденти та кібератаки щодо державних електронних інформаційних ресурсів, інформації, вимога щодо захисту якої встановлена законом, критичної інформаційної інфраструктури; забезпечує реагування на кіберінциденти у сфері державної безпеки (п. 3 ч. 2 ст. 8 Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України») [9].

Із цього приводу слід погодитися з А. Тарасюком, який вважає, що відповідні законодавчі новації з питань забезпечення кібербезпеки зумовлюють ризик взаємного дублювання повноважень Центру кібербезпеки, СБУ та Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України [5, с. 123]. Вважаємо, що це є однією з причин удосконалення механізмів міжвідомчої координації у сфері забезпечення кібербезпеки.

Водночас існують інші сфери захисту критичної інфраструктури, де координація діяльності суб'єктів сектору безпеки й оборони грає не менш важливу роль у контексті забезпечення безпеки об'єктів критичної інфраструктури.

Так, Рада національної безпеки та оборони України є координаційним органом з питань національної безпеки і оборони при Президентові України. РНБО України

координує і контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони (ч. 1 ст. 107 Конституції України) [11]. Цей орган може подавати Президенту свої пропозиції, що стосуються важливих стратегічних питань із захисту критичної інфраструктури, і приймає відповідні рішення [12].

Поряд із національною системою забезпечення кібербезпеки функціонує Єдина державна система запобігання, реагування та припинення терористичних актів і мінімізації їх наслідків, у межах якої здійснюється: реагування на акти кібертероризму, усунення їх причин і умов, мінімізація суспільно небезпечних наслідків; забезпечення антитерористичного захисту об'єктів можливих терористичних посягань. Система суб'єктів боротьби з тероризмом визначена ст. 4 Закону України «Про боротьбу з тероризмом, а головним органом у загальнодержавній системі боротьби з терористичною діяльністю є СБУ (ч. 4 ст. 4 Закону України «Про боротьбу з тероризмом») [13]. До суб'єктів, які безпосередню здійснюють боротьбу з тероризмом, належать: Міністерство внутрішніх справ України; Національна поліція; Міністерство оборони України; центральні органи виконавчої влади, що забезпечують формування та реалізують державну політику у сфері цивільного захисту; центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері захисту державного кордону; центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань; Управління державної охорони України; Збройні Сили України [13].

До компетенції цих суб'єктів віднесено запобігання терористичної діяльності на об'єктах можливих терористичних посягань, у т. ч. забезпечення захисту від терористичних посягань об'єктів Збройних Сил України, об'єктів, охорону яких доручено Управлінню державної охорони України, та інших особливо важливих об'єктів критичної інфраструктури.

Координацію діяльності суб'єктів, які залучаються до боротьби з тероризмом, здійснює Антитерористичний центр при Службі безпеки України, а суб'єкти боротьби з тероризмом надають йому необхідні сили й засоби, забезпечують їх

ефективне використання під час проведення антитерористичних операцій (ст. 5 Закону України «Про боротьбу з тероризмом») [13].

Відповідно до п. 1 Положення про Антитерористичний центр та його координаційні групи при регіональних органах Служби безпеки України, затвердженого Указом Президента України від 14 квітня 1999 року № 379, АТЦ при СБУ здійснює координацію діяльності суб'єктів боротьби з тероризмом у запобіганні терористичним актам щодо державних діячів, критичних об'єктів життєзабезпечення населення, об'єктів підвищеної небезпеки, актам, що загрожують життю і здоров'ю значної кількості людей, та їх припиненні [14].

Координуючі та контрольні функції цього органу з питань ефективності здійснення заходів із забезпечення антитерористичної захищеності об'єктів передбачені у Правилах антитерористичної безпеки (затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 15 жовтня 2024 р. № 1172) [15].

Крім названих систем захисту об'єктів критичної інфраструктури, існує державна система фізичного захисту ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання, у межах якої здійснюються заходи з протидії кібердиверсій, кіберінцидентів на об'єктах фізичного захисту. Відповідно до Закону України «Про фізичний захист ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання» система фізичного захисту ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання визначена як «сукупність організаційно-правових та інженерно-технічних заходів, що здійснюються з метою створення умов, спрямованих на мінімізацію можливості вчинення диверсії, крадіжки або будь-якого іншого неправомірного вилучення радіоактивних матеріалів та зміцнення режиму нерозповсюдження ядерної зброї» [16].

До об'єктів державної системи фізичного захисту належать ядерні об'єкти й установки, призначені для поводження з радіоактивними відходами, радіоактивні відходи, ядерні матеріали, радіоактивні матеріали, виявлені в незаконному обігу, інші джерела іонізуючого випромінювання

(п. 3 Порядку функціонування державної системи фізичного захисту, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 21 грудня 2011 р. № 1337) [17].

До суб'єктів державної системи фізичного захисту віднесено: орган державного регулювання ядерної та радіаційної безпеки; центральні органи виконавчої влади, які здійснюють державне управління, та Національна академія наук України щодо фізичного захисту; Служба безпеки України; Національна гвардія України; центральні органи виконавчої влади, які провадять правоохоронну діяльність [16].

Відповідно до Порядку функціонування державної системи фізичного захисту, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 21 грудня 2011 р. № 1337, Держатомрегулювання як уповноважений орган в межах компетенції: координує діяльність інших суб'єктів системи щодо підвищення рівня культури захищеності; бере участь у формуванні державної політики у сфері фізичного захисту, а також розробляє механізм реалізації зазначеної державної політики [17].

Водночас СБУ в межах наданих їй повноважень координує діяльність інших державних органів під час проведення оцінки проектної загрози [17]. Отже, у державній системі фізичного захисту функціонує кілька державних органів, які здійснюють координацію інших суб'єктів цієї системи. На нашу думку, наявність на законодавчому рівні кількох систем забезпечення захисту об'єктів критичної інфраструктури, з уповноваженими органами, відповідальними за координацію діяльності відповідних суб'єктів у кожній із систем, зумовлюють ризик взаємного дублювання їх повноважень. Отже, механізм координації системи суб'єктів забезпечення кібербезпеки потребує подальшого розвитку й удосконалення. Ми солідарні із думкою І. Білан, яка вважає, що «досягненню стратегічних цілей у сфері забезпечення кібербезпеки сприятиме: відпрацювання механізму надання відомчими та галузевими (секторальними) центрами кібербезпеки (кіберзахисту) до Національного координаційного центру кібербезпеки інформації про кібератаки, кіберінциденти; визначення переліку питань, що підлягають обміну такою інформацією

між усіма суб'єктами забезпечення кібербезпеки на базі технологічної платформи Національного координаційного центру кібербезпеки, уніфікація форматів обміну інформацією; залучення до вирішення завдань у цій сфері суб'єктів господарювання, громадських об'єднань та окремих громадян України» [3, с. 192].

Аналіз законодавства України у сфері забезпечення кібербезпеки свідчить про розгалужену систему суб'єктів забезпечення кібербезпеки. Сучасні прояви кібердиверсії, кібертероризму, інших кіберінцидентів загрожують багатьом об'єктам критичної інфраструктури, захист яких відбувається в межах різних державних систем.

Сьогодні в Україні існує кілька не пов'язаних між собою систем захисту об'єктів критичної інфраструктури: національна системи забезпечення кібербезпеки; єдина державна система запобігання, реагування та припинення терористичних актів і мінімізації їх наслідків; державна система фізичного захисту ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання. У межах кожної з наве-

дених систем виділяється визначене коло суб'єктів, відповідальних за координацію діяльності інших суб'єктів забезпечення захисту об'єктів критичної інфраструктури. З огляду на значну кількість таких суб'єктів, які одночасно функціонують у різних системах захисту об'єктів критичної інфраструктури, існують ризики дублювання їх повноважень, що знижує ефективність їх узгодженої взаємодії та ускладнює міжвідомчу координацію у цій сфері.

Сучасна система координації та взаємодії суб'єктів національної системи захисту критичної інфраструктури потребує удосконалення з погляду централізації державної політики захисту такої інфраструктури. Вважаємо за доцільне визначити єдиний уповноважений орган для координації діяльності суб'єктів національної системи захисту критичної інфраструктури, у межах якого слід утворити підрозділи, відповідальні за координацію окремих секторів критичної інфраструктури. Удосконаленню координації діяльності таких суб'єктів сприяє розвиток державно-приватного партнерства у сфері забезпечення кібербезпеки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Стратегія кібербезпеки України : затв. Указом Президента України від 26.08.21 № 447. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/447/2021#Text> (дата звернення: 30.10.2024).
2. Бухарев В. В. Адміністративно-правові засади забезпечення кібербезпеки України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Суми, 2018. 221 с.
3. Білан І. А. Координація діяльності суб'єктів національної системи кібербезпеки. *Інноваційні наукові дослідження: теорія, методологія, практика* : матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 28–29 лютого 2024 р.) / ГО «Інститут інноваційної освіти»; Науково-навчальний центр прикладної інформатики НАН України. Запоріжжя : АА Тандем, 2024. С. 190–192.
4. Страхніцький Я. О. Інституційні перетворення у напрямку підвищення ефективності державної політики захисту критичної інфраструктури. *Публічне управління та регіональний розвиток*. 2024. № 1 (23). С. 28–52. DOI: <https://doi.org/10.34132/pard2024.23.02> (дата звернення: 30.10.2024).
5. Тарасюк А. В. Система суб'єктів забезпечення кібербезпеки в Україні *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2020. Т. 31 (70). Ч. 2. № 2. С. 119–124. URL: https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2020/2_2020/part_2/25.pdf (дата звернення: 30.10.2024).
6. Ткачук Т. Ю. Забезпечення інформаційної безпеки в умовах євроінтеграції України: правовий вимір : монографія. Київ : ТОВ «Видавничий дім «АртЕк», 2018. 422 с.
7. Стратегія забезпечення державної безпеки : затв. Указом Президента України від 16.02.2022 № 56/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/562022-41377> (дата звернення: 30.10.2024).
8. Стратегія національної безпеки України «БЕЗПЕКА ЛЮДИНИ – БЕЗПЕКА КРАЇНИ» : затв. Указом Президента України від 14.09.2020 № 392/2020. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>.

9. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України : Закон України від 05.10.2017 № 2163. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text> (дата звернення: 30.10.2024).
10. Тімкін І. Ф., Новікова Н. Є. Структурно-функціональна характеристика системи забезпечення національної безпеки України. URL: eg.nau.edu.ua (дата звернення: 30.10.2024).
11. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 30.10.2024).
12. Про Раду національної безпеки і оборони України : Закон України від 05.03.1998 № 183/98-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/183/98-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 30.10.2024).
13. Про боротьбу з тероризмом : Закон України від 20.03.2003 № 638-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15#Text> (дата звернення: 30.10.2024).
14. Положення про Антитерористичний центр та його координаційні групи при регіональних органах Служби безпеки України : затв. Указом Президента України від 14.04.1999 № 379. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/379/99#Text> (дата звернення: 30.10.2024).
15. Правила антитерористичної безпеки : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 15 жовтня 2024 р. № 1172. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1172-2024-%D0%BF#Text> (дата звернення: 30.10.2024).
16. Про фізичний захист ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання : Закон України від 19.10.2000 № 2064-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2064-14#Text> (дата звернення: 30.10.2024).
17. Порядок функціонування державної системи фізичного захисту : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 21.12.2011 № 1337. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1337-2011-%D0%BF#Text> (дата звернення: 30.10.2024).

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ

УДК 340

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2024.5.11>

ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ ТА АВТОМАТИЗАЦІЯ РУТИННИХ ЮРИДИЧНИХ ЗАВДАНЬ: ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ ЮРИСТІВ

Кобрусєва Євгенія Анатоліївна,

доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри адміністративного і
кримінального права юридичного факультету
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Македон Олександр Андрійович,

аспірант
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Сучасна юридична галузь хоч і є традиційно консервативною, зазнає значного впливу технологічного прогресу. Штучний інтелект (ШІ) та автоматизація відкривають нові можливості для оптимізації рутинних завдань, як-от обробка документів, юридичний ресерч і прогнозування результатів судових справ. Це дає змогу юристам зосередитися на більш стратегічних і творчих аспектах діяльності, підвищуючи ефективність та знижуючи вартість правових послуг. Однак поряд із перевагами автоматизація ставить юридичну спільноту перед низкою викликів, серед яких зниження попиту на фахівців для виконання простих завдань, питання юридичної відповідальності за помилки ШІ, захист конфіденційності клієнтів і ризик витоку даних.

Стаття досліджує основні переваги та ризики, що супроводжують використання ШІ у правовій сфері, а також розглядає необхідність розвитку нових навичок і компетенцій для юристів. Серед рекомендацій – інтеграція експертів із технологій у юридичні команди, інвестування в цифрову грамотність фахівців і дотримання етичних стандартів у використанні ШІ для забезпечення конфіденційності та справедливості.

Зроблено висновок, що автоматизація рутинних завдань не є загрозою для професії, а, навпаки, створює нові можливості для розвитку та підвищення конкурентоспроможності. Використання ШІ дає змогу юристам стати більш продуктивними й ефективними, зберігаючи при цьому високі стандарти якості та етики. Штучний інтелект не замінить юристів, але допоможе їм адаптуватися до вимог сучасного суспільства, що швидко змінюється, і забезпечити кращий доступ до правосуддя для ширшого кола клієнтів.

Ключові слова: штучний інтелект, автоматизація, юридична практика, рутинні завдання, юридична відповідальність, конфіденційність даних, етика в праві, цифрові навички, правова технологія, перспективи для юристів.

Kobrusieva Yevheniia, Makedon Oleksandr. Artificial intelligence and automation of routine legal tasks: opportunities for lawyers

The modern legal industry, traditionally conservative, is undergoing significant changes under the influence of technological progress. Artificial Intelligence (AI) and automation open new opportunities for optimizing routine tasks, such as document processing, legal research,

and predicting court outcomes. This enables legal professionals to focus on more strategic and creative aspects of their work, enhancing efficiency and reducing the cost of legal services. However, alongside these advantages, automation presents a number of challenges for the legal community, including a reduced demand for professionals to handle simple tasks, questions of legal responsibility for AI errors, client confidentiality, and data breach risks.

This article explores the main benefits and risks associated with using AI in the legal field and examines the need for new skills and competencies among lawyers. Key recommendations include integrating technology experts into legal teams, investing in digital literacy for legal professionals, and adhering to ethical standards in AI usage to ensure confidentiality and fairness.

The article concludes that automating routine tasks does not threaten the profession; rather, it creates new opportunities for growth and enhances competitiveness. AI enables legal professionals to become more productive and efficient while maintaining high standards of quality and ethics. Artificial intelligence will not replace lawyers but will help them adapt to the rapidly changing demands of modern society and provide better access to justice for a wider range of clients.

Key words: Artificial intelligence, automation, legal practice, routine tasks, legal responsibility, data confidentiality, legal ethics, digital skills, legal technology, prospects for lawyers.

У сучасному світі технологічний прогрес кардинально змінює кожен аспект суспільного життя. Юридична галузь, яка традиційно вважалася однією з найбільш консервативних, не стала винятком. З розвитком технологій, а саме штучного інтелекту (ШІ), юридична професія переживає суттєву трансформацію. Зокрема, автоматизація рутинних завдань обіцяє полегшити роботу юристів, підвищити ефективність надання правових послуг і змінити саму структуру ринку праці. Юристи повинні адаптуватися до цифрової епохи, приймаючи технології, підвищуючи свої навички та переосмислюючи способи надання правових послуг [1, с. 368].

Дослідження показують, що близько 23% завдань, які виконують юристи, можуть бути автоматизовані. Це створює нові можливості, але також викликає низку питань і занепокоєнь. З одного боку, автоматизація дає змогу юристам більше зосереджуватися на стратегічному мисленні та творчій аналітичній роботі. З іншого боку, це може призвести до зниження попиту на спеціалістів для виконання рутинної роботи та змінити структуру юридичних послуг.

Штучний інтелект у юриспруденції насамперед використовується для автоматизації тих завдань, що потребують великої кількості часу та можуть бути виконані з помилками, якщо це робиться вручну. Сучасні технології на базі ШІ можуть обробляти юридичні документи, виконувати юридичний ресерч, аналізувати попередні судові рішення та навіть прогнозувати результати справ. Інтеграція технологій ШІ може суттєво підвищити ефективність

юридичних процесів, забезпечуючи швидший доступ до інформації та кращий розподіл ресурсів [2, с. 1310].

Серед основних інструментів автоматизації можна виділити такі:

- *обробка документів.* ШІ може швидко аналізувати великі обсяги текстової інформації, виділяючи ключові моменти, що економить години або навіть дні роботи юристів. Сучасні програми, як-от Kira Systems і ROSS Intelligence, використовують технології обробки природної мови (NLP), що дає змогу юристам аналізувати юридичні документи та складати договори швидше. Ці системи здатні знаходити відповідну інформацію з тисяч сторінок за лічені секунди, що забезпечує точність і економію часу. Kira Systems, наприклад, пропонує автоматизований пошук і аналіз документів, даючи змогу юристам виявляти важливі умови в договорах або судових рішеннях. ROSS Intelligence, зі свого боку, використовує технології ШІ для пошуку судових прецедентів, завдяки чому юристи швидше знаходять необхідну інформацію. Автоматизація стає невід'ємною частиною процесів у юридичних компаніях і консалтингових фірмах, де необхідність обробки великих обсягів інформації є стандартом;

- *юридичний ресерч.* Такі платформи, як LexisNexis, можуть виконувати пошук та аналіз інформації з юридичних баз даних, що дає змогу юристам швидко отримувати доступ до релевантних судових рішень і законодавчих норм;

- *прогнозування результатів судових справ.* Алгоритми машинного навчання аналізують минулі судові рішення для вияв-

лення закономірностей, які можуть бути корисними для прогнозування можливого результату нової справи. Це надає адвокатам та юристам додатковий інструмент для побудови ефективної стратегії.

Загалом використання ШІ надає юристам можливість оптимізувати рутинні процеси, що знижує ризик людських помилок та економить ресурси.

Автоматизація у юридичній галузі спрямована на оптимізацію таких завдань, як підготовка стандартних документів, юридичний ресерч і перевірка відповідності законодавству. Наприклад, завдяки автоматизації підготовки договорів, юристи можуть швидко створювати якісні та юридично коректні документи без необхідності багаторазового дублювання роботи.

Автоматизація має низку переваг:

- *економія часу.* Юристи отримують можливість більше зосереджуватися на складних і творчих аспектах роботи, як-от розробка стратегій захисту;

- *зменшення вартості послуг.* Автоматизація дає змогу зменшити витрати на правові послуги, роблячи їх доступнішими для малого та середнього бізнесу;

- *зниження ризику помилок.* Алгоритми на основі ШІ здатні знизити ризик людських помилок, що особливо важливо для документів і контрактів, де неточності можуть мати серйозні наслідки.

Хоча автоматизація має очевидні переваги, вона також ставить перед юридичною спільнотою низку викликів, серед яких:

- *загроза втрати робочих місць.* Рутинні завдання, як-от підготовка стандартних документів, юридичний аналіз і ресерч, значною мірою можуть виконуватися за допомогою ШІ. Це ставить під питання необхідність залучення молодших юристів для виконання такої роботи. У довгостроковій перспективі це може вплинути на структуру зайнятості в юридичних фірмах, де потреба в спеціалістах для виконання простих завдань знизиться;

- *юридична відповідальність і надійність ШІ.* Використання автоматизованих систем породжує питання щодо відповідальності за помилки, допущені алгоритмами. Незважаючи на високий рівень точності, ШІ все ще схильний до помилок, які можуть призвести до негативних наслідків для клієнтів. У випадку юридичної відпо-

відальності завжди залишається питання, хто нестиме відповідальність за помилкове рішення системи – розробник алгоритму, юридична фірма або кінцевий користувач;

- *захист даних і конфіденційність.* Обробка даних клієнтів за допомогою ШІ потребує особливої уваги до безпеки та конфіденційності. Юридична інформація часто є дуже чутливою, і ризики витоку даних або несанкціонованого доступу можуть мати серйозні наслідки. Загальний регламент захисту даних (GDPR) забезпечує регуляторну основу, яка має на меті підвищення прозорості та відповідальності в алгоритмічних процесах, особливо стосовно особистих даних [3, с. 93];

- *необхідність нових компетенцій.* Для використання ШІ у правовій сфері юристи мають опанувати нові навички, зокрема набути знання технологій і базового розуміння алгоритмів машинного навчання. Це потребує від юристів постійного навчання й адаптації до змін у технологічному середовищі.

Автоматизація у правовій галузі повинна розглядатися не як загроза, а радше як можливість для підвищення ефективності. Для того щоб скористатися всіма перевагами автоматизації, юристи мають адаптуватися до технологічних змін. Серед ключових кроків адаптації можна виділити такі:

1. *Інвестування у розвиток цифрових навичок.* Юристи, які володіють базовими знаннями в галузі технологій, мають значно більше шансів успішно працювати в умовах автоматизованих процесів. Курси з основ програмування, аналітики даних або навіть просто базові знання щодо роботи ШІ та його функцій можуть суттєво підвищити конкурентоспроможність спеціаліста.

2. *Співпраця з технологічними експертами.* Юридичні фірми можуть досягти успіху, якщо вони інтегрують у свої команди експертів з технологій. Такий підхід дає змогу забезпечити надійність і відповідність правових послуг сучасним стандартам.

3. *Зосередження на стратегічних завданнях.* Завдяки автоматизації рутинної роботи юристи отримують можливість більше зосередитися на завданнях, що потребують стратегічного мислення та глибокого аналізу, як-от побудова довгострокових пра-

вових стратегій, персоналізоване консультування клієнтів і робота з комплексними справами.

4. *Підвищення рівня етичної відповідальності.* Використання ШІ потребує дотримання етичних стандартів, особливо в питаннях конфіденційності та справедливості рішень. Юристи мають враховувати можливі ризики й відповідально ставитися до використання ШІ для уникнення етичних порушень.

Хоча технології ШІ надають очевидні переваги, їх застосування порушує важливі етичні питання. Загальний регламент захисту даних (GDPR) зобов'язує компанії дотримуватися прозорості та підзвітності у випадках, коли використовуються алгоритми для прийняття рішень стосовно персональних даних. Водночас існують ризики упередженості в алгоритмах, які можуть призводити до дискримінації, оскільки алгоритми часто ґрунтуються на попередніх даних, що можуть містити певні упередження.

Одним із найважливіших викликів є баланс між автоматизацією та людським контролем. Прийняття рішень, особливо в складних справах, як-от кримінальні чи сімейні, іноді потребує інтуїції та емпатії, яких бракує алгоритмам. Тому важливо забезпечити, щоб алгоритмічне прийняття рішень супроводжувалося людським наглядом, особливо у випадках, коли результат може суттєво вплинути на права та свободи людини.

Автоматизація та ШІ несуть велику перспективу для юридичної галузі. Використовуючи ці інструменти, юристи можуть покращити якість своїх послуг, робити процеси ефективнішими та прискорити час обробки справ. Проте, щоб досягти максимальних переваг, юридична спільнота має адаптуватися до цих змін, інвестувати в розвиток технологічних компетенцій і дотримуватися етичних стандартів. Автоматизація породжує нові спеціалізації в межах юридичної професії. Наприклад, експерти з питань конфіденційності даних або консультанти з кібербезпеки стають усе більш затребуваними, оскільки виникає потреба в спеціалістах, які розуміють правові й етичні аспекти впровадження ШІ. Оволодіння такими навичками може стати ключовим фактором для успішної

кар'єри в майбутньому, особливо з огляду на розвиток технологій і зростаючу роль даних у сучасному суспільстві.

Застосування ШІ в юридичній сфері змушує юристів переосмислити свою професійну роль. Рутинні завдання, як-от складання стандартних документів або проведення правових досліджень, можуть бути автоматизовані, що дає змогу юристам зосередитись на стратегічних аспектах своєї роботи. Це відкриває нові можливості для розвитку навичок у сферах аналітики, управління ризиками та міждисциплінарної співпраці, адже юристи тепер можуть об'єднувати зусилля з фахівцями з IT та безпеки даних.

Тож такі фахівці мають конкурентні переваги, особливо на фоні зростаючого попиту на юристів, що можуть консультувати з питань конфіденційності, кібербезпеки й етичного впровадження ШІ.

У міру того як штучний інтелект стає невід'ємною частиною правової сфери, провідні міжнародні юридичні фірми вже застосовують інноваційні технології для оптимізації своїх процесів. Ось декілька прикладів, які демонструють, як юридичні компанії інтегрують ШІ у свою діяльність:

1. *Baker McKenzie та Kira Systems: міжнародна фірма Baker McKenzie активно застосовує платформу Kira Systems для автоматизованого аналізу договорів.* Ця система на основі ШІ швидко ідентифікує ключові положення в юридичних документах, даючи змогу юристам скоротити час на рутинні перевірки й зосередитися на стратегічних аспектах угод.

2. *Linklaters та Verifi: Linklaters створила платформу Verifi для перевірки корпоративних документів, що допомагає юристам здійснювати аналіз на відповідність регуляторним вимогам.* Це значно спрощує процес виявлення ризиків у документації, що особливо важливо для клієнтів у фінансовому секторі.

3. *ROSS Intelligence для правових досліджень: юридичні фірми, зокрема Latham & Watkins, використовували ROSS Intelligence для аналізу прецедентів і пошуку юридичних рішень.* ROSS працює на основі IBM Watson і здатний обробляти складні правові запити, що значно полегшує правові дослідження.

4. *Dentons та Nextlaw Labs*: Dentons заснувала лабораторію Nextlaw Labs, де експериментують із новітніми технологіями, зокрема штучним інтелектом, для розробки рішень, що підвищують ефективність юридичних процесів. Такі технології допомагають зменшити ризики, прогнозуючи можливі результати судових справ.

5. *Luminance для автоматизації due diligence*: юридична фірма Slaughter and May використовує платформу Luminance для автоматизованої перевірки документів у рамках угод M&A. За допомогою машинного навчання Luminance швидко знаходить ризики та аномалії в документах, що дає змогу економити час і знижує ризик помилок.

6. *Fasken та Blue J Legal для податкових консультацій*: юридична фірма Fasken застосовує Blue J Legal для аналізу податкових справ і консультацій, завдяки чому можна прогнозувати

результати податкових спорів на основі великих обсягів даних.

7. *Clifford Chance та COIN від JP Morgan*: Clifford Chance активно вивчає використання ШІ для автоматизації аналізу юридичних документів, подібно до платформи COIN, розробленої JP Morgan для швидкого аналізу кредитних угод. Це дає можливість скоротити час на рутинні завдання та підвищити точність.

Актуальність технологій ШІ стає дедалі більш очевидною, адже вони спрощують рутинні операції, підвищують точність та допомагають юристам зосередитися на більш складних і стратегічних завданнях.

ШІ не замінить юристів, але допоможе їм стати більш продуктивними, ефективними й адаптивними до потреб сучасного суспільства. Майбутнє правової професії у світі технологічних змін обіцяє бути цікавим, наповненим новими можливостями та викликами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Susskind R. Online courts and the future of justice. Oxford University press. 2019. P. 368.
2. Surden H. Artificial intelligence and law: an overview. Georgia State University law review. 2019. № 35. P. 1305–1344.
3. Brkan M. Do algorithms rule the world? Algorithmic decision-making and data protection in the framework of the GDPR and beyond. International journal of law and information technology. 2019. № 27. P. 91–121.
4. Leveraging AI in ESG reporting. 2024. URL: <https://www.bakermckenzie.com/en/expertise/practices/artificial-intelligence> (дата звернення: 01.11.2024).
5. EU AI Act finally adopted: what's next? 2024. URL: <https://www.connectontech.com/eu-ai-act-finally-adopted-whats-next> (дата звернення: 01.11.2024).

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА ТА ПРОЦЕСУ

УДК 343.9:355.01

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2024.5.12>

КРИМІНОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО МІНІМІЗАЦІЇ ЗАГРОЗ ЗРОСТАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ В ПІСЛЯВОЄННІЙ УКРАЇНІ

Батраченко Тетяна Сергіївна,кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри правоохоронної діяльності
Університету митної справи та фінансів

Статтю присвячено дослідженню кримінологічних підходів до мінімізації загроз зростання злочинності в Україні після завершення війни. Післявоєнний період характеризується низкою соціальних, економічних і правових викликів, що значною мірою впливають на криміногенну ситуацію в країні. Збройний конфлікт, руйнування інфраструктури, окупація окремих територій спричинили зростання соціальної напруги та дестабілізацію економіки, що створило сприятливе середовище для розвитку різних форм злочинної діяльності. У цьому контексті надзвичайно важливим є своєчасне впровадження ефективних механізмів для попередження злочинності.

Зокрема, у статті розглядаються ключові аспекти вдосконалення кримінального законодавства, яке має відповідати новим викликам, пов'язаним в тому числі з нелегальним обігом зброї, що залишиться після завершення військових дій. Велика кількість зброї, яка опиниться в розпорядженні цивільного населення або колишніх військовослужбовців, може стати серйозним фактором підвищення рівня злочинності. Тому наголошується на важливості легалізації ринку зброї, запровадженні чітких правових норм щодо її обігу й розробки навчальних програм для громадян із метою підвищення відповідальності за використання зброї.

Крім того, автор акцентує увагу на розвитку державно-приватного партнерства, зокрема на залученні приватних охоронних і детективних компаній до забезпечення правопорядку. В умовах обмежених державних ресурсів такі структури можуть відігравати важливу роль у забезпеченні безпеки громадян, захисті бізнесу та боротьбі зі злочинністю на місцевому рівні. Однак для ефективної роботи цих компаній потрібне чітке законодавче регулювання, яке забезпечить їхню діяльність у рамках правопорядку й національної безпеки.

Окрему увагу приділено інтеграції новітніх технологій, як-от дрони, у процеси моніторингу криміногенної ситуації та попередження злочинів. Автор підкреслює необхідність законодавчого врегулювання використання таких технологій для забезпечення їхнього належного застосування в правоохоронній діяльності й уникнення потенційних зловживань. Важливим аспектом є також моніторинг криміногенної ситуації, що дасть змогу оперативно реагувати на нові форми злочинної діяльності та забезпечить гнучкість кримінальної політики у відповідь на зміни в соціальному середовищі.

Ключові слова: післявоєнний період, криміногенна ситуація, антикримінальна політика, нелегальний обіг зброї, державно-приватне партнерство, новітні технології, дрони, моніторинг злочинності, кримінальне законодавство, громадянське суспільство.

Batrachenko Tetiana. Criminological approaches to minimising the threats of crime growth in post-war Ukraine

The article is devoted to the study of criminological approaches to minimising the threats of crime growth in Ukraine after the end of the war. The post-war period is characterised by a number of social, economic and legal challenges that have a significant impact on the crime

situation in the country. The armed conflict, destruction of infrastructure, and occupation of certain territories have led to an increase in social tension and destabilisation of the economy, creating a favourable environment for the development of various forms of criminal activity. In this context, timely implementation of effective crime prevention mechanisms is extremely important.

In particular, the article discusses the key aspects of improving criminal legislation to meet new challenges, in particular those related to the illegal trafficking of weapons left over after the end of hostilities. A large number of weapons in the possession of civilians or former military personnel may become a serious factor in increasing the level of crime. Therefore, the author emphasises the importance of legalising the arms market, introducing clear legal regulations on its circulation and developing training programmes for citizens to increase responsibility for the use of weapons.

In addition, the author focuses on the development of public-private partnerships, in particular, the involvement of private security and detective companies in law enforcement. In the context of limited public resources, such structures can play an important role in ensuring the safety of citizens, protecting businesses and fighting crime at the local level. However, the effective operation of these companies requires clear legislative regulation to ensure that they operate within the framework of law and order and national security.

Special attention is paid to the integration of new technologies, such as drones, into the processes of monitoring the crime situation and crime prevention. The author emphasises the need for legislative regulation of the use of such technologies to ensure their proper application in law enforcement and to avoid potential abuse. Monitoring of the crime situation is also an important aspect, which will allow for a prompt response to new forms of criminal activity and ensure the flexibility of criminal policy in response to changes in the social environment.

Key words: *post-war period, crime situation, anti-criminal policy, illegal arms trafficking, public-private partnership, new technologies, drones, crime monitoring, criminal legislation, civil society.*

Післявоєнний період в Україні супроводжуватиметься суттєвими соціальними, економічними та правовими викликами, що обумовлюють підвищений рівень злочинності. Збройний конфлікт, окупація окремих територій і руйнування інфраструктури не лише спричинили численні втрати, але й створили нові криміногенні ризики, що потребують активного реагування з боку держави та суспільства. Тому актуальність дослідження шляхів мінімізації загроз зростання злочинності в післявоєнний період є незаперечною. Особливого значення набувають питання вдосконалення кримінального законодавства, запобігання нелегальному обігу зброї та розвиток державно-приватного партнерства у сфері забезпечення правопорядку. Розробка і впровадження ефективної антикримінальної політики, адаптованої до сучасних реалій, є необхідними умовами для забезпечення безпеки та відновлення стабільності в суспільстві.

У післявоєнний період Україна стикається з унікальними викликами, обумовленими не тільки відбудовою інфраструктури, але й потребою у реінтеграції окупованих територій та соціально-еко-

номічній стабілізації. Після завершення активної фази бойових дій очікується посилення соціальних проблем, як-от безробіття, бідність, зростання соціальної нерівності й повернення до мирного життя великої кількості військовослужбовців. Це створює передумови для підвищення рівня злочинності [1, с. 14–15]. Особливу загрозу становить нелегальний обіг зброї, що залишиться після війни в руках цивільних осіб і колишніх військових. Масштабність цієї проблеми може ускладнити діяльність правоохоронних органів та збільшити ризики збройних злочинів. Також варто очікувати на загострення проблем, пов'язаних з організованою злочинністю, мародерством, корупцією та кіберзлочинністю, які використовуватимуть ситуацію соціальної нестабільності для свого збагачення.

Серед пріоритетних загроз післявоєнного періоду є підвищений ризик зростання рівня злочинності, що пов'язано з низкою факторів. По-перше, велика кількість нелегальної зброї може призвести до поширення збройних нападів, грабежів і вбивств. По-друге, соціальна нестабільність і економічні труднощі можуть сприяти

активізації організованої злочинності та незаконної діяльності, як-от контрабанда, наркотрафік і торгівля людьми. Отже, кримінологія як наука стикається з новими викликами, що потребують комплексного підходу до аналізу та прогнозування криміногенних ситуацій у післявоєнний період. Потрібно враховувати зміни в соціальній психології, поширення насильства та можливу десоціалізацію значної частини населення, яка постраждала від війни. Важливим завданням кримінології стає вивчення не лише традиційних форм злочинності, але й нових загроз, як-от кіберзлочини, кримінальні дії з використанням дронів та інші форми високотехнологічної злочинної діяльності [1, с. 15–16].

Отже, виклики, що стоять перед Україною у післявоєнний період, потребують активної участі наукової спільноти, зокрема кримінологів, у формуванні стратегії боротьби зі злочинністю, що відповідає сучасним загрозам і умовам.

Питання кримінологічних підходів до мінімізації загроз зростання злочинності в післявоєнній Україні досліджувалося низкою науковців, зокрема О. В. Ковальновою та В. І. Маланчук, які аналізували специфіку злочинної діяльності в умовах відновлення суспільства після війни. Так, О. В. Ковальова наголошувала на важливості використання новітніх методів кримінологічного аналізу та співпраці між правоохоронними органами і громадськістю для боротьби з організованою злочинністю в післявоєнний період, досліджувала ризики, пов'язані зі зростанням насильницьких злочинів і нелегального обігу зброї, підкреслюючи значення міжнародного досвіду в реформуванні антикримінальної політики [2].

Однак, незважаючи на те що це питання вже досліджувалося, воно потребує подальшого доопрацювання. Нові виклики, пов'язані з гібридною війною, нелегальним обігом зброї та інтеграцією ветеранів до мирного життя, потребують розробки нових підходів і впровадження сучасних стратегій, які б враховували специфіку кримінологічної ситуації в Україні. Тому залишається необхідність більш детального аналізу й адаптації міжнародних практик для ефективної протидії зростанню злочинності в післявоєнний період.

Зростання злочинності в післявоєнний період є одним із ключових викликів для українського суспільства, і для його розуміння потрібно враховувати низку соціальних, економічних та психологічних чинників. Після закінчення війни країна стикається з масивними соціально-економічними проблемами, що створюють сприятливе середовище для поширення злочинності. Війна завдала значних руйнувань економіці, інфраструктурі й соціальним інститутам, що сприяє підвищенню соціальної напруги та нестабільності. Економічна криза, безробіття, дефіцит ресурсів і порушення роботи державних інституцій спричиняють глибокі соціальні конфлікти, що стають передумовою до зростання рівня злочинності. В умовах економічної нестабільності значна частина населення втрачає джерела доходу, що змушує деяких осіб звертатися до злочинної діяльності як засобу виживання [3, с. 41].

Крім економічних труднощів, важливим чинником є психологічний вплив війни на населення. Військові дії супроводжувалися масовими травмами як фізичного, так і психологічного характеру, що призвело до зростання рівня стресу, агресії, дезорієнтації та інших психічних розладів. Люди, які пережили бойові дії, часто страждають від посттравматичних стресових розладів (ПТСР), що може сприяти схильності до насильницької поведінки або участі у злочинах. Війна також породжує культуру насильства, коли застосування сили стає нормою, а агресія і жорстокість сприймаються як прийнятні форми поведінки. Це сприяє поширенню злочинів насильницького характеру, як-от грабежі, напади та вбивства, особливо серед ветеранів і осіб, що безпосередньо брали участь у бойових діях.

Нелегальний обіг зброї є ще одним значним чинником підвищення криміногенної ситуації у післявоєнний період. Після закінчення активної фази війни в Україні залишиться велика кількість нелегальної зброї, яка, потрапивши до рук цивільних осіб, може використовуватися у злочинних цілях. Зброя, яка раніше використовувалася у військових діях, стає доступною для широкого кола людей, що підвищує імовірність її використання для здійснення насильницьких злочинів, як-от збройні

напади, грабежі та вбивства. Крім того, недоліки в контролі за обігом зброї створюють умови для формування нелегальних ринків, що можуть стати важливими джерелами прибутку для злочинних угруповань.

Організована злочинність також може поширюватися в умовах післявоєнного хаосу. Війна створює можливості для злочинних груп займатися незаконною діяльністю, зокрема контрабандою, торгівлею людьми й нелегальним постачанням зброї. У період нестабільності та слабкості державних інституцій організовані злочинні угруповання можуть посилювати свій вплив, контролюючи цілі сектори економіки та поширюючи свої мережі на міжнародному рівні. Такі угруповання нерідко вступають у співпрацю з корумпованими державними службовцями, що ускладнює боротьбу з ними та робить правозастосовну діяльність менш ефективною.

Паралельно з організованою злочинністю значного поширення набуває мародерство, яке часто стає наслідком зруйнованої соціальної інфраструктури й відсутності належного контролю з боку держави. В умовах руйнування інститутів правопорядку люди, позбавлені доступу до базових ресурсів, можуть вдаватися до мародерства як засобу виживання. Це спричиняє подальше погіршення криміногенної ситуації, оскільки такі дії стають поширеною формою порушення закону, особливо на територіях, які зазнали найбільших руйнувань під час війни [4, с. 172]. Отже, соціальні й економічні наслідки війни, психологічні травми, нелегальний обіг зброї, а також поширення організованої злочинності та мародерства створюють комплексний механізм, що сприяє зростанню злочинності в післявоєнній Україні. Кримінологічні підходи до вирішення цих проблем мають базуватися на глибокому аналізі цих причин і розробці ефективних стратегій, спрямованих на зниження рівня злочинності та відновлення правопорядку в країні.

Мінімізація загроз зростання злочинності в післявоєнній Україні потребує комплексного підходу, що передбачає реформування антикримінальної політики, розвиток державно-приватного партнерства, легалізацію ринку зброї, впровадження новітніх технологій і постій-

ний моніторинг криміногенної ситуації. Усі ці елементи повинні бути інтегровані в загальну стратегію, спрямовану на забезпечення безпеки в країні, відновлення правопорядку та стабілізацію ситуації після закінчення війни.

Антикримінальна політика повинна базуватися на всебічному аналізі чинного кримінального законодавства та його ревізії з урахуванням нових реалій післявоєнного періоду. Як було зазначено раніше, численні зміни до Кримінального кодексу України, прийняті протягом останніх десятиліть, нерідко були недостатньо обґрунтовані з наукового погляду, що призвело до правової невизначеності й ускладнень у правозастосованні. Тож потрібно провести ревізію законодавства, орієнтовану на усунення недоліків, систематизацію норм і створення адекватних механізмів реагування на нові виклики. Цей процес має супроводжуватися активним залученням кримінологічної експертизи, яка допоможе сформулювати нові підходи до запобігання злочинності, що виникає в умовах соціальної та економічної нестабільності [1].

Розвиток державно-приватного партнерства є ще одним важливим елементом у боротьбі зі злочинністю. Приватні охоронні та детективні компанії можуть відігравати важливу роль у забезпеченні безпеки як бізнесу, так і громадян. В умовах дефіциту державних ресурсів після війни приватний сектор здатен допомогти державним органам у підтримці правопорядку. Приватні охоронні фірми, які спеціалізуються на захисті об'єктів і забезпеченні безпеки, можуть стати важливими партнерами у зменшенні рівня злочинності. Водночас для ефективної взаємодії потрібно унормувати законодавство, яке регулює діяльність таких компаній, забезпечити контроль за їх діяльністю і створити механізми взаємодії між державними та приватними структурами [3, с. 14].

Легалізація ринку зброї та запровадження чіткого правового регулювання цього процесу є ключовим кроком для запобігання нелегальному обігу зброї. Після війни в Україні залишиться велика кількість зброї, яка може потрапити до рук злочинців. Запровадження системи легалізації дасть змогу не лише контролювати обіг зброї, але й підвищити відповідаль-

ність власників, що сприятиме зменшенню кількості насильницьких злочинів. Однак цей процес має бути супроводжений навчальними програмами для громадян щодо безпечного поводження зі зброєю, а також створенням інфраструктури для контролю та моніторингу обігу зброї, що може передбачати ведення реєстрів зброї та регулярні перевірки.

Інтеграція новітніх технологій, як-от дрони й інші технічні засоби у сфері безпеки, є важливою складовою у процесі боротьби зі злочинністю. Дрони вже довели свою ефективність під час війни, однак у післявоєнний період їх можна використовувати для моніторингу криміногенної ситуації, спостереження за віддаленими територіями та запобігання незаконним діям. Також ці технології можуть застосовуватися в правоохоронній діяльності для збору доказів і розслідування злочинів. Упровадження таких технологій потребує чіткого законодавчого врегулювання, щоб уникнути зловживань і забезпечити їх ефективне використання на благо суспільства. Нарешті, моніторинг криміногенної ситуації є необхідним для своєчасного реагування на нові загрози. Кримінологічні підходи до оцінки й аналізу злочинності мають не лише стосуватися аналізу статистичних даних, але й враховувати соціальні й економічні зміни, що впливають на поведінку людей. Моніторинг дає змогу вчасно ідентифікувати нові тенденції у злочинності, як-от зростання організованої злочинності, контрабанда чи поширення насильницьких злочинів. Використання кримінологічного аналізу, доповненого технологічними засобами спостереження, дасть можливість розробити адаптивні стратегії для ефективної боротьби зі злочинністю в післявоєнний період [4, с. 184–189].

Отже, мінімізація загроз зростання злочинності в післявоєнній Україні повинна передбачати перегляд і реформування кримінального законодавства, залучення приватного сектору до підтримки правопорядку, легалізацію ринку зброї, впровадження новітніх технологій і постійний моніторинг ситуації з метою своєчасного реагування на нові виклики.

Проблеми правового регулювання боротьби зі злочинністю в Україні після війни є однією з ключових перешкод для

забезпечення ефективного правозастосування та підтримання правопорядку. У контексті післявоєнного періоду особливого значення набуває необхідність усунення наявних прогалин у кримінальному законодавстві, яке тривалий час не адаптувалося до нових реалій і викликів. Протягом останніх десятиліть до Кримінального кодексу України було внесено понад 250 змін, багато з яких не мали належного наукового обґрунтування, що спричинило його фрагментацію та суперечливість. Така ситуація ускладнює правозастосування та сприяє неоднозначному тлумаченню окремих норм. Це, зокрема, стосується визначення складів правопорушень, формулювання санкцій і визначення кваліфікуючих ознак злочинів, що створює додаткові труднощі для адвокатів, суддів і слідчих. Необхідність проведення всебічної ревізії кримінального законодавства є нагальною для досягнення ефективності антикримінальної політики в післявоєнний період.

Ще однією важливою проблемою є недостатнє правове регулювання використання новітніх технологій, зокрема дронів. У період війни дрони стали важливим інструментом для військових операцій, проте їх застосування в післявоєнний час може створювати нові загрози для безпеки. Зокрема, існує імовірність їх використання для здійснення злочинів, як-от незаконне спостереження, контрабанда або навіть замах на вбивство. Наразі використання дронів на території України регулюється переважно підзаконними актами, що не забезпечують уніфікованого правозастосування та чіткого контролю. Ця проблема потребує ухвалення єдиного нормативного акта, що визначатиме правила використання дронів як у комерційних, так і в приватних цілях, з урахуванням можливих загроз для національної безпеки. Важливим аспектом є також надання правоохоронним органам законних повноважень для застосування технічних засобів для боротьби з незаконним використанням дронів, що стане важливим елементом у запобіганні злочинам [1].

Недоліки санкційної політики є ще однією суттєвою проблемою, яка ускладнює боротьбу зі злочинністю в Україні. У багатьох випадках спостерігається

непропорційність санкцій за правопорушення однакової тяжкості, що призводить до різних результатів у застосуванні покарань. Наприклад, за деякі незначні злочини можуть призначатися санкції, які аналогічні або навіть суворіші за санкції за більш серйозні правопорушення. Це порушує принцип справедливості в кримінальному праві та підриває довіру до системи правосуддя. Крім того, у понад 300 складах правопорушень Кримінальний кодекс передбачає лише позбавлення волі як основний вид покарання, навіть якщо ці злочини не є тяжкими. Така практика потребує перегляду санкційної політики з метою запровадження більш гнучких і пропорційних механізмів покарань, які передбачатимуть альтернативні види санкцій, наприклад громадські роботи, штрафи або обмеження волі.

У перспективі вдосконалення правового регулювання боротьби зі злочинністю має передбачати уніфікацію кримінального законодавства, посилення правового контролю за використанням новітніх технологій і реформування санкційної політики. Такий підхід сприятиме підвищенню ефективності правоохоронної діяльності, забезпеченню правопорядку та формуванню справедливої системи покарань у післявоєнній Україні.

Роль громадянського суспільства в подоланні післявоєнних викликів є критично важливою для відновлення правопорядку та забезпечення стабільності в Україні. Участь громадян у забезпеченні безпеки та правопорядку значно посилюється в період після завершення війни, коли держава, обмежена ресурсами, не завжди здатна швидко й ефективно реагувати на всі виклики, пов'язані зі зростанням рівня злочинності та соціальної нестабільності. Одним із ключових аспектів такої участі є формування озброєних загонів місцевих жителів, які можуть взяти на себе функції підтримання правопорядку на звільнених територіях, де поліція та інші правоохоронні органи не встигають відновити повну контрольованість. Ці загони можуть виконувати поліцейські функції, а саме патрулювання територій, захист громадян і їхнього майна від мародерства, організованих злочинних груп та інших форм правопорушень.

Крім озброєних загонів, значну роль відіграють громадські ініціативи, спрямовані на допомогу у відновленні безпеки на локальному рівні. Такі ініціативи передбачають організацію місцевих груп з охорони правопорядку, які співпрацюють із місцевими органами влади та правоохоронними структурами. Вони можуть стати важливою складовою нової моделі правозахисної діяльності, зосередженої на взаємодії між громадянським суспільством і державними органами. Наприклад, громадські об'єднання можуть забезпечувати інформування населення про заходи безпеки, моніторинг криміногенної ситуації та сприяти реалізації локальних ініціатив, спрямованих на запобігання злочинності [4, с. 101].

Окремою темою є розширення кола суб'єктів національної безпеки, до яких поряд із державними інституціями починають долучатися приватні та громадські структури. Війна продемонструвала, що до забезпечення безпеки можна залучати не лише державні, але й недержавні суб'єкти, наприклад приватні охоронні компанії, детективні агентства та добровольчі громадські загони. Ці структури можуть брати активну участь у попередженні та реагуванні на загрози, що виникають на звільнених територіях, зокрема у сфері забезпечення громадського порядку, охорони важливих об'єктів і підтримання стабільності в регіонах. У підсумку державна монополія на безпеку поступово трансформується, розширюючи рамки національної безпеки та додаючи до неї більш широкий спектр суб'єктів.

Важливою складовою у цьому контексті є запровадження освітніх програм для громадян, які передбачатимуть навчання володінню зброєю та взаємодії з правоохоронними органами. Такі програми сприятимуть підвищенню рівня правової обізнаності населення щодо відповідальності за використання зброї, навчатимуть громадян правильного поведіння зі зброєю і підвищуватимуть рівень їхньої готовності до захисту себе та своєї громади. Навчальні курси можуть передбачати як теоретичні, так і практичні аспекти, зокрема правила безпеки під час поведіння зі зброєю, юридичні норми, що регулюють її використання, та основи самооборони. Вони

також мають на меті забезпечити тісну співпрацю громадян із правоохоронними органами, зокрема у випадках, коли громадяни володіють важливою інформацією про злочини або підозрілих осіб. Отже, громадянське суспільство відіграє ключову роль у подоланні післявоєнних викликів, взявши на себе відповідальність за підтримання правопорядку та безпеки на локальному рівні. Розвиток громадських ініціатив, розширення кола суб'єктів національної безпеки та впровадження освітніх програм для громадян є важливими складовими цього процесу, які сприятимуть побудові стабільного й безпечного суспільства в післявоєнний період.

Основні результати проведеного дослідження свідчать про те, що зростання злочинності в післявоєнний період є серйозним викликом для України, який вимагає всебічного та комплексного підходу. Соціальні, економічні та психологічні наслідки війни, як-от безробіття, соціальна нестабільність, посттравматичні розлади, а також нелегальний обіг зброї, створюють передумови для поширення як насильницьких, так і економічних злочинів. Аналіз показав, що поряд з організованою злочинністю та мародерством, післявоєнна Україна може зіткнутися з новими загрозами, які потребують адаптації чинного кримінального законодавства й антикримінальної політики [4, с. 101–102].

Одним із головних напрямів удосконалення кримінологічної політики є проведення ревізії кримінального законодавства з метою усунення прогалин і недоліків, які ускладнюють його застосування. Потрібно забезпечити систематизацію норм, введення пропорційних і обґрунтованих

санкцій за правопорушення різного ступеня тяжкості, а також розробку нових положень, що враховуватимуть сучасні виклики, як-от нелегальний обіг зброї та використання новітніх технологій у злочинній діяльності. Важливо також удосконалити правове регулювання у сфері використання дронів та інших технічних засобів, що допоможе запобігти їх використанню у злочинних цілях.

Значну увагу слід приділити розвитку державно-приватного партнерства, де приватні охоронні й детективні компанії можуть стати надійними союзниками в забезпеченні безпеки на локальному рівні. Це дасть змогу зменшити навантаження на державні правоохоронні органи та підвищити ефективність боротьби зі злочинністю.

У перспективі впровадження ефективних механізмів запобігання злочинності в післявоєнний період має передбачати створення системи моніторингу криміногенної ситуації, що базуватиметься на кримінологічному аналізі та сучасних технологіях. Така система дасть змогу вчасно виявляти нові тенденції у злочинності й адаптувати стратегії запобігання відповідно до змін у суспільстві. Крім того, важливо запровадити освітні програми для громадян, які навчатимуть володіння зброєю та взаємодії з правоохоронними органами, що підвищить рівень громадської відповідальності та сприятиме безпечному відновленню суспільства після війни.

Отже, ефективне реформування кримінологічної політики та впровадження нових механізмів запобігання злочинності створять передумови для стабільного й безпечного розвитку України в післявоєнний період.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Пашиєва А. Формування безпекового середовища як основний вектор розвитку України. *Безпекова ситуація в Україні в умовах війни: стан, загрози, напрями забезпечення* : матеріали Міжнар. науково-практ. конф., м. Київ, 23 верес. 2023 р. С. 14–19. URL: https://www.knuba.edu.ua/wp-content/uploads/2023/11/zbirnyk_kruglyj-stil_26.09.2023.pdf.
2. Маланчук В. Державно-приватне партнерство у забезпеченні правопорядку в післяконфліктний період: правові аспекти. *Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія юридична. 2021. № 3. С. 83–91. URL: <http://journals.lvduvs.lviv.ua/index.php/law/article/view/836/816>.
3. Драп'ятий С. І. Протидія злочинності у післявоєнний період: актуальні виклики та перспективи. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2022. № 1. С. 112–120. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/9706a433-f2b4-4d78-a762-2e89ec224cc1/content>.
4. Орлов Ю. В. Злочинність і протидія їй в умовах війни: кримінально-правовий та кримінологічний виміри : монографія / Ю. В. Орлов. Кримінол. асоц. України. Харків : Право, 2023. 252 с.

MARITIME PIRACY AND TERRORISM EMERGENCE AS LEGAL CATEGORIES

Osadtsa Roman Orestovych,

Postgraduate Student at the
Department of Criminal Law, Procedure, and Criminalistics
International Humanitarian University

This paper explores the emergence of maritime piracy and terrorism as significant legal categories within international law and domestic legal frameworks. Historically viewed as acts of lawlessness on the high seas, maritime piracy has evolved into a complex issue that necessitates comprehensive legal responses. At the same time, maritime terrorism has surfaced as a contemporary threat to global maritime security, closely intertwined with broader discussions of terrorism in international relations. The analysis begins with a historical overview of piracy, tracing its evolution from ancient practices to modern challenges. Key legislative efforts, including the United Nations Convention on the Law of the Sea (UNCLOS) and regional treaties, are highlighted as critical measures aimed at combating piracy. The paper examines how traditional definitions of piracy have adapted to encompass contemporary acts, reflecting significant changes in maritime operations, technology, and geopolitical contexts. The rise of terrorism in maritime settings is analyzed, focusing on high-profile incidents such as the 2000 USS Cole bombing and various cruise ship hijackings. The legal systems' challenges in addressing acts of maritime terrorism are emphasized, particularly given their dual nature as both criminal acts and threats to national and international security. The paper evaluates the legal frameworks that govern maritime piracy and terrorism, discussing international conventions, customary international law, and national legislation. A critical analysis of enforcement mechanisms reveals notable gaps and inconsistencies in legal approaches, particularly concerning jurisdiction, prosecution, and the treatment of suspected pirates and terrorists. The role of international cooperation is underscored, emphasizing the necessity of collaborative efforts between states and maritime organizations to effectively combat these phenomena. The impact of piracy and terrorism on maritime trade, security, and international relations is explored. By addressing the legal intricacies and socio-political dimensions of maritime piracy and terrorism, this study aims to contribute meaningfully to ongoing discourse on global maritime security and the role of law in mitigating these threats.

Key words: Maritime Piracy, Maritime Terrorism, International Law, Legal Frameworks, UNCLOS, Jurisdiction, Global Security, Maritime Trade, Socio-Economic Factors, International Cooperation.

Осадца Роман. Виникнення морського піратства та тероризму як правових категорій

Стаття досліджує виникнення морського піратства та тероризму як значущих правових категорій у рамках міжнародного права та національних правових систем. Історично розглянуте як акти беззаконня на морських просторах, морське піратство перетворилося на складну проблему, що потребує комплексних правових відповідей. Одночасно морський тероризм став сучасною загрозою для глобальної морської безпеки, тісно переплітаючись із більш широкими обговореннями тероризму в міжнародних відносинах. Аналіз починається з історичного огляду піратства, відстежуючи його еволюцію від давніх практик до сучасних викликів. Основні законодавчі зусилля, включно з Конвенцією Організації Об'єднаних Націй з морського права та регіональними угодами, висвітлюються як критичні заходи, спрямовані на боротьбу з піратством. У статті розглядається, як традиційні визначення піратства адаптувалися, щоб охопити сучасні акти, відображаючи значні зміни в морських операціях, технологіях і геополітичних контекстах. Після встановлення історичного контексту обгово-

рення переходить до морського тероризму. У статті розглядаються особливості, що відрізняють морський тероризм від піратства. Аналізується зростання тероризму в морських умовах, зосереджено увагу на резонансних інцидентах, як-от теракт на USS Cole у 2000 році та захоплення круїзних суден. Підкреслюється, з якими викликами стикаються правові системи в боротьбі з актами морського тероризму, з урахуванням їхнього подвійного характеру як кримінальних дій і загроз національній і міжнародній безпеці. Стаття оцінює правові рамки, що регулюють морське піратство та тероризм, обговорюючи міжнародні конвенції, міжнародне право й національне законодавство. Критичний аналіз механізмів виконання виявляє суттєві прогалини та невідповідності в правових підходах, особливо щодо юрисдикції, переслідування та поводження з підозрюваними піратами й терористами. Акцентується роль міжнародної співпраці, що підкреслює необхідність спільних зусиль між державами та морськими організаціями для ефективної боротьби із цими явищами. У статті розглядається вплив піратства та тероризму на морську торгівлю, безпеку й міжнародні відносини. Ці загрози можуть дестабілізувати регіони та суттєво вплинути на глобальні економічні процеси. Соціально-економічні фактори, які сприяють відродженню піратства, як-от бідність, політична нестабільність та відсутність ефективного управління в прибережних районах, ретельно вивчаються, щоб забезпечити всебічне розуміння проблеми. Стаття пропонує рекомендації щодо вдосконалення правових рамок і кооперативних заходів для ефективної боротьби з морським піратством та тероризмом. Запропоновані вдосконалення передбачають встановлення чіткіших визначень у міжнародному праві, покращення підготовки правоохоронних органів і посилення механізмів обміну інформацією та нарощування спроможностей серед держав. Вирішуючи правові складнощі та соціально-політичні аспекти морського піратства й тероризму, це дослідження має на меті зробити суттєвий внесок у поточний дискурс про глобальну морську безпеку та роль права у зменшенні цих загроз. Виникнення морського піратства та тероризму як окремих правових категорій потребує багатогранного підходу, що поєднує історичні інсайти, правовий аналіз і практичні рекомендації. Цей підхід є важливим для забезпечення ефективного управління морською безпекою у XXI столітті.

Ключові слова: морське піратство, морський тероризм, міжнародне право, правові рамки, юрисдикція, глобальна безпека, морська торгівля, соціально-економічні фактори, міжнародна співпраця.

Shipping companies often operate vessels in the world ocean in gross technical rules violation of maritime safety and use vessels that are unseaworthy on international sea routes; there is a practice of impunity for persons guilty of piracy, hijacking and seizure of a sea vessel, the sea pollution and other offenses. Domestic laws adopted in accordance with maritime conventions do not always find practical implementation. The following domestic scientists were involved in the development of this problem: T.V. Averochkina, P.P. Andrushko, O.O. Balobanov, V.O. Glushkov, B.V. Demidenko, S.O. Dopilka, I.A. Dryshlyuk, I.I. Lukashuk.

The extreme danger of piracy was due to the fact that Roman law recognized pirates as "enemies of the human race" and that they "must be hanged by the first person in whose hands they fall". Such a phenomenon as piracy was considered a crime under common law. Until the second half of the 20th century, there was no multilateral international agreement in which states

would give a generally accepted definition of piracy and coordinate the fight against it. These issues were regulated mainly by the legislation of individual states and customary norms that had developed over the centuries [17].

The study of pirate attacks shows that pirates operate in large and small groups. They use small high-speed vessels, armed with knives and light firearms. They usually approach the vessel from the stern and use long grappling hooks to get on board. It should also be noted that piracy has always been directed against individuals and shipping in general. It is necessary to understand that almost all participants in maritime trade suffer from the actions of pirates – shippers and consignees – trading companies that own the transported goods; carriers – shipping companies that own the vessels; insurance companies that insure both the vessels and the cargo. Pirate actions undermine the prestige of sovereign states, complicate international relations, and create a threat to regional security.

The definition of the “piracy” concept is a complex and controversial issue. This is a purely methodological issue, since based on the accepted definition of this concept, its essence and internal structure, it will be possible to approach the definition and classification of threats, determine the security system, the place and role of special services in this system and formulate their tasks and functions related to the protection of the interests of states in the field of shipping.

The etymological concept of piracy comes from the Latin *piratia*, ancient Greek *peirateia* and Greek *peirates* [9]. Translated from English, piracy means robbery on the high seas. In the domestic dictionary of international maritime law, piracy is considered as sea robbery. The French encyclopedia of Paris characterizes piracy as “a crime committed at sea against a vessel, crew, or cargo.” It arose with the advent of merchant shipping [11], and as it expanded, it developed and changed, significantly complicating the situation at sea. It is known that in the area of the Chinese seas in 1949–1954, the Chiang Kai-shekites committed 110 pirate attacks on foreign merchant ships and Great Britain was forced to give the order to escort British merchant ships [15].

In generalized terms, “piracy” [14] should be understood as an unlawful act that is committed outside the jurisdiction of a State. Such a definition of piracy was given back in 1930 by the Harvard Research Center in the draft Convention on Combating Piracy, and the provisions of this draft were included in some articles of the 1958 Geneva Convention on the High Seas [16], the 1982 UN Convention on the Law of the Sea [17].

Under the concept of “piracy” was previously considered quite a significant range of unlawful acts at sea, but today the main qualifying feature of a pirate act is the commission of such an act, which “occurs for personal purposes”, that is, “without the intention to prove its right” [7]. The pirate himself is often spoken of as *hostis humani generis* – an enemy of the human race. As early as in 1668 the English merchant and diplomat A. Jenkinson confirmed that “all pirates and sea robbers are outside the law of all nations, that is, they are not subject to the protection of rulers and laws. Everyone should be authorized to fight them as

traitors in order to eradicate them” [3]. In the middle of the century, pirates and piracy were used by maritime powers in their own interests to fight the belligerent, and these actions were aimed at undermining the maritime and military power of the enemy [9].

From the point of view of the composition of the participants, modern pirates are divided into three groups. The first group includes small gangs that simply rob the crew and quickly hide. The second group includes gangs that not only rob the crew, but also seize the cargo of the ship. The third group consists of large gang organizations that seize not only the cargo, but also the ship itself, turning it into a “ghost ship”, which is then used to attack other ships and for other pirate activities.

Pirate groups of the first type are generally unorganized and attack ships only when they are docked or in port. They are primarily interested in the ship's safe, which usually contains substantial amounts of cash to pay port expenses and crew salaries. This type of robbery usually does not cause bodily harm to people and leaves the ship when it has achieved its goal. Pirate groups of the second type are more organized and are linked to criminal syndicates on land that help pirates sell captured cargo and produce false documents. Pirate groups of the third type are components of organized criminal groups. They are often run from a single center of such a criminal community. They are highly skilled robbers. Many of the ships they hijack are sold to developing countries. Tankers carrying fuel for ships are increasingly attracting the attention of pirates. In South-East Asia, where there is a large number of small ships and fishing boats in a vast area of water, there is always a ready market for fuel sold at a similar price.

Sea lane robbery occurs when a small ship with pirates approaches a large merchant or other ship with a crew and sometimes passengers; the pirates board the ship and, threatening its occupants, take away their personal valuables and money (this type of piracy is characteristic of the South China Sea). It is practiced mainly by poor coastal populations, who have long combined seafaring and fishing with sea robbery. It is not uncommon for inhabitants of remote islands to attack passing ships for food and

cigarettes that are otherwise unavailable to them.

Temporary hijacking involves the pirates taking control of a ship carrying the pirates' desired cargo. The pirates stop such a ship, arrest and isolate the crew. The pirates' vessel then approaches the hijacked ship and the goods are reloaded from the merchant ship onto the pirate vessel. After the pirates leave, the crew remains aboard their ship, but locked in some room [15]. A ship robbed by pirates remains unmoved and unsupervised.

If the pirates intend to steal both the cargo and the ship, they kill the crew, throw them overboard or put them on life rafts and send them out to the open sea. The ship is then repainted, renamed, its flag and home port are changed, after which it is sold on the black market. Usually such a ship is then used for other criminal activities, such as transporting illegal immigrants, weapons and drugs. Sometimes pirates offer a hijacked and renamed vessel for the transportation of perfectly legal cargo, which is then stolen by them and does not reach the port of destination. Large criminal syndicates are engaged in this type of criminal activity [13]. This type of piracy is most typical of the entire South-East Asian region, where at least five piracy syndicates operate.

An example of this piracy type is the hijacking of the tanker MT Global Mars in February 2000. The vessel had left the port of Klang in Malaysia and was bound for India with 6,000 tons of palm oil products on board. Near the coast of Thailand, the tanker was attacked by a group of pirates armed with swords and automatic rifles as it left the Strait of Malacca for the Andaman Sea. Eighteen members of the ship's crew were captured and put on a small fishing boat owned by the pirates, where they were held captive for 13 days before being allowed to sail with minimal food and water [12]. The pirates repainted the Global Mars, renaming it the "Belavan". The ship's flag was changed and it was provided with false documents. A few days later, the "Belavan" was found anchored off the coast of Southern China. About 3.5 thousand tons of cargo had disappeared.

It should be noted that the spread of modern high technology is contributing to the

growth of maritime piracy. The development of the Internet, mobile communications and other means of communication and information allows maritime robbers to easily obtain the necessary information concerning the schedule of the voyage, the nature of the cargo, the composition of the crew, which gives them the opportunity to carefully plan an attack and prepare for it well [4].

Nowadays, the damage caused by piracy has reached unprecedented levels. The media almost daily notify about pirate hijackings of ships and hostages. The attention of the world community has been drawn to the problem of maritime safety due to the increasing incidence of pirate activities in the Somali region. However, a few years ago it was impossible to imagine that this danger would affect the interests of Ukraine and CIS countries [5].

In general, a number of factors contribute to the incidence of piracy. Most pirate attacks take place in lightly patrolled straits or coastal waters where pirates can launch a quick surprise attack. One factor in States such as Angola, Somalia and Costa Rica, where piracy is prevalent, is their inability to provide jobs for their citizens. In addition, since 1991, Somalia has virtually no central authority, and the coast guard openly assists pirates. In the Philippines, the low salaries of naval officers influence the emergence of pirates. Modern maritime piracy is a business not only for pirates, but also sometimes for states. In China, maritime robbery is unofficially facilitated by state leaders interested in establishing their authority in disputed territories. In the mid-1990s, fishermen in Sierra Leone, Senegal, Guinea-Bissau, Guinea-Bissau, Portugal, South Korea and Spain repeatedly went on strike because of pirate attacks off the coast of that country.

The significant impact of piracy on commercial shipping and security in other areas is also evidenced by the fact that:

- crews of commercial vessels have refused to enter the Bangladeshi port of Chittagong unaccompanied by security forces, forcing the Bangladesh Navy and Coast Guard to introduce patrols in the port area;

- vessel traffic around the Indian port of Kolkata is restricted to daylight hours only due to pirate activity;

– in the Mediterranean Sea, the Greek Government had to introduce patrols of naval ships and boats around the island of Corfu in 1997 to protect tourism and fisheries from Albanian pirates;

– in the Caribbean, especially around Colombia and Venezuela, Nicaragua, Costa Rica and numerous islands, yacht and fishing boat owners have to take into account the huge impact of piracy.

Pirates are operating in Brazil with the almost total acquiescence of the authorities, who do not pay due attention to the problem of piracy. Their main area of operation is the port of Rio de Janeiro. Despite the estimated damage to the economy from pirates' activities of more than 200 million dollars a year, the Sri Lankan government has to put up with piracy because the country's navy, involved in an armed conflict with forces opposed to the government. It does not have the capability to fight pirates effectively [16].

In the Asia-Pacific region, piracy is also not uncommon, mainly in the areas of the Straits of Malacca and Singapore, where up to 600 cargo ships pass daily [7]. Indonesian piracy in modern conditions is even recognized as a separate subtype. It is characterized (unlike maritime robbery in Somalia) by the complete destruction of people on board hijacked ships, as the main target of pirates in this region is valuable cargo.

It is important to note that the practice and official statistics of the International Maritime Organization (IMO) show that piracy remains a serious problem. Pirate attacks and acts of robbery committed in the waters of the China Seas (52%), South America (15%), the Indian Ocean (11%), the Strait of Malacca (9%) and East Africa (8%) pose the greatest threat to ships. The majority of pirate attacks and maritime robbery occur in South-East Asia. Piracy has also increased in Brazilian waters. Cases of piracy in the Mediterranean and Black Seas have been recorded [6].

The International Maritime Bureau's (IMB) new annual report on piracy and armed robbery against ships was recently published. The report contains information and statistics for the period from January to December 2022. According to the Maritime Piracy Report 2022 [8], the level of maritime piracy in the world has fallen to its low-

est level in three decades, according to the International Maritime Bureau.

It should be noted that during the first five months of 2023, about 44 cases of piracy occurred in Asian waters. Only 29 incidents occurred in the Strait of Malacca and near Singapore [8].

In May 2023, 11 ships were attacked by pirates, according to the International Maritime Organization's (IMO) monthly piracy report for May. During May, the Strait of Malacca was a hotspot, with seven incidents recorded in the area. The IMO also notes that most pirate attacks were on bulk carriers. In total, pirates attacked five bulk carriers, two tugs and two tankers in May [8].

Unfortunately, it is impossible to obtain exact figures. Ship owners and crews often try to avoid lengthy investigation procedures in ports and for this reason conceal the facts of the attack, which remains a significant problem.

However, despite the lack of accurate statistics, there is a general trend of increasing piracy and robbery attacks on ships, which is determined by a number of factors, the main ones being economic, political, as well as the lack of an adequate legislative framework.

One of the most significant factors: it is considered a normal but illegal means of making money. Moreover, in some communities, piracy is the only means of survival.

Unlike land robbers, pirates attack in space outside territorial jurisdiction – the high seas, the coasts from the sea or the airspace above them.

The targets of pirates' attacks are ships or ports, after looting which they leave or attempt to escape back to the sea or the space above it. Pirates pursue "personal objectives", of which enrichment is the primary one, but they may also include revenge, spite, taking passengers and crew members as hostages to be exchanged for detained pirate gang members.

All of these characteristics have always been responsible for the fact that piracy affects all of humanity and jeopardizes the established international legal order. That is why piracy has always been recognized as a crime of an international character directed against the exercise of freedom of navigation as an integral part of the freedom of the high seas.

BIBLIOGRAPHY:

1. Анцелевич Г. А. Міжнародне морське право. Київ, 2003. 305 с.
2. Будаков М. О. Міжнародно-правові проблеми боротьби з морським піратством: аспекти кримінального переслідування. *Часопис академії адвокатури України*. 2010. № 9. С. 1–6.
3. Галушко С. О. Центр воєнної безпеки та політики безпеки. Пірати як чинник національної безпеки України. Центр воєнної політики та політики безпеки. 2011. URL: <http://defpol.org.ua/site/index.php/en/arhiv/kolonkaav/tora/5234-2011-04-18-06-30>.
4. Демиденко В. В. Міжнародно-правова основа національного морського права України. Одеса : АО Бахва, 1995. 210 с.
5. Конвенція про відкрите море 1958 р. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_180.
6. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131.
7. Курбацький С. А. Міжнародний (морський) тероризм та піратські дії на морі: юридичне тлумачення. *Актуальні проблеми політики*. 2003. Вип. 18. С. 198–206.
8. Міжнародна морська організація (ІМО). URL: <http://www.imo.org>.
9. Мошкова Л. І. Феномен виникнення та проявів тероризму в сучасних умовах : автореф. ... канд. політ. наук. Одеса, 2001. 20 с.
10. Про ратифікацію Конвенції Організації Об'єднаних Націй з морського права 1982 року та Угоди про імплементацію частини XI Конвенції Організації Об'єднаних Націй з морського права 1982 року : Закон України від 3 червня 1999 р. № 728-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 31. С. 254.
11. Фісан Ю. Сучасні «флібустьєри» як нова загроза цивілізованому світу. *Морська держава*. 2003. № 1. С. 15–19.
12. Харитонов Є. О., Шемонаєв В. Ю. Деякі питання захисту прав людини і міжнародне мореплавство. *Актуальні проблеми політики*. 2001. Вип. 12. С. 348–352.
13. Цирфа Ю. Сучасні шукачі щастя – чергова загроза міжнародній безпеці. *Віче*. 2008. № 21. С. 22.
14. Шаллан Ф. Морське піратство у міжнародному праві та національне законодавство України. *Право України*. 1998. № 3. С. 96.
15. Code of Practice for the Investigation of Crimes of Piracy and Armed Robbery against Ships adopted on 2 December 2009: IMO Resolution A.1025(26). URL: <http://www.imo.org/en/OurWork/Security/PiracyArmedRobbery/Guidance/Documents/A.1025.pdf>.
16. Piracy and Armed Robbery against Ships: Report for the period 1 January – 31 March 2015. URL: <http://www.iccspain.org/wp-content/uploads/2015/06/4.72-2015-Q1-IMB-Piracy-Report1.pdf>.
17. Universal Declaration of Human Rights. Published by the United Nations Department of Public Information DPI/ 876/ Rev. 1998. 2 April. 180 M. P. 7.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛІСТИКИ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА

УДК 343.982

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2024.5.14>

ВЗАЄМОДІЯ СЛІДЧИХ ТА ОПЕРАТИВНИХ ПІДРОЗДІЛІВ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ ОБШУКУ ЖИТЛА ЧИ ІНШОГО ВОЛОДІННЯ ОСОБИ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ, ПІДСЛІДНИХ ОРГАНАМ БЕЗПЕКИ

Бондар Володимир Сергійович,

orcid.org/0000-0003-1552-4555

кандидат юридичних наук, професор,
завідувач кафедри кримінального процесу та криміналістики
Навчально-наукового гуманітарного інституту
Національної академії Служби безпеки України

Статтю присвячено дослідженню питання взаємодії слідчих та оперативних підрозділів під час проведення обшуку житла чи іншого володіння особи у кримінальних провадженнях, підслідних органам безпеки.

Зазначено, що специфіка взаємодії слідчого з відповідними уповноваженими оперативними підрозділами під час проведення обшуку в кримінальних провадженнях, підслідних органам безпеки, визначається насамперед:

- попереднім документуванням кримінально-протиправної діяльності в рамках контррозвідувальної справи;*
- необхідністю припинення кримінально-протиправної діяльності диверсійних, шпигунських та інших мереж, груп та окремих осіб;*
- організацією активних заходів щодо зазначеного;*
- об'єктивною доцільністю в окремих випадках раптового проникнення до житла чи іншого володіння особи без ухвали слідчого судді, адже обшук під час досудового розслідування, наприклад, фактів диверсій, терористичних актів, здебільшого здійснюється невідкладно за можливості забезпечення заходів безпеки під час проведення зазначеної слідчої (розшукової) дії;*
- використанням фігурантами відповідних оперативних розробок заходів та засобів протидії розслідуванню загалом і проведенню окремих слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій*

З огляду на вищезазначену специфіку доведено, що дієвим інструментом припинення кримінально-протиправної діяльності та збирання потенційно доказових матеріалів є проведення одночасного обшуку під час розслідування злочинів, учинених організованими групами (диверсії, шпигунство, легалізація доходів, отриманих злочинним шляхом, фінансування тероризму та ін.).

Конкретизовано завдання та визначено найбільш ефективні форми взаємодії оперативних підрозділів зі слідчим під час проведення обшуку в процесі розслідування окремих видів злочинів, підслідних органам безпеки (109–114², 436–442, 447 Кримінального кодексу України).

Ключові слова: *взаємодія, доручення слідчого, злочини проти основ національної безпеки, кримінальне провадження, обшук, тактичний комплекс, тактична операція.*

Bondar Volodymyr. Interaction of investigators and operative units during the search of a home or other property of a person in criminal proceedings subject to security authorities

The article is devoted to the study of the interaction of investigative and operational units during the search of a person's home or other possessions in criminal proceedings under investigation by the security authorities.

It is noted that the specifics of the interaction of the investigator with the relevant authorized operational units during the search in criminal proceedings under investigation by the security authorities are determined, first of all:

- preliminary documentation of criminal and illegal activity within the framework of a counterintelligence case;*
- the need to stop the criminal and illegal activities of subversive, espionage and other networks, groups and individuals;*
- organization of active measures regarding the above;*
- the objective expediency in individual cases of sudden entry into a person's home or other property without a warrant from the investigating judge, because a search during a pre-trial investigation, for example, of acts of sabotage, terrorist acts, is usually carried out immediately, if it is possible to ensure security measures during the said investigation (search) action;*
- the use by the participants of appropriate operational development of measures and means of countering the investigation in general and the conduct of individual investigative (search) actions, covert investigative (search) actions.*

In view of the above-mentioned specifics, it has been proven that an effective tool for stopping criminal activity and collecting potentially evidentiary materials is conducting a simultaneous search during the investigation of crimes committed by organized groups (sabotage, espionage, legalization of proceeds obtained through crime, financing of terrorism, etc.).

Tasks have been specified and the most effective forms of interaction between operative units and the investigator have been determined when conducting a search in the investigation of certain types of crimes subject to investigation by the security authorities (109–114-2, 436–442, 447 of the Criminal Code of Ukraine).

Key words: *interaction, assignment of an investigator, crimes against the foundations of national security, criminal proceedings, search, tactical complex, tactical operation.*

Однією із складових ефективної протидії кримінально-протиправним проявам у сфері національної безпеки є чітка й узгоджена взаємодія між слідчим та оперативними підрозділами, оптимальне використання наявних можливостей, оперативних позицій, сил і засобів.

Процесуально й тактично правильно організована взаємодія між підрозділами дає можливість об'єднати й на цій основі більш ефективно використовувати їх кримінальні процесуальні, оперативно-розшукові та контррозвідувальні можливості та позиції для розв'язання завдань кримінального провадження, у тому числі для успішної реалізації відповідних матеріалів, зокрема, за допомогою окремих слідчих (розшукових) дій, а саме обшуку.

Водночас правозастосовній практиці критично бракує комплексних теоретичних продуктів як засобів оптимізації тактико-організаційних особливостей здійснення слідчої, оперативно-розшукової та контррозвідувальної діяльності, орієнтованої на ефективну протидію кримінально-протиправним проявам, передбаченим статтями 109–114-2, 436–442, 447 Кримінального кодексу України (далі – КК України).

Наслідком допущених помилок є визнання судом зібраних у процесі проведення обшуку доказів неналежними.

Враховуючи, що обшук є однією з основних слідчих (розшукових) дій, яка дає можливість отримати у встановленому законом порядку предмети та документи, що за умови дотримання ст. 23 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) в подальшому можуть використовуватися як судові докази, а також зважаючи на назрілу актуальну необхідність поглибленого методичного вивчення означеного питання, автор присвятив цю публікацію розв'язанню саме цієї проблеми.

Метою статті є конкретизація завдань і визначення найбільш ефективних форм взаємодії оперативних підрозділів зі слідчим під час проведення обшуку в процесі розслідування окремих видів злочинів, підслідних органам безпеки.

Питання оптимізації взаємодії оперативних підрозділів зі слідчим (дознавачем) завжди перебуває у фокусі наукових досліджень, у тому числі провідних науковців, представників наук кримінально-правового циклу: О. П. Бабікова [1], В. П. Бахіна, В. К. Весельського, О. О. Волобуєвої, А. Я. Дубинського, О. І. Заболотного, А. В. Іщенко, О. О. Кіпера, С. О. Книженко, В. А. Колесника [2], В. В. Лисенка, В. М. Плетенця, М. А. Погорецького, І. В. Січковської, С. В. Слинька, О. С. Смір-

нова [3], Р. Л. Степанюка, М. М. Стецюка, В. М. Шевчука, В. Ю. Шепітька, О. В. Швидкової, Л. І. Щербини, А. М. Черняка, Ю. М. Чорноус та ін. [4; 5; 6].

Методологічною базою цього теоретичного дослідження виступали методи контент-аналізу слідчої та судової практики з урахуванням положень законодавчих та відомчих нормативно-правових актів, які регулюють питання взаємодії слідчого й оперативних підрозділів у процесі проведення обшуку. Результати дослідження мають на меті виявити засоби оптимізації розслідування злочинів, підслідних органам безпеки.

Специфіка взаємодії слідчого з відповідними уповноваженими оперативними підрозділами під час проведення обшуку в кримінальних провадженнях, підслідних органам безпеки, визначається насамперед:

- попереднім документуванням кримінально-протиправної діяльності в рамках контррозвідувальної справи;

- необхідністю припинення кримінально-протиправної діяльності диверсійних, шпигунських та інших мереж, груп та окремих осіб;

- організацією активних заходів щодо зазначеного, у тому числі проведенням одночасних обшуків у декількох місцях і своєчасністю отримання відповідної тактичної операції (тактичного комплексу) необхідної для цього інформації;

- об'єктивною доцільністю в окремих випадках раптового проникнення до житла чи іншого володіння особи без ухвали слідчого судді, адже обшук під час досудового розслідування, наприклад, фактів диверсій, терористичних актів, здебільшого здійснюється невідкладно за можливості забезпечення заходів безпеки під час проведення зазначеної слідчої (розшукової) дії;

- використанням фігурантами відповідних оперативних розробок заходів та засобів протидії розслідуванню загалом і проведенню окремих слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій: відмовою осіб добровільно надати предмет (засіб) злочину, хмарних технологій для передачі інформації, що становить державну таємницю тощо, додатків для шифрування даних або прихованого обміну повідомленнями, інструментів для цифрового стеження, засобів глушіння

мобільного зв'язку чи інших форм комунікації з метою дезорієнтації органів правопорядку або захисту від виявлення, вогнепальної зброї, вибухових пристроїв, у тому числі для обладнання схованок, речей, які дають змогу змінити зовнішність та уникнути розпізнавання тощо, а також необхідністю подолання протидії співучасників злочину: відпирання транспортних засобів, сейфів, подолання систем логічного захисту тощо.

У конкретизованому вигляді надання допомоги уповноваженим оперативним підрозділам слідчому може бути орієнтовано на вирішення таких завдань:

- встановлення всіх співучасників кримінального правопорушення, за яких здійснюється кримінальне провадження, а також інших епізодів кримінально-протиправної діяльності, у тому числі шпигунської, терористичної;

- перевірка причетності підозрюваних осіб до вчинення нерозкритих злочинів, а також інших кримінальних правопорушень, скоєних ними в різний час на різних територіях, у тому числі за допомогою штучного інтелекту Palantir;

- конкретизація ролі кожного учасника організованої групи чи злочинної організації (агентурної мережі, диверсійно-розвідувальної групи);

- оперативна перевірка доказів, наявних у розпорядження стороні обвинувачення, особливо отриманих із джерел, надійність яких викликає сумніви;

- з'ясування намірів фігурантів та їх зв'язків щодо протидії розслідуванню та її активна нейтралізація;

- визначення оптимального часу й тактики проведення обшуку, слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій.

Досудове розслідування нерозривно пов'язане з реалізацією органами досудового розслідування й оперативними підрозділами наданих їм прав і обов'язків. Між згаданими органами й підрозділами виникають певні правовідносинами, передбачені кримінальним процесуальним законом, законодавством про ОРД і відомчими нормативно-правовими актами. Конкретний характер таких правовідносин визначається формами їхньої взаємодії, під якими розуміються такі способи

та порядок взаємозв'язку між суб'єктами, котрі забезпечують узгодженість їх діяльності та правильне співвідношення властивих кожному з них повноважень, методів і способів діяльності.

У ст. 5 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» наведено перелік підрозділів, наділених оперативно-розшуковою юрисдикцією. Стаття 7 Закону України «Про контррозвідальну діяльність» визначає функції органів, підрозділів та співробітників Служби безпеки України, що здійснюють контррозвідальну діяльність.

У ч. 1 ст. 41 КПК України перелічені оперативні підрозділи, котрі зобов'язані за письмовим дорученням слідчого, прокурора здійснювати слідчі (розшукові) дії та негласні слідчі (розшукові) дії.

Оперативні співробітники спеціальних підрозділів залучаються, коли обшук проводиться в рамках проведення спеціальної операції з розкриття злочину, для охорони місця проведення обшуку та подолання опору проведенню обшуку з боку осіб, у яких проводитиметься обшук, та інших зацікавлених осіб, а також для забезпечення безпеки його учасників і безпечного перевезення вилучених цінностей, майна, розшукуваної особи, яка затримана за результатами проведення обшуку.

У постанові Третьої судової палати ККС ВС від 16.02.2022 (справа № 758/5719/16-к, провадження № 51-5770 км 21) суд зробив такий висновок: «Залучення співробітників оперативних підрозділів для проведення процесуальних дій є формою взаємодії слідчих органів і не потребує прийняття процесуального документа у вигляді письмового доручення. Протокол обшуку, складений у присутності зазначених вище осіб, доповнень та зауважень не містить» [7].

Постановою колегії судді Першої судової палати ККС ВС від 03.10.2023 (справа № 487/5033/18, провадження № 51-3974км19) визначено: «...ухвала про дозвіл на обшук житла чи іншого володіння особи не визначає конкретного слідчого або прокурора, які можуть здійснити обшук на підставі цієї ухвали, і обшук може бути проведений будь-яким прокурором, призначеним здійснювати процесуальне керівництво, або слідчим,

визначеним керівником органу досудового розслідування. Також висновок про недопустимість протоколу обшуку суди обґрунтували тим, що обшук фактично здійснювали кілька осіб (в тому числі оперативні співробітники), службове становище яких, їх статус та повноваження на проведення даної слідчої дії нічим не підтвержені. Суд не погоджується з цим аргументом. Спірний обшук проводився слідчим за участю спеціаліста, прокурора, понятих та оперуповноважених. Залучення співробітників оперативних підрозділів для проведення процесуальних дій має організаційний характер і не потребує прийняття процесуального документа у вигляді письмового доручення» [8].

Маємо й інший приклад судової практики, який дає змогу формалізувати участь співробітників оперативних підрозділів у проведенні обшуку. Так, вироком ВАКС від 1 червня 2022 року (справа № 991/722/21, провадження 1-кп/991/2/21) судом зазначено: «Під час дослідження відеозапису обшуку судом встановлено, що дійсно зазначені співробітники СБУ були присутні під час обшуку у ДАЗВ, проте саму слідчу дію не проводили, що відображено у протоколі обшуку від 27 квітня 2020 року. Правомірність присутності співробітників СБУ під час обшуку підтверджується дорученням детектива, відповідно до якого він просить доручити працівникам ГУБКОЗ СБУ прийняти участь у проведенні обшуків за місцем роботи ОСОБА_6, місцем його проживання та в приміщеннях ДАЗВ» [9].

Основним завданням, метою взаємодії є вирішення завдань кримінального провадження, унормованих у ст. 2 КПК України. Ініціатором взаємодії завжди виступає слідчий. Це відбувається у випадках, коли виникає потреба в залученні можливостей оперативних підрозділів для вирішення конкретних завдань досудового розслідування. Тобто зміст взаємодії визначається її завданнями, а також етапом проведення обшуку: підготовчим, робочим і заключним.

Зокрема, на підготовчому етапі проведення обшуку в одних випадках це може бути:

1) успішне проведення окремої слідчої (розшукової) дії або реалізація матеріалів оперативно-розшукової чи контррозвідальної діяльності в рамках певного так-

тичного комплексу, який стосується проведення:

- контролю за вчиненням злочину, передбаченого ст. 271 КПК України у формі імітування обстановки злочину із залученням спеціалістів у сфері охорони державної таємниці для виготовлення несправжніх (імітаційних) засобів (томів документів, носіїв інформації, на які записуються фотознімки аркушів таких імітаційних засобів із метою створення у фігуранта уяви про вчинення реального злочину;

- контролю за вчиненням злочину у формі контрольованої оперативної закупки в умовах імітації придбання та/або отримання за допомогою заздалегідь ідентифікованих (помічених) грошових коштів (наприклад, з використанням спеціальних хімічних речовин), у тому числі безоплатної, у фізичних та юридичних осіб наркотичних засобів, психотропних речовин, вогнепальної зброї, вибухових речовин, спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації тощо з метою доведення спрямованості умислу та мети під час документування відповідної кримінально-протиправної діяльності [2];

- зняття інформації з електронних комунікаційних мереж (прослуховування телефонів та інших засобів зв'язку) з метою виявлення відповідного механізму кримінально-протиправної діяльності групи осіб;

- негласного отримання зразків, необхідних для порівняльного дослідження (ст. 274 КПК України та ін.) (наркотичних засобів, продуктів вибуху чи пострілу, вогнепальної зброї, боєприпасів, вибухових речовин, біологічних зразків, документів тощо), котре обумовлює необхідність одержання дозволу слідчого судді на негласне обстеження публічно недоступного місця [1, с. 394];

- аудіо-, відеоконтролю особи;

- спостереження за особою у публічно доступних місцях з метою встановлення кола зв'язків фігуранта, документування та припинення кримінально-протиправної діяльності, пов'язаної із вчиненням тяжкого злочину.

З огляду на вищезазначену специфіку дієвим інструментом припинення кримінально-протиправної діяльності та збирання потенційно доказових матеріалів

є проведення одночасного обшуку під час розслідування злочинів, учинених організованими групами (диверсії, шпигунство, легалізація доходів, отриманих злочинним шляхом, фінансування тероризму та ін.). Інакше кажучи, у цьому випадку обшук є одним із засобів ліквідації відповідної форми злочинного лідерства.

Комплексність, одночасність, синхронність, паралельність дій слідчих груп позбавляє зацікавлених осіб можливості здійснювати комунікацію, позбавитись відповідних доказових матеріалів кримінально-протиправної діяльності.

Планування під час підготовки до проведення одночасних обшуків є обов'язковим компонентом. Вивчення зв'язків фігуранта / фігурантів є важливою компонентою групового обшуку. Носіями шуканих предметів можуть бути не тільки члени злочинної групи чи шпигунської мережі, а й необізнані особи з найближчого оточення підозрюваного, особи, які здають житло у піднайом чи інші носії дружніх, ділових та кримінальних зв'язків.

Доцільним є складання схеми таких зв'язків і знайомств фігурантів відповідної розробки. У процесі розслідування схема поповнюється даними за результатами проведення допитів, контррозвідувальної діяльності. У розпорядженні слідчого можуть опинитися матеріали, вилучені під час проведення первинного обшуку в одного з учасників злочинної групи. Вивчення цих та інших матеріалів може дати важливі відомості про зв'язки підозрюваного, що дасть можливість за наявності достатніх підстав провести відповідну тактичну операцію.

Зазначене формалізується у єдиному плані (розстановці) проведення одночасних обшуків. У ньому відображуються відомості про: об'єкт та осіб, які підлягають обшуку; спеціалістів, оперативних працівників та інших учасників; час початку обшуків; необхідні технічні засоби; порядок зв'язку й обміну інформацією між учасниками групового обшуку (наприклад, шляхом створення груп у месенджері); виділення резерву для проведення нового обшуку);

2) отримання необхідних відомостей;

3) розшук документів, речових доказів, цінностей, особи правопорушника тощо.

Слідчим (слідчими) та оперативним співробітником має бути ретельно сплановано й реалізовано комплекс заходів, який передбачає:

- недопущення розголошення інформації про проведення підготовчого етапу обшуку;
- наявність необхідних сил і засобів для виявлення предмета злочину, слідів та інших речових доказів;
- наявність спеціалістів відповідної спеціалізації та технічних засобів для виявлення носіїв криміналістично значущої інформації, подолання блокування технічних засобів, нейтралізацію вогнепальної зброї, вибухових пристроїв співучасників злочину, які здійснюють активну протидію розслідуванню;
- формування єдиного задуму учасників під час планування затримання осіб, причетних до вчинення злочину;
- захоплення співучасників злочину в місці, найбільш зручному для подолання протидії розслідуванню та проведення необхідного комплексу СРД;
- одночасне синхронне проведення обшуків за місцями помешкання та роботи учасників злочину, а також їх транспортних засобів і місць зберігання;
- негайне проведення допитів осіб із числа близького оточення учасників злочину;
- створення резерву із числа оперативних співробітників, слідчих і прокурорів для нейтралізації іншої можливої протидії розслідуванню в умовах обмеженого часу з урахуванням необхідності вибору щодо учасників злочину запобіжних заходів.

Стосовно оформлення процесуального рішення щодо взаємодії слідчого з оперативними підрозділами зазначимо, що згідно з ч. 1 ст. 41 КПК України оперативні підрозділи здійснюють слідчі (розшукові) дії та негласні слідчі (розшукові) дії за письмовим дорученням слідчого (за встановленими правовими позиціями Верхового Суду винятками).

Доручення слідчого – це його процесуальне рішення щодо взаємодії з оперативними підрозділами, що є обов'язковими для виконання. Відповідно до ч. 2 ст. 41 КПК України співробітник оперативного підрозділу під час виконання доручення користується повноваженнями слідчого.

При цьому співробітники оперативного підрозділу не мають права здійснювати процесуальні дії в кримінальному провадженні за власною ініціативою або звертатися з клопотанням до слідчого судді або прокурора.

Організаційні (непроцесуальні) форми взаємодії слідчого з оперативними підрозділами фактично породжені процесуальними формами, оскільки за своїм призначенням мають сприяти більш раціональному й ефективному використанню останніх. Як і процесуальні, організаційні форми взаємодії проявляються на всіх етапах кримінального провадження. Особливо часто вони використовуються як під час розслідування складних, багатоепізодних проваджень, коли їх початку передувало проведення контррозвідальної або оперативно-розшукової діяльності, так і під час організації та проведення окремих слідчих (розшукових) дій.

У взаємодії слідчих з оперативними підрозділами застосовуються такі організаційні (непроцесуальні) форми:

- спільне планування діяльності з розкриття й розслідування кримінальних правопорушень;
- використання слідчим результатів ОРД та КРД для побудови слідчих версій у кримінальному провадженні;
- інструктаж, настанова оперативних співробітників, задіяних у проведенні СРД і НСРД;
- взаємний обмін інформацією, що має значення для кримінального провадження, між слідчими й оперативними підрозділами;
- надання методичних рекомендацій і консультацій з питань документування кримінальних правопорушень тощо.

До негласних заходів також належать:

1) агентурно-оперативна робота з метою встановлення осіб, які скоїли кримінальне правопорушення, можливих свідків; розшуку осіб, які переховуються від органів досудового розслідування, слідчого судді; забезпечення безпеки працівників органів правопорядку й осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, членів їх сімей та близьких родичів; підготовка й організація проведення негласних (слідчих) розшукових дій, встановлення актуальних номерів мобільних телефонів, якими користуються

особи, у житлі чи іншому володінні яких планується проведення обшуку, а також ознак їх зовнішності.

Серед суб'єктів такої взаємодії в контексті результативного проведення обшуку слід назвати інтернет-провайдерів, криптовалютні біржі, а також Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів (АРМА) щодо виявлення та розшуку майна, на яке може бути накладено арешт у кримінальному провадженні, зокрема вилученого під час обшуку. Належна взаємодія та конфіденційне співробітництво з інтернет-провайдерами, використання для проведення НСРД, передбачених ст. 264 КПК України сертифікованого програмного забезпечення надасть оперативним підрозділам і органам досудового розслідування результативно проводити обшуки та здійснювати досудове розслідування злочинів, які вчиняються з використанням мережі Інтернет, зокрема отримувати відомості про журнали доступу до мережі Інтернет, журнали використання IP-адрес.

Відомо, що одним із найпопулярніших способів обігу криптовалюти в протиправних цілях є використання віртуальних торговельних майданчиків – криптовалютних бірж. Криптовалютні біржі – це спеціальні мережеві платформи – сайти, на яких можна проводити обмін фіатних грошових коштів на криптовалютні засоби й навпаки. Серед таких криптовалютних обмінних або біржових систем слід назвати Binance, Bitok, Wunderbit та ін. Транзакції в мережах технології «блокчейн» (безперервний послідовний ланцюг блоків) є анонімними стосовно користувачів як осіб, але не є анонімними стосовно самих транзакцій, тому мережі технології «блокчейн» можуть бути піддані аналізу: виявляти кримінально-протиправну діяльність на блокчейні (дає змогу визначити, чи пов'язаний гаманець із системами, які використовуються в незаконній діяльності; надати інформацію щодо публічних електронних договорів підозрюваного, зазначивши всі адреси гаманців, котрі пов'язані з підозрюваним). Співробітництво з організаторами криптовалютних бірж може сприяти отриманню інформації про банківські рахунки обміну крипто-

валют, IP-адреси користувачів у мережі Інтернет та іншу персональну інформацію.

Біткойн-адресу можна спробувати зв'язати з конкретними особами, якщо їх особиста інформація була якимось чином ототожнена з ними. Наприклад, якщо використовувалася біткойн-адреса для депозитного рахунку, зняття грошей в інтернет-магазині тощо, то у відкритому доступі є адреса для перерахування монет. У цьому випадку глобальний пошук за всіма інформаційними ресурсами (соціальні мережі, блоги, сайти даркнету тощо) з ключовою ознакою номера гаманця може сприяти виявленню певної особи.

Водночас не всі криптовалютні біржові системи публікують свою контактну інформацію, а також інформацію про свій правовий статус, що не дає можливості звернення. У цьому контексті слід акцентувати увагу на такому прикладі судової практики.

*У справі № 200/12824/18 ухвалою Бабушкінського районного суду м. Дніпра від 03.04.2019, винесеною в межах кримінального провадження № 22018040000000024, за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 258-3 КК України, суддею відмовлено у задоволенні клопотання слідчого про надання дозволу на проведення обшуку з огляду на недоведеність того, що ОСОБА_8 здійснює незаконні операції з обготівковування електронних криптовалют на першому поверсі домоволодіння АДРЕСА_1. Водночас у рішенні вказано, що, згідно з листом відділу контррозвідувального захисту держави у сфері інформаційної безпеки Управління Служби безпеки України у Дніпропетровській області № 55/35-944 від 12.03.2019, за результатами виконання доручення слідчого, наданого в цьому кримінальному провадженні, оперативним підрозділом встановлено, що до вищевказаної протиправної діяльності причетний ОСОБА_8, який здійснює незаконні операції з обготівковування електронних криптовалют на території Дніпропетровської області в інтересах представників організації терористичної спрямованості з використанням електронного сервісу з обміну криптовалют *crypto-currencycenter.com*. За отриманими даними керівники інтернет-ресурсу *Miner Tech* (*www.minertech*.*

org) ОСОБА_5 , ОСОБА_11, підтримуючи зв'язок з ОСОБА_8, періодично використовували можливості сервісу *cryptocurrencycenter.com* для конвертації електронних криптовалют [10].

Цей приклад є підтвердженням необхідності наведення належного обґрунтування відповідних клопотань. Важливу для розслідування інформацію можна отримати на електронних носіях, які використовуються під час здійснення операцій з криптовалютою. Обґрунтований висновок про ймовірне місцезнаходження такого носія дасть змогу прийняти рішення про проведення обшуку, за результатами якого виявити й вилучити відповідні технічні пристрої та інформаційні носії;

2) проведення негласних (слідчих) розшукових дій;

3) заходи оперативного (ініціативного) пошуку (оперативна установка, розвідопитування, негласний огляд – приміщення, телефону, комп'ютера, ноутбука тощо).

Зазначимо, що приписи кримінальних процесуальних норм і відомчих нормативно-правових актів, якими унормовані питання діяльності сторін, що взаємодіють, мають різний характер. Так, норми кримінального процесуального закону для слідчого в частині спонукання його до взаємодії з оперативними підрозділами в будь-яких випадках є альтернативними: відповідно до вимог КПК України слідчий вступає у взаємодію лише тоді, коли він вважає це за потрібне. Тобто в КПК України визначено, що слідчий має право давати оперативним підрозділам відповідні доручення, а останні зобов'язані їх належним чином виконувати.

За таких умов до процесуальних форм взаємодії, які здійснюються з метою проведення обшуку в житлі чи іншому володінні особи, на нашу думку, слід віднести: доручення дізнавача, слідчого, прокурора щодо проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій відповідним оперативним підрозділам (ч. 3 ст. 40¹, ч. 4 ст. 40, ч. 3 ст. 41): а) за місцем проведення досудового розслідування (п. 3, 4, 5, 17, 19 ч. 2 ст. 36, п. 3 ч. 2 ст. 40 КПК); б) поза місцем проведення досудового розслідування (ч. 6 ст. 218 КПК). Порядок надання й виконання доручень

регламентується розділом III «Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні».

У досліджуваному контексті якісного проведення обшуку житла чи іншого володіння особи доручення слідчого можуть передбачати вирішення таких завдань:

– встановлення кола активного спілкування фігурантів, у яких планується проведення обшуку;

– встановлення відомостей стосовно представників незаконних збройних формувань, окупаційних військ РФ та її спецслужб, які причетні до вчинення визначених злочинів (анкетні дані; документи, що посвідчують особу; абонентські номери; електронні скриньки; профілі в соціальних мережах; місце перебування на теперішній час; відомі родичі / друзі / знайомі таких осіб; підрозділи з конкретною назвою та місцем дислокації їх озброєння, ознаки зовнішності тощо) [5, с. 461–466];

– встановлення повних анкетних даних, адреси реєстрації та фактичного проживання, номерів мобільних телефонів (можливо додаткових: других, третіх та ін.) особи, яка в матеріалах НСРД проходить під певним ім'ям або використовує мобільний телефон із певним номером або особи, на яку зареєстрована відповідна банківська картка;

– встановлення повних анкетних даних, адреси реєстрації та фактичного проживання, номерів мобільних телефонів осіб із найближчого кола спілкування підозрюваного, з якими він може здійснювати кримінально-протиправну діяльність, пов'язану з незаконним обігом наркотичних засобів, вогнепальної зброї, шпигунством, тероризмом, колабораціонізмом тощо;

– встановлення повних анкетних даних, адрес реєстрації та фактичного проживання, місць реєстрації (юридична адреса) та фактичного місця перебування суб'єктів господарської діяльності, де планується проведення обшуку, наявності у власності об'єктів рухомого та нерухомого майна, номерів мобільних телефонів і посад, зокрема співробітників державних органів, під прикриттям яких невстановлені особи здійснюють незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, пере-

везення чи пересилання з метою збуту, а також незаконний збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, вогнепальної зброї, вибухових пристроїв, розвідувально-підривної діяльності тощо;

– розвідувально-аналітичне дослідження криптогаманця, що належить невстановленій особі, який був використаний для отримання раніше викрадених віртуальних активів з гаманця потерпілої особи;

– здійснення аналізу руху віртуальних активів та встановлення балансу гаманця;

– встановлення зв'язків гаманця з іншими гаманцями, які належать у тому числі криптовалютичним біржам, що здійснювали транзакції виведення активів;

– підготовка запитів до представників криптовалютних бірж (наприклад, криптовалютної біржі Binance). Існують декілька категорій відомостей, які надаються за запитом:

1) реєстраційні дані (імя користувача, реальне імя, статус перевірки ID, рівень перевірки особи, дата народження, адреса електронної пошти, дата створення облікового запису, останнє використання акаунту);

2) офіційна ідентифікаційна інформація (містить відомості про документ, який засвідчує особу користувача, якщо він/вона верифікував (-ла) себе на сайті за їх допомогою. Стосовно юридичних осіб ідентифікаційні дані міститимуть документ, який засвідчує особу законного представника, та реєстраційні документи суб'єкта господарської діяльності);

3) інформація про біткоїн-гаманець (баланс гаманця клієнта, список вхідних транзакцій, список вихідних транзакцій);

4) інформація про угоди (унікальний ID-номер, дата початку угоди, дата депонування, спосіб сплати, ім'я покупця, ім'я продавця, сума угоди у фіаті, сума угоди в криптовалюті);

5) інформація про рекламні оголошення користувачів (ID-оголошення, дата створення, коригування, тип угоди, ціна рівноваги (за збігу попиту та пропозиції), ціна, вказана в оголошенні, код країни, місто, спосіб оплати, умови угоди, флоатінг);

6) звернення до служби підтримки;

7) інформація про фінансове становище;

– підготовка запитів до компаній (Tether) з метою інформування про ймо-

вірну належність коштів USDT, що є на гаманцях;

– встановлення наявності рухомого та нерухомого майна у власності особи, яка здійснює здійснюють незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання з метою збуту, а також незаконний збут наркотичних засобів, вогнепальної зброї, боєприпасів, вибухових речовин, злочинів у сфері національної безпеки держави тощо;

– встановлення фактичного місця проживання осіб, які здійснюють незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання з метою збуту, а також незаконний збут наркотичних засобів, вогнепальної зброї, боєприпасів, вибухових речовин, злочинів у сфері національної безпеки держави тощо;

– встановлення місць, де особи, які здійснюють незаконне виробництво (збут) наркотичних засобів, ремонт, виготовлення та переробку вогнепальної зброї, виготовлення вибухових пристроїв, можуть зберігати предмети та речі, які можуть мати значення під час здійснення досудового розслідування в цьому кримінальному провадженні;

– встановлення осіб, яким відомо про причетність підозрюваного до вчинення кримінального правопорушення, що розслідується в кримінальному провадженні;

– встановлення осіб, яким відомо про зв'язки підозрюваного з працівниками правоохоронних органів, залучених до механізму кримінально-протиправної діяльності;

– виконання ухвал слідчого судді Апеляційного суду та проведення вищезазначених або інших НС(Р)Д (наприклад, зняття інформації з електронних телекомунікаційних мереж, аудіо-, відеоконтроль особи, візуальне спостереження за особою та річчю) у рамках певної тактичної операції;

– інформування в разі виявлення під час НСРД обставин, які мають значення для кримінального провадження або потребують нових процесуальних рішень слідчого або прокурора;

– планування, підготовка та реалізація окремо взятих слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій, тактичних операцій та виконання захо-

дів забезпечення кримінального провадження. При цьому кожного, хто бере участь у слідчій (розшуковій) дії чи іншій процесуальній дії, потрібно обов'язково вказувати в протоколі, яким фіксується його перебіг (п. 1 ч. 3 ст. 104 КПК України) [4, с. 141–153].

Наступний етап підготовки до обшуку охоплює заходи, які проводяться слідчим у взаємодії з оперативними підрозділами після прибуття до місця проведення обшуку. Цей комплекс дій спрямований переважно на розстановку охорони в районі пошуку, встановлення контролю на місцях проникнення на об'єкт, рекогносцировку місцевості (у тому числі за допомогою безпілотних летальних апаратів тощо), вибір способу проникнення на об'єкт, який обшукується. Для успішного використання ефекту раптовості до місця обшуку група, яка зазвичай формується із числа слідчих та оперативних співробітників, повинна прибути, якщо змога, непомітно для особи / осіб, у якої проводиться обшук, попередньо ідентифікувавши їх. При цьому в разі потреби слідчий виставляє пости для блокування можливих шляхів підходів і виходів до

місця проведення слідчої (розшукової) дії, для чого залучаються співробітники відповідних підрозділів у порядку та в спосіб, визначений чинним законодавством і відомчими нормативно-правовими актами.

Входити на об'єкт обшуку потрібно всією групою, включно з понятими. У випадку, якщо слідчий володіє достатньою інформацією про те, що обшукуваний озброєний і може надати збройний опір, спочатку потрібно силами спецпідрозділу провести заходи щодо усунення такої небезпеки і лише потім запрошувати учасників обшуку до місця його проведення.

Результати діяльності оперативного працівника за виявлення обставин, які свідчать про необхідність проведення обшуку, формалізуються в мотивованому рапорті для інформування органу досудового розслідування. До рапорту приєднуються матеріали, що містять інформацію про житло чи його частину, а також інше володіння особи, у якому планується проведення обшуку, особу, якій належить житло чи інше володіння, та особу, у фактичному володінні якої воно перебуває, а також інформацію про речі, документи або осіб, яких планується відшукати [6, с. 226].

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бабіков О. П. Негласні слідчі (розшукові) дії: теорія і практика. Наук.-досл. ін-т публічного права; 2-ге вид., випр. та доповн. Київ : Норма права, 2024. С. 394.
2. Кваліфікація та розслідування окремих видів злочинів проти основ національної безпеки та воєнних злочинів : навч. посіб. / за заг. ред. В. А. Колесника. Київ : 7БЦ, 2022. 356 с.
3. Смірнов О. С. Обшук у кримінальному провадженні : дис. ... д-ра філос. : 081 Право. Кропивницький, 2023. С. 160–165.
4. Бондар В. С. Взаємодія слідчого (дознавача) з підрозділами, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, у криміналістичному та кримінальному процесуальному вимірах (методологічні та праксеологічні проблеми). *Київський часопис права*. 2022. № 2. С. 141–153.
5. Бондар В. С., Ріпа Ф. В. Взаємодія органів досудового розслідування з підрозділами, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність у виявленні та розслідуванні колабораційної діяльності в ідеологічній та культурно-освітній сферах. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 461–466.
6. Розслідування незаконного посіву або вирощування снотворного маку чи конопель : монографія / Бондар В. С., Кривонос М. В., Морозов Д. А., Пупинін О. М. Сєверодонецьк : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2021. С. 226.
7. Постанова колегії суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 16.02.2022 у справі № 758/5719/16-к (провадження № 51-5770км21). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103487334>.
8. Постанова колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 03.10.2023 у справі № 487/5033/18 (провадження № 51-3970км19). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114021101>.

9. Вирок Вищого антикорупційного суду від 1 червня 2022 року. Судова справа № 991/722/21, провадження 1-кп/991/2/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/104570166>.

10. Ухвала Бабушкінського районного суду м. Дніпропетровська, справа № 200/12824/18 (№ 1-кс/200/3396/19), від 03.04.2019. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/80988095/>.

11. Бондаренко О. В. Адміністративно-правове регулювання обігу віртуальних активів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Запоріжжя, 2023. С. 123–124.

12. Звід відомостей, що становлять державну таємницю, затверджений наказом Центрального управління СБ України від 23.12.2020 № 383. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0052-21#Text> (дата звернення: 20.09.2024).

13. Про державну таємницю : Закон України від 11.01.1994 № 3855-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 16, ст. 93. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-12#Text> (дата звернення: 20.09.2024).

14. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 48, ст. 650. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text> (дата звернення: 20.09.2024).

Трибуна Молодого Вченого

УДК 342.95

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2024.5.15>

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЕЛЕМЕНТІВ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ

Лиманюк Андрій Анатолійович,

аспірант

Харківського національного університету внутрішніх справ

У статті автором обґрунтовано власний погляд щодо структури адміністративно-правового механізму реалізації державної політики у сфері забезпечення економічної безпеки держави під час воєнного стану, відповідно до якого її елементами є: 1) норми адміністративного права, які регламентують такі основні напрями, як-от: функціонування економічної сфери держави, зокрема виробничий, фінансовий, інвестиційний, продовольчий сектори; діяльність суб'єктів реалізації державної політики у сфері забезпечення економічної безпеки держави; управлінські та інші процедури, що виникають під час реалізації вказаного виду державної політики; специфіка функціонування національної економіки та компетентних суб'єктів, які забезпечують її безпеку в умовах воєнного стану; правовідносини, що виникають в окресленій сфері; стабілізація соціальної сфери в частині аспектів, які впливають на розбудову економіки країни; 2) принципи забезпечення економічної безпеки держави під час воєнного стану, система яких містить не тільки загальні та спеціальні принципи права, а й економічні, управлінські та інші засади; 3) суб'єкти реалізації державної політики у сфері забезпечення економічної безпеки держави під час воєнного стану, коло яких стає ширше з урахуванням особливих умов, що обумовлюється необхідністю залучення різнопрофільних органів, у тому числі створених у цей період, для комплексного підходу до вирішення завдань, пов'язаних із забезпеченням економічної безпеки держави; 4) правові відносини, які виникають між компетентними суб'єктами та іншими органами публічної адміністрації, громадянами та їх об'єднаннями під час реалізації державної політики у сфері забезпечення економічної безпеки держави в умовах дії воєнного стану, що матимуть свою специфіку внаслідок розширеного суб'єктного складу та їх кола повноважень; 5) інструменти, за допомогою яких реалізується державна політика у сфері забезпечення економічної безпеки держави в умовах дії воєнного стану, насамперед йдеться про форми, методи, а також інші засоби, способи та ресурси (матеріально-технічні, кадрові, оперативні), що використовуються в процесі окресленого кола діяльності; 6) процедури державної політики у сфері забезпечення економічної безпеки держави в умовах дії воєнного стану, які характеризуються різноманітним змістом і сферами реалізації, а їх результатом є проведення конкретних заходів для стабілізації, розвитку національної економічної системи, а також її охорони та захисту від реальних і потенційних загроз.

Ключові слова: адміністративно-правовий механізм, державна політика, економічна безпека, особливі умови, воєнний стан, структура, елементи.

Lymaniuk Andrii. General Characteristics of The Elements of the Administrative and Legal Mechanism for the Implementation of the State Policy in the Sphere of Ensuring the Economic Security of the State During the State of Martial

In the article, the author substantiates his own view on the structure of the administrative-legal mechanism for the implementation of state policy in the sphere of ensuring the economic security of the state during martial law, according to which its elements are: 1) norms of administrative law, which regulate such main areas as: functioning of the economic sphere of the state, in particular production, financial, investment, food sectors; activities of subjects implementing state policy in the sphere of ensuring the economic security of the state; administrative and other procedures arising during the implementation of the specified type of state policy; the specifics of the functioning of the national economy and the competent entities that ensure its security in conditions of martial law; legal relations that arise in the defined area; stabilization of the social sphere, in terms of aspects that affect the development of the country's economy; 2) the principles of ensuring the economic security of the state during martial law, the system of which includes not only general and special principles of law, but also economic, managerial and other principles; 3) subjects of implementation of state policy in the sphere of ensuring the economic security of the state during martial law, the range of which is becoming wider taking into account special conditions, which is determined by the need to involve multidisciplinary bodies, including those created during this period, for a comprehensive approach to solving tasks, related to ensuring the economic security of the state; 4) legal relations that arise between competent subjects and other bodies of public administration, citizens and their associations during the implementation of state policy in the sphere of ensuring the economic security of the state in the languages of martial law, which will have their own specificity, as a result of the expanded sub object composition and their scope of powers; 5) instruments with which to implement the state policy in the sphere of ensuring the economic security of the state in the languages of martial law, primarily we are talking about forms, methods, as well as other means, methods and resources (material, technical, personnel, operational) necessary for are used in the course of the outlined scope of activity; 6) state policy procedures in the sphere of ensuring the economic security of the state in the languages of martial law, which are characterized by various content and spheres of implementation, and their result is the implementation of specific measures for the stabilization and development of the national economic system, as well as its protection and protection from real and potential threats.

Key words: *administrative and legal mechanism, state policy, economic security, special conditions, martial law, structure, elements.*

Декларування необхідності забезпечення безпеки економічного сектору держави та закріплення її як складової державної політики недостатньо, адже це складний послідовний багатокомпонентний процес із залученням численної кількості ресурсів. У такому контексті правильно вести мову про те, що забезпечення державної політики у сфері забезпечення економічної безпеки держави є цілісним механізмом, який набуває своєї специфіки в умовах дії воєнного стану внаслідок необхідності концентрації на оборонних, а не превентивних заходах, оскільки в таких умовах існує реальна, а не перспективна загроза для національної економіки.

З вказаного вище виникає необхідність дослідження адміністративно-правового механізму реалізації державної політики у сфері забезпечення економічної безпеки держави під час воєнного стану, його

структури та надання загальної характеристики складовим елементам останньої, що, зі свого боку, неможливо без з'ясування сутності юридичної природи правового механізму й адміністративно-правового механізму як родового та видового поняття відповідно.

Варто відмітити, що категорія правовий механізм вживається переважно в теорії державного управління для позначення множинності правових інструментів, застосування яких дає можливість досягти поставленої мети [1, с. 378; 2, с. 25–26; 3, с. 121]. Натомість у юриспруденції застосовується інший термін – механізм правового регулювання як один із видів механізму соціального регулювання, що має різні варіації тлумачення, а саме як «узятій в єдності системи правових засобів, способів і форм, за допомогою яких нормативність права переводиться в упо-

рядкованість суспільних відносин, задовольняються інтереси суб'єктів права, встановлюється і забезпечується правопорядок («належне» у праві стає «сущим»)» [4, с. 540] (за О. Ф. Скакун); упорядкованої сукупності юридичних засобів, які застосовує держава для врегулювання суспільних відносин (за О. М. Бандуркою, О. М. Головка, О. С. Передерієм [5, с. 346]);

З аналізу наведених вище дефініцій можна дійти висновку, що, по-перше, правове регулювання охоплюється категорією соціального регулювання та є окремим видом останнього; по-друге, метою його функціонування є впорядкування суспільних відносин для досягнення бажаного / необхідного результату; по-третє, змістовне наповнення такого механізму становлять його елементи; по-четверте, дія механізму правового регулювання забезпечується за допомогою засобів останнього. Тож з'ясування об'єктивного змісту механізму правового регулювання неможливе без визначення його структурних елементів.

Серед учених у галузі теорії держави та права сформувався біль-менш усталений підхід до визначення структури механізму правового регулювання, яку становлять: норми та принципи права; правовідносини, у межах яких об'єктивізуються права й обов'язки їх учасників, юридичні факти, а також акти застосування, реалізації та тлумачення правових норм [6, с. 57]. Водночас існують і інші погляди на структуру механізму правового регулювання, наприклад, М. В. Цвік і О. В. Петришин, окрім вже вказаних елементів, називають і інші, зокрема правосвідомість заходи юридичного примусу і юридичної відповідальності, «а також деякі інші правові явища, які залучаються для реалізації цілей правового регулювання і можуть бути охарактеризовані під цим кутом зору як засоби його здійснення» [7, с. 220].

Похідним від механізму правового регулювання є адміністративно-правовий механізм, який здебільшого відрізняється від першого специфікою змісту внаслідок використання адміністративно-правових засобів, які ґрунтуються на адміністративних нормах права. Тобто загальна сутність і структура механізму адміністративно-правового регулювання будуть ідентич-

ними механізму правового регулювання, а от зміст його елементів матиме дещо відмінне наповнення, про що свідчать численні наукові розробки, присвячені адміністративно-правовому механізму, у тому числі в різних соціально важливих сферах. Наприклад, С. М. Алфьоров під адміністративно-правовим механізмом пропонує розуміти «систему правових засобів, які інтегровані та організовані таким чином, що дозволяють послідовно й ефективно забезпечити правове регулювання суспільних відносин нормами адміністративного права» [8, с. 40]. Ю. О. Коваленко додає, що його основною ціллю є виконання тих чи інших функцій держави, які регламентуються приписами адміністративного законодавства, а отже, «підпорядковані загальній меті, завданням та загальноправовим і галузевим принципам цієї галузі права» [9, с. 42]. Така загальна характеристика адміністративно-правового механізму цілком узгоджується з роллю галузі адміністративного права, яке інколи називають «управлінським правом». Тож можна стверджувати, що цей механізм використовується як певний інструмент, застосування якого дає змогу керувати соціальними процесами в країні, вирішуючи найбільш значущі завдання, які постають перед державним апаратом. Між тим в адміністративному праві категорія «адміністративно-правовий механізм» не набула широкого поширення, на відміну від інших, як-от механізм адміністративно-правового регулювання та механізм адміністративно-правового забезпечення. Тож виникає потреба детальніше зупинитися на сутності останніх.

Щодо змісту механізм адміністративно-правового регулювання, то більшість вчених (О. В. Марченко [10, с. 203], В. Г. Чорна [11, с. 79], С. Г. Стеценко [12, с. 64] та інші) притримуються поглядів, відповідно до яких цей механізм уособлює множинність адміністративно-правових засобів, які, впливаючи на суспільні відносини, задовольняють публічні інтереси та потреби.

Подібно механізму правого регулювання, його окремий вид (адміністративний) також має власну структуру, до якої зазвичай відносять такі групи елементів: 1) обов'язкові (норми адміністративного

права, адміністративні правовідносини, акти реалізації норм права); 2) факультативні (юридичні факти, акти тлумачення та застосування норм права, правосвідомість; правова культура; законність) [13, с. 13; 14, с. 438]. О. М. Рєзнік пропонує додати до зазначеного переліку ще два елементи, а саме методи та засоби [15, с. 89]. А В. В. Галунько взагалі наводить власне бачення структури механізму адміністративно-правового регулювання, яка складається з «норм адміністративного права; джерел права; публічної адміністрації; принципів діяльності публічної адміністрації; індивідуальних актів публічної адміністрації; адміністративно-правових відносин; форм адміністративного права; тлумачення норм адміністративного права; методів адміністративного права; процедур реалізації адміністративно-правових норм» [16, с. 87–97]. На нашу думку, такий погляд дає можливість висвітлити специфіку механізму адміністративно-правового регулювання, яка відрізняє його від механізму правового регулювання, оскільки всі інші переважно дублюють структуру останнього з акцентом на сферу дії адміністративного права.

Цікаво, що інший механізм адміністративно-правового забезпечення за своєю побудовою майже не відрізняється від аналогічного механізму регулювання. Так, на думку І. П. Голосніченко, М. Ф. Стахурського, Н. І. Золотарьової [17, с. 20–23], О. М. Гуміна, Є. В. Пряхіна [18, с. 49], механізм адміністративно-правового забезпечення складається з норм і джерел адміністративного права; інституційної складової, тобто суб'єктів, які втілюють цей механізм; адміністративно-правових відносин; процедур; актів тлумачення норм адміністративного права; актів реалізації адміністративно-правових норм; форм і методів, а також гарантій.

Здійснення порівняльно-правового аналізу механізмів адміністративно-правового регулювання та забезпечення дає змогу дійти висновків, що їх структурний зміст має низку спільних елементів: нормативні приписи адміністративного законодавства, засади, інструменти, суб'єкти тощо. Зазначене можна пояснити зв'язком категорій регулювання та забезпечення, оскільки останнє неможливо без першого,

адже регулювання повинно відбуватися на основі певної бази забезпечення. Водночас реалізація будь-чого, зокрема державної політики, за аналогією з регулюванням потребує наявності певної основи (сукупності усталених елементів), існування яких і забезпечує можливість її втілення. Зі свого боку, реалізація державної політики потребує регулювання суспільних відносин, які виникають в окресленому процесі, що неможливо без відповідного адміністративно-правового механізму регулювання. Отже, можна стверджувати, що адміністративно-правові механізми забезпечення, регулювання та реалізації мають спільні риси, а саме структурні елементи їх змісту.

Такий підхід узгоджується з поглядами вчених-адміністративістів, які у своїх наукових працях досліджували аспекти функціонування адміністративно-правового механізму реалізації державної політики в різних соціально-важливих сферах. Особливий інтерес для нашого дослідження становлять наукові праці, де розкривається структура механізму реалізації. Такою роботою є монографія О. І. Безпалової, яка до елементів, що входять до механізму реалізації правоохоронної функції держави, відносить: «інституційну складову (суб'єкти реалізації правоохоронної функції держави); адміністративно-правові норми, які регламентують специфіку реалізації правоохоронної функції держави; принципи реалізації правоохоронної функції держави; форми та методи реалізації правоохоронної функції держави; правовідносини, у яких відбувається переведення приписів, що містяться в нормативно-правових актах, у практичну площину; ресурсну складову (кадрове, інформаційне, матеріальне, технічне забезпечення тощо)» [19, с. 50]. На нашу думку, такий підхід є достатньо конструктивним і може бути взятий за основу під час розкриття сутності адміністративно-правового механізму реалізації державної політики у сфері забезпечення економічної безпеки держави під час воєнного стану з урахуванням специфіки окресленої сфери.

Окремо варто наголосити на взаємозалежності економічного й соціального сектору, оскільки вони мають спільні

ризика, пов'язані з недостатнім соціальним захистом населення, невідповідності ринку праці очікуванням населення, значним зниженням рівня якості життя населення, ускладненням доступу до якісного медичного обслуговування, медичних і соціальних послуг, неконтрольованими міграційними процесами, відтоком біженців за кордон і масовим зростанням кількості внутрішньо переміщених осіб, суттєвим погіршенням соціально-економічного становища вразливих верств населення, значним погіршенням стану довкілля (включно з воєнним забрудненням), спричиненим бойовими діями, збільшенням навантаження на соціальну інфраструктуру та ринок праці густозаселених і традиційно праценадлишкових західних регіонів [20, с. 6].

Аналіз усіх наведених вище загроз дає можливість зробити висновок про те, що адміністративно-правовий механізм реалізації державної політики у сфері забезпечення економічної безпеки держави під час воєнного стану має власну специфіку внаслідок необхідності швидкого реагування на виклики, що постають перед державою в цей період. Це не може не відобразитись на змісті вказаного механізму, а точніше на його елементах, де очевидно крім економіко-правового прослідковується соціальний аспект.

Підсумовуючи все зазначене вище, можемо запропонувати власне бачення структури адміністративно-правового механізму реалізації державної політики у сфері забезпечення економічної безпеки держави під час воєнного стану, яка складається з таких елементів:

1) норми адміністративного права, які регламентують такі основні напрями: функціонування економічної сфери держави, зокрема виробничий, фінансовий, інвестиційний, продовольчий сектори; діяльність суб'єктів реалізації державної політики у сфері забезпечення економічної безпеки держави; управлінські та інші процедури, що виникають під час реалізації вказаного виду державної політики; специфіка функціонування національної економіки та компетентних суб'єктів, які забезпечують її безпеку в умовах воєнного стану; правовідносини, які виникають в окресленій сфері; стабілізація соціальної

сфери в частині аспектів, які впливають на розбудову економіки країни;

2) принципи забезпечення економічної безпеки держави під час воєнного стану, система яких містить не тільки загальні та спеціальні принципи права, а й економічні, управлінські та інші засади;

3) суб'єкти реалізації державної політики у сфері забезпечення економічної безпеки держави під час воєнного стану, коло яких стає ширше з урахуванням особливих умов, що обумовлюється необхідністю залучення різнопрофільних органів, у тому числі створених у цей період, для комплексного підходу до вирішення завдань, пов'язаних із забезпеченням економічної безпеки держави;

4) правові відносини, які виникають між компетентними суб'єктами та іншими органами публічної адміністрації, громадянами та їх об'єднаннями під час реалізації державної політики у сфері забезпечення економічної безпеки держави в умовах дії воєнного стану, що матимуть свою специфіку внаслідок розширеного суб'єктного складу та їх кола повноважень;

5) інструменти, за допомогою яких реалізується державна політика у сфері забезпечення економічної безпеки держави в умовах дії воєнного стану, насамперед йдеться про форми, методи, а також інші засоби, способи та ресурси (матеріально-технічні, кадрові, оперативні), що використовуються в процесі окресленого кола діяльності;

6) процедури державної політики у сфері забезпечення економічної безпеки держави в умовах дії воєнного стану, які характеризуються різноманітним змістом і сферами реалізації, а їх результатом є проведення конкретних заходів для стабілізації, розвитку національної економічної системи, а також її охорони та захисту від реальних і потенційних загроз.

Зрозуміло, що наведена вище характеристика адміністративно-правового механізму реалізації державної політики у сфері забезпечення економічної безпеки в умовах дії режиму воєнного стану не розкриває в повному обсязі ані його зміст, ані зміст його окремих елементів. Отже, наразі маємо лише загальне уявлення про такий механізм, а сутність його елементів спробуємо розкрити в межах перспективних наукових досліджень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Рогова О. Г. Механізми правові. Енциклопедія державного управління: у 8 т. / за заг. ред. Ю. В. Ковбасюка. Т. 2. Методологія державного управління. Київ : НАДУ, 2011. С. 378–380.
2. Теоретико методологічні засади державного управління: формування понятійного апарату : методичні рекомендації / за заг. ред. В. В. Корженка. Київ : НАДУ, 2009. 56 с.
3. Ярмолинська І. В. Поняття та сутність механізмів державного управління у сфері інституційного догляду та виховання дітей в Україні. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. № 18. С. 119–123.
4. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. Харків : Консум, 2001. 656 с.
5. Теорія держави і права : підручник / О. М. Бандурка, О. М. Головка, О. С. Передерій [та ін.] ; за заг. ред. О. М. Бандурки. Харків, 2018. 416 с.
6. Коросташова І. М. Механізм адміністративно-правового регулювання як правова категорія та багатоаспектне явище. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2019. № 1. С. 52–61.
7. Загальна теорія держави і права: підручник / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко [та ін.]; за заг. ред М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. 584 с.
8. Алфьоров С. М. Заходи організаційно-правового характеру в адміністративно-правовому механізмі протидії корупції в ОВС. *Вісник Академії митної служби України. Серія: Право*. 2011. № 1. С. 39–43.
9. Коваленко Ю. О. Адміністративно-правовий механізм інформаційного забезпечення протидії корупції в правоохоронних органах України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2018. 239 с.
10. Марченко О. В. Поняття механізму адміністративно-правового регулювання благодійної діяльності в Україні. *Митна справа*. 2013. № 6 (90). Ч. 2, книга 1. С. 200–204.
11. Чорна В. Г. Адміністративно-правове регулювання позашкільної освіти в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ : НАВС, 2011. 220 с.
12. Стеценко С. Г. Механізм адміністративно-правового регулювання суспільних відносин. *Адміністративне право України : навч. посіб.* Київ : Атіка, 2007. С. 64–65.
13. Адміністративне право України : підручник. Вид. 2, змін, і доп. / за заг. ред. Т. О. Коломоєць. Київ : Істина, 2012. 528 с.
14. Ярмакі Х. П. Адміністративно-наглядова діяльність міліції в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Х. П. Ярмакі. Харків, 2006. 438 с.
15. Резнік О. М. Адміністративно-правове регулювання діяльності правоохоронних органів із забезпечення фінансово-економічної безпеки України. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2018. № 2. Т. 29 (68). С. 88–94.
16. Галунько В. В. Адміністративне право України в сучасних умовах (виклики початку XXI століття) : монографія. Херсон : Херсонська міська друкарня, 2010. С. 87–97.
17. Голосніченко І. П., Стахурський М. Ф., Золотарьова Н. І. Адміністративне право України: основні поняття : навчальний посібник. Київ : ГАН, 2005. 232 с.
18. Гумін О. М., Пряхін Є. В. Адміністративно-правове забезпечення: поняття та структура. *Наше право*. 2014. № 4. С. 46–50.
19. Безпалова О. І. Адміністративно-правовий механізм реалізації правоохоронної функції держави : монографія. Харків : Харківський національний університет внутрішніх справ, 2014. 544 с.
20. Експертно-аналітична доповідь Національного інституту стратегічних досліджень «Актуальні виклики та загрози економічній безпеці України в умовах воєнного стану». С. 1–14. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2023-05/executive-1.pdf>.

УДК 347.764 (440)

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2024.5.16>

ПОНЯТТЯ ТА ПРОВОА ПРИРОДА ДОГОВОРУ СТРАХУВАННЯ ЦИВІЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЯДЕРНУ ШКОДУ

Марченко Микола Володимирович,

аспірант

Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У статті досліджено особливості правової природи договору страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду, надано визначення поняттю договору страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду з огляду на його правову природу.

У статті продемонстровано комплексний підхід до аналізу всіх аспектів, що формують правову природу договору страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду, що дає змогу краще зрозуміти сутність і напрями вдосконалення одного з основних механізмів захисту постраждалих осіб у випадку ядерних інцидентів і забезпечення виконання зобов'язань ядерних операторів. Результати дослідження мають важливе значення в контексті триваючої агресії Російської Федерації проти України, де ризики завдання ядерної шкоди зростають як через дефіцит і коливання енергії в енергосистемі, так і через погіршення умов експлуатації ядерних установок. Стаття охоплює особливості регулювання відповідної сфери правовідносин як міжнародними актами, так і національним законодавством України.

Методологія дослідження особливостей правової природи договору страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду ґрунтується на юридичному аналізі міжнародних і національних правових актів, порівняльно-правовому аналізі різних систем страхування ядерних ризиків. Особлива увага приділяється фінансовим аспектам страхування, поточній динаміці витрат на страхування в Україні та моделі забезпечення виплат в разі настання страхового випадку.

Основні висновки дослідження підкреслюють ефективність договору страхування як інструменту управління ризиками у ядерній сфері, водночас наголошується на необхідності подальшого вдосконалення національних механізмів, у тому числі регулювання порядку і правил укладення договорів страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду, регламентації типового договору в умовах триваючої агресії Російської Федерації та імплементації міжнародних норм.

Ключові слова: договір страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду, ядерна шкода, договір страхування, ядерний інцидент.

Marchenko Mykola. The concept and legal nature of a civil liability insurance contract for nuclear damage

The article examines the peculiarities of the legal nature of a civil nuclear liability insurance contract and provides a definition of the concept of a civil nuclear liability insurance contract based on its legal nature.

The article demonstrates a thorough and comprehensive approach to the analysis of all aspects that form the legal nature of a nuclear civil liability insurance contract, which allows for a better understanding of the essence and areas for improving one of the main mechanisms for protecting victims in the event of nuclear incidents and ensuring the fulfilment of obligations of nuclear operators. The results of the study are important in the context of the ongoing aggression of the Russian Federation against Ukraine, where the risks of nuclear damage are increasing due to both energy shortages and fluctuations in the power system and deteriorating operating conditions of nuclear facilities. The article covers both international regulation, in particular the Vienna Convention, and national legislation of Ukraine, as well as legislation of some other countries.

The research methodology is based on legal analysis of international and national legal acts, comparative legal analysis of different nuclear risk insurance systems. Particular attention is paid to the financial aspects of insurance, the current dynamics of insurance costs in Ukraine and the model of ensuring payments in the event of an insured event.

The main conclusions of the study emphasise the effectiveness of the insurance contract as a risk management tool in the nuclear sphere, while emphasising the need for further improvement of national mechanisms, including regulation of the procedure and rules for concluding civil nuclear liability insurance contracts, regulation of the model contract – in the context of the ongoing aggression of the Russian Federation, and implementation of international standards.

Key words: *contract of civil liability insurance for nuclear damage, nuclear damage, insurance contract, nuclear incident.*

Ядерні ризики вважаються однією з основних загроз у сучасному світі. Ядерна шкода відрізняється великим масштабом, реальною загрозою життю та здоров'ю великої кількості людей, латентністю за спроб виявлення й доведення розмірів шкоди та причинно-наслідкових зв'язків, її транскордонним характером. Такі катастрофи, як Чорнобильська або аварія на Фукусімі демонструють, що питання залишається актуальним у сучасному світі. Це питання є особливо актуальним для України – як держави, основу енергетичної системи якої становить саме генерація АЕС, в умовах триваючої агресії Російської Федерації.

Дослідженням договору страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду займалися такі вітчизняні вчені: Крупка Ю. М., Матвеєнко Т. Є., Балюк Г. І., Пацурія Н. Б., Міщук В. В., окремі питання також були розглянуті в працях Бурлаки І. В., Терещенко Т. Є., Гетманець О. П., Шуміли О. М. та інших. Проте проблематика правової природи договору страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду ще не була досліджена комплексно й багато суміжних питань потребують додаткового вивчення.

Метою статті є визначення сутності й особливостей правової природи договору страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду, його особливостей у міжнародному та національному праві, а також оцінка відповідності наявних правових механізмів сучасним викликам у сфері ядерної енергетики України.

Страхування ризиків є найдієвішим механізмом забезпечення компенсації шкоди постраждалим від ядерного інциденту особам. Саме цей механізм гарантує, що, незважаючи на масштаби можливого ядерного інциденту, платоспроможність оператора, транскордон-

ний характер катастрофи, ядерну шкоду буде відшкодовано в обумовлених законодавством розмірах. В Україні обсяги страхування цивільної відповідальності оператора ядерної установки демонстрували зростання протягом декількох років, що засвідчує ефективність і популярність такого механізму на практиці [1, с. 1177]. Відповідно до інформації, наданої в Доповіді про стан ядерної та радіаційної безпеки в Україні у 2022 р., унаслідок обстрілів і пошкодження основних і резервних ліній електропередач із серпня по грудень 2022 року ВП ЗАЕС п'ять разів повністю втрачала зовнішнє електропостачання, охолодження ядерного палива забезпечувалося завдяки роботі резервних систем (дизель-генераторів), що свідчить про високі ризики настання аварійних ситуацій і завдання ядерної шкоди [2, с. 22].

Вважаємо за потрібне розпочати наше дослідження з аналізу поняття договору страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду. Однак перш ніж виводити поняття договору, що є предметом дослідження, потрібно взяти до уваги визначення загальних правовідносин зі страхування, що нам пропонує законодавець: страхування – це правовідносини щодо захисту страхових інтересів фізичних та юридичних осіб (страховий захист) у разі страхування ризиків, пов'язаних із життям, здоров'ям, працездатністю та пенсійним забезпеченням, з володінням, користуванням і розпорядженням майном, з відшкодуванням страхувальником заподіяної ним шкоди особі або її майну, а також шкоди, заподіяної юридичній особі, у разі настання страхових випадків, визначених договором страхування, за кошти фондів, що формуються шляхом сплати страхувальниками страхових премій (платежів, внесків), доходів від роз-

міщення коштів таких фондів та інших доходів страховика, отриманих згідно із законодавством. Зі свого боку, страхування цивільної відповідальності оператора ядерної установки за ядерну шкоду, яка може бути заподіяна внаслідок ядерного інциденту, законодавець визначає як спеціальний вид страхування [3].

Нормативні акти не містять визначення поняття договору страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду. Для формулювання такого поняття пропонуємо проаналізувати особливості юридичної природи такого договору.

Перша ознака договору страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду, яка потребує нашої уваги, це його специфічний суб'єктний склад.

Страховиком у договорі страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду виступає страхова компанія, що є членом ядерного страхового пулу – об'єднання страхових компаній, що отримали ліцензію на проведення обов'язкового страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду, яке було утворено на підставі постанови Кабінету Міністрів України № 953 від 23 червня 2003 року на виконання положень Віденської конвенції про цивільну відповідальність за ядерну шкоду 1963 року.

Потреба у створенні ядерного пулу обумовлюється великими ризиками, що притаманні ядерній шкоді, а основним завданням національного ядерного пулу є організація та координація страхування і перестрахування ризиків, що виникають під час експлуатації українських ядерних установок, транспортування територією України ядерних матеріалів, а також перестрахування ризиків іноземних операторів ядерних установок.

Майже в усіх країнах, що здійснюють ядерне страхування, діє один страховий пул (але, наприклад, у США є два пули, створені в 1956 році). Така тенденція, що пов'язана з існуванням єдиного національного пулу, пояснюється необхідністю сконцентрувати великі страхові резерви, швидко мобілізувати максимально можливі кошти в разі ядерного інциденту та забезпечити безпеку перестрахування [4, с. 77]. Крім національних пулів, у деяких юрисдикціях страхуванням і перестрахуванням також займаються інші профільні

організації – асоціації взаємного страхування. У США це Nuclear Electric Insurance Limited, у Європі – Європейська асоціація взаємного страхування ядерних установок EMANI [5, с. 159].

Страхувальником у договорі страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду виступає «оператор», що, відповідно до Віденської конвенції про цивільну відповідальність за ядерну шкоду 1963 року, означає особу, призначену або визнану державою, що відповідає за ядерну установку як оператор цієї установки [6].

Другою важливою ознакою договору страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду є специфічний страховий випадок, що обумовлює спричинення специфічного виду шкоди. Так, за міжнародним правом, ядерна шкода – це смерть, будь-яке тілесне ушкодження, або будь-яка втрата майна, або будь-яка шкода майну, що виникає або є результатом радіоактивних властивостей або комбінації радіоактивних властивостей з токсичними, вибуховими або іншими небезпечними властивостями ядерного палива, або радіоактивних продуктів, або відходів на ядерній установці, або ядерного матеріалу, який надходить із ядерної установки, виробляється в ній або спрямовується на ядерну установку [6]. Адаптоване до українського законодавства визначення ядерної шкоди міститься в Законі України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку», де зазначено, що ядерна шкода – це втрата життя, будь-які ушкодження, завдані здоров'ю людини, або будь-яка втрата майна, або шкода, заподіяна майну, або будь-яка інша втрата чи шкода, що є результатом небезпечних властивостей ядерного матеріалу на ядерній установці або ядерного матеріалу, який надходить з ядерної установки чи надсилається до неї, крім шкоди, заподіяної самій установці або транспортному засобу, яким здійснювалося перевезення [7].

Третьою важливою ознакою договору страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду вважаємо абсолютний характер відповідальності, що покладається на оператора відповідно до положень Віденської конвенції про цивільну відповідальність за ядерну шкоду 1963 року та обумовлює укладення договору стра-

хування. Питання відшкодування шкоди без вини (або, як ще кажуть, незалежно від вини) досліджувалося Бурлакою І. В., де автор трактує абсолютну відповідальність як таку, що означає, що винуватець зобов'язаний відшкодувати шкоду незалежно від того, чи була можливість її уникнути навіть за найвищого рівня обачності. При цьому непереборна сила не звільняє від цієї форми відповідальності. Для виникнення зобов'язань такого типу достатньо наявності так званого усіченого складу правопорушення. Для абсолютної відповідальності склад зобов'язань містить позитивні умови – наявність шкоди, причинний зв'язок, а також негативні умови – відсутність протиправності, певний ступінь вини потерпілого. Вина потерпілого (у певному ступені) може бути підставою для повного або часткового звільнення винного від обов'язку відшкодувати завдану шкоду навіть у випадках, коли відповідальність винного є абсолютною. Під виною потерпілого розуміється невживання потерпілим усіх розумних заходів, спрямованих на уникнення шкоди. Вина потерпілого може бути трьох ступенів: умисел, груба недбалість і легка недбалість. Умисел потерпілого має місце тоді, коли потерпілий бажав або свідомо допускав настання шкоди, заподіяної йому правопорушником. Груба недбалість потерпілого має місце тоді, коли потерпілий через свою легковажність не вживає звичайних, елементарних заходів для запобігання заподіяння шкоди, яких мав би вжити кожен на його місці. Під легкою недбалістю слід розуміти невжиття потерпілим спеціальних, більш комплексних заходів для запобігання заподіяння шкоди не кожній пересічній людині, а більш уважним і обережним учасником цивільних відносин [8, с. 9–10]. Закон встановлює можливість звільнення оператора від обов'язку відшкодування шкоди за рішенням суду в разі, якщо оператор доведе, що ядерна шкода виникла повністю або частково внаслідок грубої недбалості особи, якій заподіяна шкода, або внаслідок дії чи бездіяльності такої особи з наміром заподіяти шкоду [8].

Четвертою важливою ознакою, що визначає юридичну природу договору страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду, є його обов'язковий харак-

тер. Так, Цивільний кодекс України прямо встановлює таку класифікацію, зазначаючи, що законом може бути встановлено обов'язок фізичної або юридичної особи укласти договір страхування (обов'язкове страхування) [9]. Оператор зобов'язаний мати фінансове забезпечення для покриття його відповідальності за ядерну шкоду з моменту звернення за отриманням чи продовженням дії ліцензії на експлуатацію ядерної установки. Фінансове забезпечення цивільної відповідальності за ядерну шкоду здійснюється оператором шляхом страхування відповідальності за ядерну шкоду, яка може бути заподіяна внаслідок ядерного інциденту, або отримання інших видів фінансового забезпечення, передбачених законами України. Страхування відповідальності за ядерну шкоду, яку може бути заподіяно внаслідок ядерного інциденту, є обов'язковим у частині, не покритій іншими видами фінансового забезпечення [10].

П'ятою складовою договору страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду, що є вельми значущою для його суті, є обмеження розміру відповідальності оператора. Законом встановлені чіткі обмеження суми відшкодування залежно від об'єкта, якому завдано шкоду. Так, відповідальність оператора за ядерну шкоду обмежується сумою, еквівалентною 150 мільйонам (для дослідницьких реакторів еквівалентною 5 мільйонам) спеціальних прав запозичення в національній валюті за кожний ядерний інцидент. Відповідальність оператора за заподіяння смерті обмежується сумою, що дорівнює 2000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, встановлених на момент винесення судового рішення (укладення договору про відшкодування ядерної шкоди), за кожного померлого. Відповідальність оператора перед кожним потерпілим за шкоду, заподіяну здоров'ю, обмежується сумою, що дорівнює 5000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, встановлених на момент винесення судового рішення (укладення договору про відшкодування ядерної шкоди), але не більше ніж розмір фактично заподіяної шкоди. Відповідальність оператора перед особою за шкоду, заподіяну її майну, обмежується сумою, що дорівнює 5000 неоподаткову-

ваних мінімумів доходів громадян, встановлених на момент винесення судового рішення (укладення договору про відшкодування ядерної шкоди), але не більше ніж розмір фактично заподіяної шкоди. При цьому судові витрати не враховуються та підлягають виплаті в повному обсязі додатково до будь-якої суми відшкодування, встановленої судом [10].

У науковій спільноті були озвучені пропозиції змінити порядок розрахунків і відійти від неоподаткованого мінімуму доходів громадян для визначення розміру страхового відшкодування на користь фактичної вартості компенсації наслідків, а у випадку смерті – на основі статичної суми. Не можна не погодитися також із зауваженням, що критерії відповідальності є неповними. Не враховано такі види ядерної шкоди, які також мали б підлягати відшкодуванню: загибель організмів, що використовуються в господарських цілях; загибель рідкісних тварин або тварин, що перебувають на межі зникнення; негативний вплив на інфраструктуру; забруднення ґрунту; вплив на ресурси навколишнього середовища; негативні зміни природних умов; витрати на переселення; витрати на негативні наслідки та їх усунення [11, с. 105].

Шостою ознакою договору страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду є високий ступінь його регламентації. Так, Віденською конвенцією про цивільну відповідальність за ядерну шкоду 1963 року встановлено мінімальний розмір відповідальності оператора, що знаходить своє відображення і в законодавстві України. Ба більше, законодавець зазначає, що порядок та умови фінансового забезпечення для покриття відповідальності оператора за ядерну шкоду встановлюються Кабінетом Міністрів України [10]. Кабінет Міністрів України, зі свого боку, регламентував усі основні умови договору постановою № 953 від 23 червня 2003 року: розмір страхової суми, порядок розрахування страхових тарифів, порядок внесення страхових платежів, порядок укладання договору, права й обов'язки сторін договору, умови виплати страхового відшкодування. До того як додатком до постанови був Типовий договір обов'язкового страхування цивільної відповідальності

за ядерну шкоду, застосування якого визнавалось Кабінетом Міністрів України обов'язковим [12]. Зазначена постановою, що регулювала нюанси укладення договору страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду, втратила чинність 29 березня 2024 року на підставі іншої постанови Кабінету Міністрів України – № 344. Залишається відкритим питання, як будуть укладатися договори страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду в майбутньому, адже контролюючий орган не надав інструкцій чи правил, які б регламентували процедуру і зміст цього договору після втрати чинності базової постанови.

Нарешті, останнім важливим елементом правової природи договору страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду є страхові інтереси, що підлягають захисту і разі страхування, та винятки щодо шкоди, яка не підлягає відшкодуванню. Тут слід звернути увагу на певну колізію: так, згідно з ч. 1 ст. 4 Закону України «Про цивільну відповідальність за ядерну шкоду та її фінансове забезпечення», відшкодуванню підлягає ядерна шкода. Водночас пунктом 10 Порядку і правил проведення обов'язкового страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду, що затверджені постановою Кабінету Міністрів України № 953 від 23 червня 2003 року, було зазначено, що за договорами обов'язкового страхування не відшкодовуються збитки, пов'язані з відшкодуванням моральної шкоди, упущеною вигодою, негативними наслідками від генетичних змін, а також пов'язані із шкодою, заподіяною майну страхувальника, яке належить йому на праві власності чи яким він володіє на праві господарського відання, оперативного управління, за договором зберігання, доручення тощо. Це також було прямо прописано в умовах типового договору, що додавався до вищезазначених Порядку та правил. У зв'язку з втратою чинності постанови, можливо, ця колізія втратить свою актуальність, проте, найімовірніше, договори будуть і в подальшому укладатися за типовим зразком. Якщо дослідити роботи науковців з питання виключення збитків, пов'язаних із негативними наслідками від генетичних змін, з тих, що підлягають від-

шкодуванню, то, на думку вчених, така позиція, з одного боку, може здаватися негуманною, а з іншого – цілком аргументованою, адже надто складно простежити причинно-наслідковий зв'язок між негативними генетичними змінами та ядерним інцидентом, що був спричинений оператором ядерної установки [11, с. 105].

Отже, характерними особливостями правової природи договору страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду є: особливий суб'єктний склад (страховик, що є членом ядерного страхового пулу та має ліцензію на такий вид страхування, і оператор); специфічний страховий випадок, спричинений ядерною установкою, і особливий вид шкоди (ядерна шкода); абсолютний характер відповідальності оператора (не беручи до уваги ступінь його вини); обов'язковий характер договору (для оператора); обмеження розміру відповідальності оператора (залежно від об'єкта, якому завдано шкоду); диспозитивний характер договору (типовий договір, затверджений регулятором); наявність винятків щодо збитків, що підлягають відшкодуванню за договором (моральна шкода, упущена вигода, негативні наслідки генетичних змін, шкода, заподіяна майну страхувальника).

Важливо також зазначити позиції дослідників щодо елементів правової природи договору страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду. Зокрема, Матвеєнко Т. Є. наводить такі ознаки: 1) спеціальний суб'єктний склад; 2) обмеження розміру страхових сум і страхових виплат; 3) специфіка захисту порушених майнових та особистих немайнових прав [13, с. 11]. Вважаємо, що така класифікація ознак є достатньо інформативною і передає сутність договору. Проте в цьому дослідженні зроблено спробу конкретизувати елементи правової природи договору страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду.

Цікавою є також позиція Кондрат І. Ю. та Мисько Ю. М., які виділили такі важливі засади договору страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду: відповідальності операторів – оператори атомних електростанцій несуть відповідальність за всі збитки, завдані ядерним інцидентом, незалежно від вини; транскордонне

громадянство – аварія на атомній електростанції стосується не лише країни, на території якої вона розташована, а й сусідніх держав, тому національні закони доповнюються міжнародними конвенціями, необхідними для захисту від транскордонних наслідків таких катастроф; обмежена відповідальність – концепція обмеженої цивільної відповідальності включена до міжнародних конвенцій, на основі яких сформульовано національне законодавство, яке встановлює максимальну межу для операторів атомних електростанцій, після якої держава бере на себе відповідальність [5, с. 159]. Зауваження про транскордонний характер ядерної шкоди та міжнародний елемент у регулюванні відповідних відносин є дійсно важливим і, хоча може не бути очевидним на стадії теоретичного дослідження, найімовірніше, проявить себе в разі практичного застосування, ускладнивши і без того не просту процедуру відшкодування шкоди.

На цьому етапі поняття договору страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду може бути сформульоване таким чином: це обов'язковий договір, що укладається між оператором ядерної установки та страховою компанією, що є членом страхового пулу, для забезпечення фінансового покриття у визначених законом розмірах у випадку настання ядерного інциденту й заподіяння ядерної шкоди третім особам.

Ядерна енергія є дешевою та чистою з екологічного погляду порівняно з іншими традиційними джерелами. Вона також може вироблятися у значних обсягах і не залежить від погодних умов, як інші альтернативні джерела енергії. На фоні терористичних атак Російської Федерації на критичну інфраструктуру України ризики створення ядерного інциденту зростають, причому не обов'язково здійснюватиметься прямий вплив на АЕС унаслідок, наприклад, ракетно-дронового удару по об'єкту, аварійна ситуація може скластися внаслідок дефіциту чи перепадів енергії, що потрібні для безпечного функціонування АЕС. Як відомо, за міжнародною практикою, воєнні ризики не підлягають відшкодуванню за договорами страхування відповідальності за ядерну шкоду, проте що слід вважати саме воєнними,

а не техногенними причинами ядерного інциденту? Нарешті, активна експлуатація усіх доступних ядерних блоків, скорочені терміни їхнього обслуговування й ремонту в умовах дефіциту електроенергії в енергосистемі підвищують ризики настання аварійних ситуацій самі по собі. У таких умовах обов'язкове страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду є одним із дієвих інструментів відшкодування збитків за умови настання

ядерного інциденту. Україна здійснює ядерне страхування відповідно до ратифікованих міжнародних угод та їхніх принципів, що знайшли відображення в чинному законодавстві України. Проте порядок і процедури укладання договорів страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду, так само як і регламентація типового договору, потребують уваги регулятора та їхнього оновлення з урахуванням усіх викликів сьогодення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Терещенко Т. Є., Самокиш М. О. Страхування цивільно-правової відповідальності та чинники його розвитку в Україні. *Економіка і суспільство*. 2018. Вип. 19. С. 1175–1181.
2. Доповідь про стан ядерної та радіаційної безпеки в Україні у 2022 році. Київ : ДНТЦ ЯРБ, 2023. 88 с.
3. Про страхування : Закон України від 18 листопада 2021 року № 1909-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1909-20/ed20240620#Text> (дата звернення 10.09.2024).
4. Гетманець О. П., Шуміла О. М. Правове регулювання страхової діяльності : навчальний посібник. Київ : Хай-Тек Прес, 2014. 400 с.
5. Кондрат І. Ю., Мисько Ю. М. Страхування ядерних ризиків у контексті російсько-української війни. *Наука і техніка сьогодні*. 2022. Вип. 13. С. 155–167.
6. Віденська конвенція про цивільну відповідальність за ядерну шкоду від 21 травня 1963 року. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/mu63k05u?an=37557> (дата звернення 10.09.2024).
7. Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку : Закон України від 8 лютого 1995 року № 39/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/39/95-%D0%B2%D1%80/ed20240101#Text> (дата звернення 10.09.2024).
8. Бурлака І. В. Зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої без вини : автореферат. Харків, 2015. 24 с.
9. Цивільний Кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15/ed20240903#Text> (дата звернення 10.09.2024).
10. Про цивільну відповідальність за ядерну шкоду та її фінансове забезпечення : Закон України від 13 грудня 2001 року № 2893-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2893-14/ed20240101#Text> (дата звернення 10.09.2024).
11. Пацурія Н. Б., Заклівенець М. О. До питання страхування цивільної відповідальності оператора ядерної установки за ядерну шкоду. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. Вип. 9. С. 103–107.
12. Про обов'язкове страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду : постанова Кабінету Міністрів України від 23 червня 2003 року № 953. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/953-2003-%D0%BF/ed20240402#Text> (дата звернення 10.09.2024).
13. Матвеєнко Т. Є. Страхування як спосіб забезпечення відшкодування ядерної шкоди : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2014. 196 с.

ОСОБЛИВОСТІ СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ СПРАВ ПРО РОЗІРВАННЯ ШЛЮБУ

Мельник Олександр Сергійович,

аспірант

Приватного закладу вищої освіти

«Київський міжнародний університет»

Стаття досліджує загальне поняття доказів і поняття доказів безпосередньо у справах про розірвання шлюбу. Якщо щодо теми доказів і порядку їх збирання, надання їм оцінки судом існує певна кількість публікацій, то щодо доказів у процесі розірвання шлюбу таких публікацій невелика кількість.

Тому тема дослідження є маловивченою і потребує всебічного та додаткового дослідження. Також тема цієї статті є актуальною через те, що, хоча і наявна практика Верховного суду України від 2022 року, яка застерігає від надмірного формалізму у справах про розірвання шлюбу, зокрема, щодо витребування оригіналу свідоцтва про шлюб, суди перших інстанцій і надалі, два роки поспіль, включно до жовтня 2024 року, необґрунтовано витребують оригінали документів для підтвердження факту укладення шлюбу. У цій публікації автор спробує розібратися в сутності доведення в цивільних справах, зокрема в справах про розірвання шлюбу.

Актуальність вибраної теми також підтверджується тим фактом, що внаслідок повномасштабної війни велика кількість документів може бути назавжди знищена чи втрачена. Крім того, проблемою стало перебування вказаних документів на непідконтрольних територіях, а самих позивачів, які за законом зобов'язані доводити обставини, на які вони посилаються в заявах до суду конкретними доказами, – за кордоном.

Ця тема мала б меншу дослідницьку цінність, якби судові органи не створювали умов, за яких позивачі мають надавати суто оригінали чи дублікати втрачених документів, хоча факти, які вони встановлюють, а саме факт укладення шлюбу, визнаються сторонами спору та відсутній обґрунтований сумнів у їх достовірності. Проте суди вимагають оригіналів документів, часто залишаючи без руху заяви позивачів, що порушує законні права заявників на справедливий суд. Предметом цієї публікації є також дослідження практики Європейського суду з прав людини та її формалізму й забезпечення прав заявників на доступ до суду.

Ключові слова: розлучення, свідоцтво про шлюб, дублікат, докази.

Melnyk Olexandr. Peculiarities of judicial consideration of divorce cases

The article explores the general concept of evidence and the concept of evidence specifically in divorce cases. While there is a certain amount of literature on the topic of evidence and the procedure for its collection and evaluation by the court, the number of publications specifically focusing on evidence in divorce proceedings is not large. Therefore, the subject of this research is underexplored and requires comprehensive and additional investigation.

Furthermore, the topic of this article is relevant because, despite the existence of the 2022 practice of the Supreme Court of Ukraine warning against excessive formalism in divorce cases, particularly concerning the requirement for the original marriage certificate, courts of first instance continue, for two consecutive years up to and including October 2024, to unjustifiably demand original documents to confirm the fact of marriage. In this publication, the author attempts to understand the essence of proof in civil cases, particularly in divorce cases.

The relevance of this topic is also underscored by the fact that, due to the full-scale war, a large number of documents may be permanently destroyed or lost. Moreover, the issue arises from the presence of these documents in non-government-controlled territories and the plaintiffs themselves, who are legally obliged to prove the circumstances they reference in court applications with specific evidence, being abroad.

This topic would have lesser research value if judicial authorities did not create conditions requiring plaintiffs to provide exclusively originals or duplicates of lost documents, even though the facts they establish, namely the fact of marriage, are recognized by the parties to the dispute, and there is no reasonable doubt about their authenticity. Nonetheless, courts demand original documents, often leaving plaintiffs' applications stagnant, which violates the legal rights of applicants to a fair trial. The subject of this publication also includes the examination of the practice of the European Court of Human Rights, and its formal

Key words: divorce, marriage certificate, duplicate, evidence.

Докази є основою для встановлення фактів у судовому процесі відповідно до статті 76 Цивільного процесуального кодексу України [1].

Вони становлять будь-які дані, на яких суд базує свої висновки про наявність або відсутність фактів, що мають значення для з'ясування справи, а також підтримують вимоги чи заперечення учасників процесу. Це можуть бути документи, свідчення, експертні висновки та інші матеріали, які є важливими для розгляду справи.

Вимоги до доказів мають кілька важливих аспектів:

1. Належність (стаття 77 ЦПК України) [1]. Докази повинні безпосередньо стосуватися обставин справи, бути доречними та сприяти з'ясуванню істини. Тобто вони повинні мати пряме значення до спірного питання або факту, який потрібно встановити.

2. Допустимість (стаття 78 ЦПК України) [1]. Докази мають бути отримані законним шляхом і відповідати встановленим нормам права. Докази, зібрані з порушенням правових норм, не можуть бути використані в суді. Це гарантує захист прав учасників процесу та законність судового розгляду.

3. Достовірність (стаття 79 ЦПК України) [1]. Докази повинні бути правдивими й достовірними, що передбачає оцінку їх джерела, правдивості та відповідності фактичним обставинам. Наприклад, письмові докази мають бути автентичними й підтвердженими відповідними підписами.

4. Достатність (стаття 80 ЦПК України) [1]. Сукупність доказів повинна бути достатньою для того, щоб суд зміг прийняти обґрунтоване рішення. Це означає, що зібрані докази мають повністю розкрити всі аспекти справи, не залишаючи безпідставних сумнівів.

Дотримання цих вимог гарантує справедливий і об'єктивний судовий розгляд, де рішення приймаються на основі надійної та релевантної доказової бази.

Обов'язки щодо доказування

Згідно з актуальною версією Цивільного процесуального кодексу України, на відміну від попередньої, законодавство чітко встановлює певні обов'язки для учасників процесу у сфері доказування.

Відповідно до частини 1 статті 81 Цивільного процесуального кодексу України, кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, крім випадків, встановлених цим Кодексом. [1]

Ці обов'язки передбачають таке:

По-перше, учасники процесу мають забезпечити своєчасне, всебічне, повне та об'єктивне з'ясування всіх обставин справи (п. 2 ч. 2 ст. 43 ЦПК) [1].

По-друге, вони повинні подавати всі наявні у них докази в порядку та терміни, визначені законом або судом, і не приховувати їх (п. 4 ч. 2 ст. 43 ЦПК) [1].

По-третє, учасники зобов'язані надавати суду повні та правдиві пояснення на запитання, що ставляться судом або іншими учасниками справи під час судового засідання (п. 5 ч. 2 ст. 43 ЦПК) [1].

Подання доказів є правом чи обов'язком сторін. Положення чинного ЦПК вказують, що це як право подавати докази (п. 2 ч. 1 ст. 43 ЦПК) [1], так і обов'язок не приховувати наявні докази (п. 4 ч. 2 ст. 43 ЦПК) [1].

Отже, беззаперечним обов'язком позивача є доказування обставин, на які він посилається як на підставу своїх вимог, але із цим обов'язком кореспондується обов'язок суду перевіряти докази та, головне, надавати їм оцінку, виходячи з аспектів, про які вже йшлося в цій публікації. Натомість, керуючись насамперед лише формальною стороною під час оцінки доказів, суди вимагають оригінал документа без будь-якого обґрунтування його необхідності [2].

Докази та доведення в справах про розірвання шлюбу, національна практика. Відповідно до ч. 2 статті 95 ЦПК України

письмові докази подаються в оригіналі або в належним чином засвідченій копії, якщо інше не передбачено цим Кодексом [1].

Частина 6 також передбачає: «Якщо подано копію (електронну копію) письмового доказу, суд за клопотанням учасника справи або з власної ініціативи може витребувати у відповідної особи оригінал письмового доказу. Якщо оригінал письмового доказу не подано, а учасник справи або суд ставить під сумнів відповідність поданої копії (електронної копії) оригіналу, такий доказ не береться судом до уваги».

Згідно з п. 4 постанови Пленуму Верховного Суду України від 21 грудня 2007 року № 11 «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про право на шлюб, розірвання шлюбу, визнання його недійсним та поділ спільного майна подружжя» до позовної заяви про розірвання шлюбу додається оригінал свідоцтва про реєстрацію шлюбу [3].

При цьому, відповідно до постанови Верховного Суду від 19.10.2022 у справі № 526/442/22, «зважаючи на зміст статей 95, 177 ЦПК України залишення позовної заяви без руху з підстав ненадання оригіналу свідоцтва про шлюб є порушенням принципу верховенства права, права на справедливий суд, суперечить завданням цивільного судочинства» [4].

Натомість станом суди першої інстанції не застосовують указану практику під час розгляду аналогічних справ. У Державному реєстрі судових рішень міститься достатня кількість справ за 2024 рік, у яких різні суди дійшли висновку про залишення позовних заяв без розгляду через ненадання оригіналу свідоцтва про шлюб.

Так, в ухвалі Кіровоградського районного суду м. Кіровограда від 16 жовтня 2024 року у справі № 404/8766/24 суд зазначає: «Таким чином, позивач, звертаючись до суду із заявою про розірвання шлюбу, повинен надати суду оригінал свідоцтва про реєстрацію шлюбу, оскільки саме він є доказом укладення шлюбу та його наявності при зверненні до суду із позовною вимогою про розірвання шлюбу є виключною і обов'язковою».

Однак, всупереч зазначеним вище вимогам чинного законодавства, у матеріалах, доданих до позову, оригінал даного свідоцтва відсутній.

З урахуванням наведеного суд дійшов висновку, що неподання оригіналу свідоцтва про одруження є недоліком позовної заяви, що має бути усунутий позивачем.

У випадку відсутності вищевказаних свідоцтв у позивача суд роз'яснює право звернутися до відповідного органу із заявою про отримання дублікатів свідоцтв.

Відповідно до ч. 1 ст. 185 ЦПК України суддя, встановивши, що позовну заяву подано без додержання вимог, викладених у статтях 175 і 177 цього Кодексу, протягом п'яти днів з дня надходження до суду позовної заяви постановляє ухвалу про залишення позовної заяви без руху» [5].

Ухвалою Малиновського районного суду міста Одеси від 15 жовтня 2024 року у справі № 502/2021/24 залишено позов про розірвання шлюбу без руху: «У разі відсутності оригіналу свідоцтва про реєстрацію шлюбу повторно свідоцтво видається відділами реєстрації актів цивільного стану районних, районних у містах, міських (міст обласного значення), обласних, Київського та Севастопольського міських управлінь юстиції та Головного управління юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, а також консульськими установами та дипломатичними представництвами України на підставі актового запису цивільного стану за заявами громадян, щодо яких складено запис».

Крім того, згідно з роз'ясненнями Міністерства юстиції України від 04.08.2011 «Порядок видачі документів про державну реєстрацію актів цивільного стану», після припинення шлюбу внаслідок його розірвання свідоцтва про шлюб повторно не видаються. Тому оригінал свідоцтва (дублікат) залишається у матеріалах справи.

Позивачем не додано до матеріалів позовної заяви саме оригіналу свідоцтва про реєстрацію шлюбу (чи дублікату).

З огляду на вищевикладене для усунення зазначеного недоліку позивачу необхідно надати суду оригінал свідоцтва про реєстрацію шлюбу» [6].

Згідно з ухвалою Рівненського міського суду Рівненської області від 17 жовтня 2024 року у справі № 569/19775/24 особою «до позовної заяви додано копію свідоцтва про шлюб, чим не дотримано вимоги ч. 5 ст. 177 ЦПК України».

У разі відсутності оригіналу свідоцтва про шлюб позивач повинна звернутися до органу, який провів реєстрацію шлюбу із заявою про отримання дубліката свідоцтва про шлюб або витягу з актового запису» [7].

Дрогобицький міськрайонний суд Львівської області в ухвалі від 21 жовтня 2024 року у справі № 442/8729/24 дійшов висновку про необхідність залишення позову без руку, виходячи з того, що «... позивач, звертаючись до суду із заявою про розірвання шлюбу, повинен надати суду оригінал свідоцтва про реєстрацію шлюбу, однак у матеріалах, доданих до позову, оригінал даного свідоцтва відсутній і позивач не вказує в позовній заяві, де саме перебуває оригінал свідоцтва про шлюб і що він буде наданий у судовому засіданні, будь-які клопотання з цього приводу відсутні.

У п. 4 постанови Пленуму Верховного суду України від 21.02.2007 № 11 «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про право на шлюб, розірвання шлюбу, визнання його недійсним та поділ спільного майна подружжя» зазначено, що до заяви про розірвання шлюбу додаються: свідоцтво про реєстрацію шлюбу, копії свідоцтв про народження дітей, довідки щодо розміру заробітку та інших доходів, а також усі необхідні документи відповідно до заявлених вимог, а відтак з урахуванням викладеного вважаю за необхідне залишити дану позовну заяву без руку для надання позивачу можливості усунути недоліки» [8].

Отже, як бачимо з наведених рішень, суди не мотивують жодним чином необхідність надання оригіналу свідоцтва про шлюб, створюючи формальні перешкоди в доступі до правосуддя.

Крім того, суди першої інстанції відверто ігнорують висновки, викладені в постановках вищого суду, тому тема доведення у справах про розірвання шлюбу потребує подальшого вивчення й підготовки пропозицій щодо внесення змін у процесуальне законодавство, що забезпечило б дотримання прав і свобод громадян на справедливий та неупереджений суд.

Докази та доведення в справах про розірвання шлюбу, практика Європейського суду з прав людини. Стаття 17

Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [9] вказує, що суди під час розгляду справ мають керуватися Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року та її протоколами (далі – Конвенція), а також практикою Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) як джерелом права.

Згідно зі статтею 263 Цивільного процесуального кодексу України [1], правомірність судового рішення оцінюється на основі принципу верховенства права, законності й обґрунтованості. Рішення вважається законним, якщо воно прийняте відповідно до матеріального права та з дотриманням процесуальних норм. Воно також має відповідати завданням цивільного судочинства, передбаченим Кодексом. Обґрунтованими є ті рішення, що ґрунтуються на повному з'ясуванні всіх обставин, на які сторони посилаються у своїх вимогах і запереченнях, підтверджених доказами, вивченими в суді. Під час визначення правових норм, які застосовуються до спірних правовідносин, суд враховує прецедентні рішення Верховного Суду.

Стаття 10 ЦПК України [1] встановлює, що суди застосовують Конвенцію та її протоколи, згоду на які дала Верховна Рада України, а також практику ЄСПЛ як джерело права.

Практика ЄСПЛ вказує, що під час реалізації положень Конвенції не слід надто формально підходити до вимог закону, адже доступ до правосуддя має бути не лише технічно можливим, але й реальним. Надмірний формалізм у розгляді позовів чи скарг може порушити право на справедливий судовий розгляд.

У справі «Делькур проти Бельгії» від 17 січня 1970 року підкреслено, що право на справедливий суд у контексті демократичного суспільства настільки важливе, що обмежувальне тлумачення статті 6 Конвенції суперечило б її змісту й меті.

У справах «Гофман проти Німеччини» від 11 жовтня 2001 року та «Кудла проти Польщі» від 26 жовтня 2000 року зазначено, що однією з гарантій статті 6 Конвенції є забезпечення ефективного доступу до суду для отримання рішення, що стосується «прав та обов'язків» учасників.

У рішеннях у справах «Мірагаль Еско- лано та інші проти Іспанії» від 13 січня 2000 року та «Перес де Рада Каваніллес проти Іспанії» від 28 жовтня 1998 року ЄСПЛ зауважив, що надто суворе тлумачення процесуальних норм національними судами позбавило заявників права на доступ до суду та перешкодило розгляду їхніх вимог, що було визнано порушенням

пункту 1 статті 6 Конвенції. Аналогічна позиція викладена в постанові Верховного Суду від 4 березня 2020 року у справі № 559/2162/18. Актуальна позиція Верховного Суду станом на 2024 рік відсутня.

Отже, Європейський суд з прав людини застерігає від надмірного формалізму та вказує на необхідність забезпечення прав заявників на доступ до суду.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>
2. Дмитро Луспенник, секретар Першої судової палати Касаційного цивільного суду, секретар Пленуму Верховного Суду, кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного процесу «Доказування у цивільному процесі: що нового у ЦПК та чому суд наділений правом витребування доказів». Судебно-юридическая газета. 08.01.2019 року. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/622362/>
3. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 21 грудня 2007 року №11 «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про право на шлюб, розірвання шлюбу, визнання його недійсним та поділ спільного майна подружжя». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0011700-07#Text>
4. Постанова Верховного Суду від 19.10.2022 року, по справі № 526/442/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107077982>
5. Ухвала Кіровського районного суду м. Кіровограда від 16 жовтня 2024 року по справі № 404/8766/24. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122316463>
6. Ухвала Малиновського районного суду міста Одеси від 15 жовтня 2024 року по справі № 502/2021/24. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122300034>
7. Ухвала Рівненського міського суду Рівненської області від 17 жовтня 2024 року по справі № 569/19775/24. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122366425>
8. Ухвала Дрогобицького міськрайонного суду Львівської області 21 жовтня 2024 року по справі № 442/8729/24. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122419731>
9. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 02.12.2012, підстава – 5463-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>

УДК 347.4

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2024.5.18>

ГЕНЕЗИС ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН ЩОДО ЗАСТОСУВАННЯ ПРОЦЕНТІВ ЗА КОРИСТУВАННЯ ГРОШОВИМИ КОШТАМИ

Отцевич Євген Юрійович,

аспірант

Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У статті розглядається генезис правового регулювання відносин щодо застосування процентів за користування грошовими коштами з найдавніших часів до сучасного етапу розвитку приватного права, проводиться аналіз стародавніх джерел права, як-от Закони Хаммурапі, Закони XII таблиць, Дигести Юстиніана, Руська Правда, Цивільний кодекс Галичини та інших, детально розглядаються положення вказаних пам'яток права про проценти та здійснюється їх порівняння із сучасним правовим регулюванням процентних відносин.

Автор приділяє особливу увагу дослідженню правового регулювання відносин щодо застосування процентів у Староавілонському царстві та Стародавньому Римі як найбільш розвинутих стародавніх цивілізаціях, у яких значного поширення набули торговельно-грошові та позикові відносини, детально аналізує сентенції Дигестів Юстиніана, що стали концептуальною основою правових систем більшості європейських країн.

У статті також наводяться перші відомі джерела правового регулювання процентів на українських землях, прослідковується еволюція норм про проценти в різних редакціях Руської Правди, актах законодавства гетьманської доби, Цивільному кодексі Галичини.

У роботі аналізується сучасний етап правового регулювання відносин щодо застосування процентів за користування грошовими коштами, надається оцінка нормам про проценти чинного ЦК України та висловлюється думка щодо необхідності їх уточнення для запобігання різного тлумачення й суперечливого правозастосування.

За результатами дослідження робиться висновок про загальні тенденції розвитку правового регулювання відносин щодо застосування процентів, відзначається, що у всі часи спрямованість такого правового регулювання полягала в запровадженні законодавчих обмежень договірному розміру процентів для захисту боржників від свавілля кредиторів. Доводиться, що дослідження еволюції правового регулювання відносин щодо застосування процентів за користування грошовими коштами сприятиме розумінню правової природи процентів, їх субстанційної сутності та визначенню процентів як цивілістичної конструкції на сучасному етапі розвитку приватного права.

Ключові слова: проценти за користування грошовими коштами, процентна ставка, грошові зобов'язання, Закони Хаммурапі, Кодифікація Юстиніана, Дигести (Пандекти), Руська Правда, Цивільний кодекс Галичини, Цивільний кодекс України.

Otcsevych Yevhen. The genesis of the legal regulation of relations on the application of interest for using money

The genesis of the legal regulation of relations on the application of interest for using money from the earliest times to the modern stage of development of private law is considered in the article. The author analyses ancient sources of law, such as: Laws of Hammurabi, Laws of the XII Tables, Justinian's Digest, Ruska Pravda, Civil Code of Galicia and others, examines in detail the provisions of these legal monuments on interest and compares them with the modern legal regulation of interest relations.

The author focuses on the research of the legal regulation of interest relations in the Old Babylonian Kingdom and Ancient Rome as the most developed ancient civilisations where trade, money and loan relations were widespread, and analyses in detail the maxims of Justinian's Digest, which became the conceptual basis of the legal systems of most European countries.

The article also provides the first known sources of the legal regulation of interest on Ukrainian lands, traces the evolution of interest provisions in various editions of the Ruska Pravda, legislative acts of the Hetmanate era, and the Civil Code of Galicia.

The article analyses the current stage of the legal regulation of relations on the application of interest for using money, assesses the interest provisions of the current Civil Code of Ukraine and gives an opinion on the need to clarify them in order to prevent different interpretations and contradictory application of the law.

Based on the results of the research, the author draws a conclusion about the general trends in the development of the legal regulation of relations on the application of interest, and notes that at all times the focus of such legal regulation has been on the introduction of legislative restrictions on the contractual rate of interest to protect debtors from the arbitrariness of creditors. One is proved that a study of the evolution of the legal regulation of relations on the application of interest for using money will contribute to an understanding of the legal nature of interest, its substantive essence and the definition of interest as a civil law construct at the current stage of development of private law.

Key words: *interest for using money, interest rate agreement, monetary obligations, Laws of Hammurabi, Corpus Juris Civilis, The Digest (Pandects), Ruska Pravda, Civil Code of Galicia, Civil Code of Ukraine.*

З появою грошей і поширенням регулярного товарного обороту з'явилося і поняття процентів за користування грошима, відоме з найдавніших часів розвитку суспільства. Вимір процентів як юридичної категорії в ретроспективі правового регулювання боргових відносин становить значний науковий інтерес, оскільки сприяє з'ясуванню дійсної правової природи процентів, їх субстанційної сутності та визначенню місця серед інших приватноправових категорій на сучасному етапі розвитку цивільного права.

У національній доктрині приватного права окремі питання історії правового регулювання процентів за користування грошовими коштами були предметом дослідження в наукових працях таких правників, як А. Ю. Бабаскін, О. П. Подцерковний, Я. М. Романюк, М. Сайко, О. І. Шаповалова та ін. Водночас загальний еволюційний розвиток правового регулювання відносин щодо застосування процентів за користування грошовими коштами в історичній ретроспективі в достатньому обсязі не розглядався, а тому потребує більш глибокого та системного наукового аналізу.

Метою статті є дослідження генезису правового регулювання відносин щодо застосування процентів за користування грошовими коштами з найдавніших часів до сучасного етапу розвитку приватного права.

З розвитком кредитних відносин і становленням регулярного грошового обігу в найстаріших правових системах виникло

поняття процентів як плати за надані кошти.

Під процентами (від лат. pro centum – «на сотню») традиційно розуміють винагорода за користування чужим капіталом (отриманими в борг коштами). Зазвичай ця винагорода (ціна) визначається не абсолютною величиною, а ставкою або нормою процента, тобто певною кількістю сотих часток від суми грошової позики за рік чи інший період [1, с. 236].

Однією з найстародавніших цивілізацій, у якій набули значного розвитку торговельно-грошові та позикові відносини, було Староавілонське царство (XIX–XVI ст. до н. е.), основною правовою пам'яткою якого вважаються Закони Хаммурапі (1752 р. до н. е.). У цьому визначному законодавчому акті Стародавнього Вавилону можна зустріти низку правил, що регламентували застосування процентів.

Зокрема, в Законах Хаммурапі встановлювалися розміри процентів за позиками в сріблі та зерні й наводилися правові наслідки їх перевищення кредиторами: «88. Якщо тамкар дав зерно як процентний борг, то він може взяти за один гур 1/5 зерна як відсотки, якщо він дав срібло як процентний борг, то за один сикль срібла він може взяти 1/6 сикля і 5 ще як відсотки... 94. Якщо тамкар дав у борг під відсотки зерно чи срібло, і, коли він давав в борг, він дав срібло малою гирею і зерно малою мірою, а коли одержав назад борг, він прийняв срібло великою гирею і зерно великою мірою, то цей тамкар втрачає усе, що він дав у борг» [2, с. 12].

Отже, законотворці Вавилону не лише запровадили законну процентну ставку за позиками як певну гарантію для боржників, а й передбачили механізм її дотримання позикодавцями, які в разі перевищення розміру процентів («прийняття срібла великою гирею») втрачали право вимоги всього боргу. Як вказує В. Савельєв, це класичний приклад встановлення державою формальних обмежень під час формування інституту боргових відносин [3, с. 9].

Одне з таких формальних правил полягало також в обов'язковій присутності контролера із числа державних чиновників під час укладання боргових угод, у разі порушення чого угода вважалася нікчемною і кредитор втрачав і тіло кредиту, і проценти (ст. 95 Законів Хаммурапі) [3, с. 9].

Окремо в цих Законах було врегульоване питання виконання боргового зобов'язання в умовах виникнення обставин непереборної сили, зокрема, якщо повинь чи посуха знищували врожай боржника, то він не був зобов'язаний повертати в цьому році позикодавцю ні борг, ні проценти (ст. 48) [4, с. 42]. Тобто форсмажорні обставини мали наслідком перенесення строку виконання грошового зобов'язання (продлонгацію боргу), а не лише звільняли від відповідальності за його невиконання.

Хоча характерною рисою Законів Хаммурапі і було прагнення захисту боржника від зловживань кредитора, В. Савельєв відзначає, що вони очевидно не могли вирішити питання про кабальні позики, які стали основною проблемою тієї епохи [3, с. 10], адже проценти за договорами позики все ж залишалися чималими: для зерна – 33,3%, для грошей – 20% [5, с. 32].

Про вагоме значення позикових і лихварських операцій у господарському житті Вавилонії свідчить також знайдена навчальна література того періоду, у якій були таблички із характерним заголовком «Хар-ра-хубуллу», тобто «процентна позика», а також зібрані шумерські правові терміни, що стосувалися позики, з їхнім акадським перекладом, як, наприклад, «боргове зобов'язання», «процентна позика», «безпроцентна позика», «дарунок» тощо [6, с. 42–43].

Ще однією цивілізацією Давнього світу, для якої характерним було досить роз-

винуте правове регулювання позиково-грошових відносин, є Римська держава (509 рік до н. е – 476 рік н. е.). В архаїчному Римі в ролі оборотного капіталу спочатку виступали худоба та продукти скотарства. Загальновідомо, що навіть назва грошей (*pecunia*) генетично походить від назви худоби (*pecus*). З ростом грошового обігу позика стала надаватись, а процент – вираховуватись у грошах (зливки міді – *aes rude*, *aes signatum*, бронзові литі монети – *aes grave*, *aes libralis*, а пізніше *ауреуси*, *денарії*, *квінарії*, *сестерції*). Довгий час розміри позикового процента ніяк не регламентувались і були довільними, унаслідок чого значна кількість громадян потрапляла в боргову кабалу. Між кредиторами та боржниками розгорталася боротьба за зниження ставки позикового процента, результатом якої стало запровадження державою правового регулювання процентів за позиками, що знайшло своє відображення у відповідних джерелах права тієї доби [7, с. 39].

Першим таким джерелом права вважаються Закони XII таблиць (451–449 рр. до н. е.), у таблиці III яких регламентувались кредитно-боргові відносини. Однак, оскільки ці таблиці дійшли до нас не в повному обсязі, а передусім у викладі римських юристів, наразі неможливо остаточно встановити, чи був ними введений максимальний розмір позикового процента [7, с. 40]. А втім, Корнелій Тацит в «Анналах» (VI. 16) стверджував, що «вперше XII таблицями було постановлено, щоб ніхто не брав більше 1 процента [на місяць], тоді як до цього бралось за примхою багатих» [4, с. 224].

Закон Дулія-Мененія 357 року до н. е. – один із перших відомих законодавчих актів Риму про обмеження позикового процента, відповідно до якого як максимальний встановлювався так званий унціарний процент (*fenus unciarum*), тобто унція з фунта капіталу (1/12 капіталу, або 8,33 % річних). Кредитори, що стягували більший процент, визнавалися лихварями (*feneratores*) і повинні були повернути зайве вчетверо (*in quadruplum*) [7, с. 40].

За Законом Торквата-Плавтія 347 року до н. е. був встановлений напівунціальний процент (*fenus semunciarum*), який зменшив максимальну процентну ставку

за борговими зобов'язаннями до 1/24 переданої в позику суми (4,16 % річних), а самі платежі були розподілені на три роки. На лихварів, які стягували більш високий процент, накладався штраф [7, с. 43].

В епоху пізньої Республіки Законом 88 року до н. е. було введено нову норму законної процентної ставки, яка становила 1 % з капіталу на місяць або 12 % річних і носила назву «сота» (*centesimae*). При цьому цим законом також дозволялося нарахування складних процентів (*perpetuo faenore*), коли наприкінці кожного року сума невиплачених процентів додавалася до основного капіталу боргу й надалі проценти нараховувалися вже з отриманої суми [7, с. 46].

О. І. Шаповалова, аналізуючи історичний розвиток правового регулювання процентів у грошових зобов'язаннях, відзначає, що в Законах XII таблиць, в едикті Діоклетіана 301 року, у римському праві більш пізньої формації віддзеркалювався підхід, що гроші не можуть давати природного приплоду, тому стягнення грошових процентів здавалося чимось неприродним і незаконним. Тільки у випадку прострочення виконання на борг нараховувалися проценти. До договору позики (*mutuum*) приєднували додатковий контракт (*stipulatio usurarum*), що передбачав сплату процентів [8, с. 10–11].

Водночас О. А. Підпригора та Є. О. Харитонов вказують, що за римським приватним правом договір позики міг бути оплатним або безоплатним, тобто позика могла бути процентною чи безпроцентною. У процентній позиці їхній розмір був різний – від 1 відсотка на місяць до 6–8 відсотків на рік. Нарахування процентів на проценти не допускалося. Виплата процентів була не обов'язковою умовою в договорі позики. Договір позики був не тільки правовим засобом кредитування незаможного населення Риму, а й іноді засобом утиску економічно незалежного населення з боку лихварів [9, с. 387–388].

Я. М. Романюк також зазначає, що в часи Древньої Греції та Римської імперії надання грошей у позику під проценти вважалося явищем негативним і засуджувалося. Арістотель писав, що проценти є самою неприродною формою доходу, оскільки гроші призначені для обміну на

товар і не можуть породжувати нові гроші. Так продовжувалося і в середні віки. Однак із плином часу та розвитком грошового обігу заборона давати гроші в борг під проценти стала скасовуватись [10, с. 36].

С. Д. Гринько, аналізуючи поняття та предмет зобов'язань за римським приватним правом, відзначає, що в зобов'язаннях *stricti juris* (наприклад, позика) процентне зобов'язання встановлювалося лише шляхом окремої стипуляції і завжди становило зміст зобов'язання поряд із головним. Щодо розміру процентів (*modus usurarum*), то ним є дольове відношення між процентами і заборгованим капіталом, що обчислюється протягом певного строку (зазвичай року). При цьому стягнення процентів було обмежене заборонною анатоцизмом (процентів на проценти) і постановою, щоб накопичені проценти не перевищували суми заборгованості [11, с. 46].

У зведенні римського цивільного права 528–534 років, відомого як «Кодифікація Юстиніана» (*Corpus juris civilis*), процентам був присвячений цілий розділ Книги XXII Дигестів – титул I під назвою «Про проценти і плоди, і про приналежності, і про все те, що приєднується до речі, і про прострочення». Дигести (або Пандекти) як окрема частина «Кодифікації Юстиніана» являють собою збірку витягів (уривків) з праць римських юристів доби принципату, основою яких були твори Ульпіана, Павла та Папініана, за якими визнавалася сила закону [12, с. 11].

У Дигестах встановлювалося, що «за контрактами, заснованими на добрій совісті, в силу прострочення мають бути сплачені проценти» (пп. 2 п. 32 (Марціан, Правила, Книга IV) титулу I Книги XXII Дигест) [13].

При цьому Дигести містили застереження щодо законодавчих обмежень договірному розміру процентів за прострочення виплати боргу: «...від грошей, наданих під проценти, коли за стипуляцією обіцяна виплата (процентів) у подвійному розмірі, після того як борг не виплачено у визначений термін, (кредитор) набуває подвійно, (але) не вище за розмір встановлених законом процентів» (п. 9 (Папініан, Відповіді, Книга XL) титулу I Книги XXII Дигест) [13].

Видається, що цим положенням констатувалася фактична нерівність сторін договору позики й надавався захист більш слабкій стороні цих правовідносин (боржнику), якому кредитором могли бути нав'язані кабальні процентні ставки за прострочення виплати боргу.

Подібні правила знайшли своє відображення і в інших сентенціях Дигест. Наприклад, у п. 29 (Марціан, Інституції, Книга XIV) титулу I Книги XXII Дигест зазначається, що «якщо будь-хто уклав стипуляцію про одержання процентів вище встановленого (законом) розміру або процентів на проценти, то недозволені додавання розглядаються як такі, що не мають місця, і можна вимагати (лише) дозволені (проценти)» [13].

М. Сайко, досліджуючи еволюцію кредитних відносин в античному Римі в епоху Імперії, також згадує про те, що Ульпіан навів норму закону, прийнятого за Септимія Севера (193–211 рр.), відповідно до якого стягнення процента на процент заборонялося («не включалося до стипуляції»). Декретом Діоклетіана від 294 року було також заборонено нараховувати складні проценти [14, с. 98, 101].

На скрутне становище боржників у відносинах з кредиторами в часи Стародавнього Риму вказує професор Крістоф Г. Паулюс, який, розглядаючи в ретроспективі вічну боротьбу за верховенство між кредитором і боржником, відзначає, що в західному світі минули століття, перш ніж закон простягнув руку допомоги боржнику, який не міг виконати свої зобов'язання. Лише за часів імператора Августа боржникам було дозволено порушувати справу про банкрутство. До цього їх просто піддавали певній процедурі й мусили або розрізати на шматки, або втрачати не лише власні речі та майно, а й громадянську гідність. У часи горезвісного законодавства XII таблиць Стародавнього Риму кредиторам було дозволено вбити боржника [15].

Своєрідною «рукою допомоги боржнику» можна вважати положення Дигест, які передбачали можливість нарахування збільшених процентів лише за період прострочення виплати боргу, навіть якщо договором передбачалося зворотне: «Коли якась особа домовилась, що вона надаватиме щорічно 5 % річних і якщо в якийсь рік не сплатить (ix), тоді сплачу-

ватиме з усієї суми з дня отримання позики 6 % річних... справа має бути справедливо розв'язана таким чином, щоб тільки на час, починаючи з дня прострочення, збільшувалися проценти» – п. 17 (Павло, Про проценти) титулу I Книги XXII Дигест [13].

Неможливість стягнення підвищених процентів за період користування позикою в межах обумовленого договором строку свідчить про те, що римське право розрізняло правомірне та неправомірне користування грошовими коштами й не припускало настання для боржника негативних наслідків у вигляді сплати збільшеної процентної ставки за період, що передував простроченню повернення позики (тобто за період правомірного користування грошима).

Цікаво, що в Дигестах закріплювалося правило про обов'язковість зазначення в договорі конкретного розміру процентів: «Якщо до стипуляції додано слова «та проценти, якщо такі підлягають сплаті», таке застереження буде нікчемним, якщо не вказано точну процентну ставку» – п. 31 (Ульпіан, Відповіді, Книга I) титулу I Книги XXII Дигест [13].

Окремої уваги заслуговує також те, що в Дигестах врегульовувалося питання співвідношення процентів та штрафу: «Ніхто не може передбачити штраф замість процентів понад законну ставку» – п. 44 (Модестін, Пандекти, Книга X) титулу I Книги XXII Дигест [13]. У такий спосіб присікалися спроби зловживань із боку кредиторів, які включали до договорів високі штрафи для обходу законодавчих обмежень щодо граничного розміру процентної ставки.

Як відзначає М. Сайко, в епоху правління Юстиніана (527–565 рр.) стягнення процентів понад встановлену норму не каралося ніяким штрафом, проте надлишок зараховувався в погашення тіла позики. Ба більше, було заборонено стягувати навіть дозволені проценти, якщо загальна їх сума досягала розмірів основного капіталу (*non ultra alterum tantum*) [14, с. 101].

Отже, «Кодифікація Юстиніана» демонструє наявність у Римській державі досить розвинутого й детального правового регулювання відносин щодо застосування процентів за користування грошовими коштами та поширеної практики використання процентів у зобов'язальних правовідносинах.

Принагідно зауважити, що *Corpus iuris civilis* вважається принциповою основою правових систем більшості європейських держав. Довгий час цей перший систематичний виклад римського права залишався забутим. І лише на межі XIV і XV ст. стародавні тексти були знайдені професорами-юристами Болонського університету. Майже відразу їх інтегрували в сучасне законодавство. Правова традиція, початок якій заклали в VI сторіччі, простежується в Загальному земському уложенні, прийнятому в Пруссії 1794 року, у Французькому цивільному кодексі 1804 року і в австрійському Загальному цивільному уложенні 1811 року. У Німеччині принципи *Corpus iuris civilis* зберігали своє значення до 1900 року, коли в країні набуло чинності Німецьке цивільне уложення [16].

У Середньовіччі церква повністю забороняла проценти, що відобразилося на відсутності розвинутого правового регулювання відносин щодо застосування процентів, як це було в минулі сторіччя.

Проте погляд на проценти як винагороду, яку боржників доводиться платити за отримані в борг гроші або майно, продовжував існувати і в подальші епохи.

В XI ст. знаходимо перші згадки про проценти на українських землях. Зокрема, у Руській Правді, що є найвизначнішою збіркою стародавнього права Київської держави, не обійдені увагою випадки нарахування процентів на куни (гроші, 25 кун складали одну гривню) і надбавок на мед чи жито. Розмір таких процентів (надбавок), як і самого боргу, мав підтверджуватися за допомогою свідків, адже форма договору позики була усною (ст. 41) [17, с. 12]. Величина процентів залежала від строку позики. Більш високий процент (куни в третину – 40 %) сплачувався, якщо строк позики досягав одного року. Місячний процент у такому разі сплаті вже не підлягав (ст. 42) [17, с. 12].

Як відзначає О. І. Шаповалова, закон того часу не тільки захищав інтереси лихваря, але й заохочував тривалі позики, що призводили до неможливості сплати боржником отриманої суми [8, с. 12].

О. А. Гавриленко, аналізуючи пам'ятки права Київської Русі, зазначає, що договір позики укладався при свідках. Боржники зобов'язувалися платити процент, який

називався різом (якщо позичалися гроші), наставом (якщо позичався мед) або присопом (якщо позичалося жито). Розміри процента, що мав сплачуватися, були досить значними й коливалися залежно від терміну договору. Проценти поділялися на річні, третинні та місячні. Наприклад, за рік з боржника стягувалося приблизно 20 процентів. Розмір третинних і місячних процентів був ще вищим [18, с. 37].

Після того як у Києві відбулося повстання проти лихварів, які здирали зі своїх боржників високі проценти (1113 рік), Руська Правда була доповнена новими нормами, що отримали назву «Статут Володимира Мономаха» (так звана Широка, або Поширена, редакція Руської Правди), у яких уже містилися певні обмеження щодо максимального обсягу стягуваних із боржників процентів (резів). Так, у ст. 53 запроваджувалося правило, згідно з яким, якщо позикодавець уже двічі отримував з боржника річні проценти від суми боргу, він втрачав право на подальше стягнення процентів, але зберігав право на отримання грошових коштів, що надані в позику. Якщо ж він отримував із боржника свої річні проценти тричі, то боржник оголошувався вільним від всього боргу [19, с. 15]. Отже, мало місце законодавче обмеження максимального обсягу стягуваних із боржників процентів із метою зниження соціальної напруги в суспільстві та пом'якшення майново-власницьких конфліктів.

У XVIII ст. на території українського Лівобережжя почали розрізняти поняття «проценти» та «лихва». Так, у найвідомішій пам'ятці українського права гетьманської доби «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року під процентами розумілися законні (дозволені) проценти у розмірі 8 % від суми боргу («восьми-процент»), а лихвою іменувалися так звані зайві проценти, які стягувалися лихвоїмцями поверх законних «з боржника, на його шкоду» (п. 1 статуту 15 глави XVI) [20, с. 145]. Без позикового запису або письмового договору позикодавець не міг стягнути проценти або лихву, якщо тільки не підтверджував їх розмір свідками (у такому разі стягувалися тільки проценти, але не лихва) (п. 2 статуту 15 глави XVI) [17, с. 599]. За відсутності в договорі визначення роз-

міру лихви сплаті підлягали лише законні проценти (п. 3 артикулу 15 глави XVI) [17, с. 599]. Якщо ж в позиковому записі до суми основного боргу приховано включалася лихва шляхом фактичної передачі позичальнику меншої суми грошей, аніж зазначалось у записі, боржнику надавалось право оспорити такий запис в суді під присягою (п. 4 артикулу 15 глави XVI) [17, с. 599].

На українських землях у Східній Галичині та Буковині основним джерелом правового регулювання приватних і, зокрема, позиково-процентних відносин був Цивільний кодекс Галичини 1797 року, який називають взірцем рецепції римського права та однією з перших у Європі цілісних кодифікацій приватного права, побудованій на природньо-правовій концепції. Хоча за загальним правилом договір позики вважався безоплатним (пар. 93), у Кодексі містився окремий розділ восьмий, присвячений договорам процентної позики. Щодо процентів у цьому розділі відзначалося, що з правом користування чужими грошима й іншими родовими речами часто пов'язані особливі переваги, а тому такі переваги справедливо винагороджувати співрозмірними процентами (пар. 254). При цьому, якщо проценти передбачені за договором чи законом, але їхній розмір не визначений, правомірними вважалися п'ять процентів, а між офіційно уповноваженими купцями – шість процентів на рік (пар. 256). Окремо Кодексом передбачалося, що договором можна обумовити шість процентів річних від будь-кого (пар. 257). Також закріплювалося право позичальника на протест удаваного договору позики, коли за договором надавалося менше капіталу, ніж було обумовлено для повернення (пар. 259) [21, с. 187, 210].

У XIX ст. під впливом економічного життя було послаблено канонічну заборону на проценти та західні держави почали активно вводити норми про проценти у своє цивільне законодавство. Прийнятий у 1804 році Цивільний кодекс Франції містив главу III титулу X «Про процентну позику», стаття 1905 якого передбачила за договором позики можливість сплати процентів у грошовій формі. Оплатність кредитного договору в формі процентів

передбачив також параграф 988 прийнятого в 1811 році Загального цивільного кодексу Австрії. Параграф 488 прийнятого в 1896 році Німецького цивільного уложення визначив проценти як плату за можливість користування чужим капіталом. Ці норми в названих кодексах залишаються чинними донині, а аналогічні норми закріплені в цивільних кодексах практично всіх сучасних країн [10, с. 36].

Відомий німецький цивіліст XIX ст. К. Канаріс визначав проценти як незалежну від прибутку й обороту, але залежну від строку надання капіталу винагороду, що виплачується грошима або іншими замінними речами за можливість використання капіталу [1, с. 236].

Водночас наприкінці XIX – початку XX ст. посилюються також тенденції обмеження договірної свободи щодо розміру процентів (відповідні норми з'явилися в Німецькому цивільному уложенні 1896 року та у Швейцарському уложенні про зобов'язання 1911 року) [8, с. 15].

Що стосується радянського періоду нашої історії, то правове регулювання відносин щодо застосування процентів за користування грошовими коштами в ці роки можна розділити на декілька етапів: 1) період відсутності будь-якого правового регулювання процентів у час військового комунізму (1917–1920 рр.); 2) період дії Цивільного кодексу Української РСР 1922 року, яким передбачалася можливість визначення процентів у договорі за домовленістю сторін (але за законом від 29.07.1925 не вище ніж 12 % річних) і вводились узаконені проценти в розмірі 6 % річних із суми боргу (статті 110, 121, 212) [22, с. 55, 314]; 3) період дії Цивільного кодексу Української РСР 1963 року.

Не маючи нагальної потреби детально зупинятися на цьому історичному етапі, лише відзначимо, що Цивільний кодекс Української РСР 1963 року не допускав процентів за грошовими зобов'язаннями, за винятком операцій кредитних установ, зобов'язань щодо зовнішньої торгівлі та інших випадків, зазначених у законі (ст. 170) [23]. Як підкреслює О. І. Шаповалова, у Цивільному кодексі Української РСР 1963 року проценти були присутні у грошових зобов'язаннях лише як виняток [8, с. 3].

Попри це, статтю 214 Цивільного кодексу Української РСР 1963 року (у редакції до 08.10.1999) передбачалося, що боржник, який прострочив виконання грошового зобов'язання, повинен сплатити за час прострочення три проценти річних із простроченої суми, якщо законом або договором не встановлений інший розмір процентів. За грошовими зобов'язаннями між соціалістичними організаціями боржник повинен сплатити кредиторів за кожний день прострочення проценти (пеню) в розмірі, встановленому законодавством Союзу РСР [23].

Таке неоднозначне формулювання статті 214 Цивільного кодексу Української РСР 1963 року досить довго призводило до того, що проценти, які нараховувалися згідно із законом за прострочення виконання грошового зобов'язання, визнавалися вищими судовими органами України неустойкою (п. 10 Інформаційного листа Вищого господарського суду України «Про деякі питання практики застосування окремих норм чинного законодавства у вирішенні спорів» № 01-8/935 від 29.08.2001) [24].

Як відзначив О. П. Подцерковний, незважаючи на свою простоту, вказана позиція ВГСУ неправомірно асимілювала категорії «негативних процентів» і «неустойки», що не витримує критики з позиції доктринальних підходів [25, с. 268].

У подальшому (08.10.1999) вказану статтю Цивільного кодексу Української РСР 1963 року було викладено в редакції, яка тотожна положенням ч. 2 ст. 625 чинного ЦК України.

Сучасний етап розвитку правового регулювання відносин щодо застосування процентів за користування грошовими коштами пов'язаний із прийняттям ЦК України від 16.01.2003, яким було визначено два види процентів: проценти за користування чужими грошовими коштами (ст. 536 ЦК України) і проценти, що нараховуються та сплачуються в разі прострочення виконання грошового зобов'язання (ч. 2 ст. 625 ЦК України) [26].

О. П. Подцерковний називає такі проценти позитивними (за правомірне користування чужими коштами) і негативними (за неправомірне користування чужими коштами), підкреслюючи, що думки вчених-правознавців щодо правової при-

роди цих процентів істотно різняться [25, с. 267].

О. І. Шаповалова, зі свого боку, запропонувала таку термінологію: проценти зростання (проценти, встановлені як зростання плати за правомірне отримання грошових коштів у позику) і проценти лихва (проценти, встановлені як міра майнової відповідальності за порушення грошових зобов'язань, за володіння чужими грошовими коштами) [8, с. 2].

Отже, у ЦК України було закладено багатозначність поняття «проценти», що призвело до того, що проценти річних залежно від випадку можуть розглядатись як законна неустойка, як самостійна форма відповідальності за грошовими зобов'язаннями, як встановлений законом розмір збитків або як плата за користування чужим капіталом.

Не передбачено чинним цивільним законодавством України й жодних обмежень у визначенні максимального розміру процентів річних за порушення грошових зобов'язань, що відкриває шлях до зловживань кредиторів встановленням завищених процентних ставок.

Неузгодженість між собою положень ст. 536 та ст. 625 ЦК України створила певні складнощі з розмежуванням і співвідношенням різних видів процентів за користування грошовими коштами, що потребує відповідних уточнень чинних норм цивільного законодавства про проценти, які були запропоновані й обґрунтовані під час проведення інших наукових досліджень [27].

Сучасний етап розвитку правового регулювання відносин щодо застосування процентів за користування грошовими коштами знаменується також закріпленням норм про проценти в актах міжнародно-правового характеру. Так, правові наслідки у вигляді нарахування процентів річних у разі несплати грошових сум із настанням строку платежу визначено у ст. 7.4.9 Принципів міжнародних комерційних договорів (Принципи УНІДРУА), згідно з якою, якщо сторона не сплачує суму грошей, коли настав час оплати, постраждала сторона має право на проценти за час від моменту, коли повинен був бути здійснений платіж, до моменту фактичної оплати в розмірі середньої

ставки банківського короткострокового кредитування першокласних позичальників, а також право на відшкодування додаткових збитків незалежно від того, чи звільняється сторона від відповідальності за неплатіж [28]. Аналогічний підхід до нарахування процентів за прострочення платежів застосовується в ст. III-3:708 Принципів, визначень та модельних правил Європейського приватного права (Draft Common Frame of Reference) [29] і ст. 9:508 Принципів Європейського договірної права (Principles of European Contract Law) [30].

Перші правові приписи з питань застосування процентів за користування грошима з'явилися з найдавніших часів і були невід'ємною частиною стародавніх правових систем. З огляду на нерівні та складні відносини між кредиторами й боржниками в стародавньому світі прослідковується тенденція запровадження в правових актах тих часів законодавчих обмежень щодо розміру позикових процентів для захисту боржників від свавілля кредиторів. У Стародавньому Єгипті згідно із Законами Хаммурапі якщо кредитор стягував перевищений законом процент, то втрачав право вимоги всього боргу. У Римській державі проценти, хоча і були певною мірою засуджуваними, проте мали досить детальне й розвинуте правове регулювання, яке втілилось у «Кодифікації Юстиніана» (Дигестах), що стала фундаментальною основою правових систем більшості європейських країн. Цією римською законодавчою систематизацією були закладені передумови для розрізнення процентів за правомірне та неправомірне користування грошовими коштами шляхом встановлення різних процентних ставок залежно від настання строку повернення боргу. Продовжувалася також тенденція до обмеження свободи договору в частині застосування процентів (заборона спочатку дозволеного нарахування складних процентів; встановлення максимальних законних процентних ставок (*centesimae*), які не могли перевищуватися кредиторами; заборона стягнення процентів, якщо їх загальна сума досягала розмірів основного боргу; зарахування надлишку нарахованих процентів у погашення тіла позики тощо). Для запобігання обходу таких обмежень за допомогою

включення в договори завищених штрафів замість підвищених процентів окремою сентенцією Дигест передбачалося поширення цих обмежень і на штрафи також, що свідчить про вражаючу далекоглядність римських законотворців. На відміну від чинного цивільного законодавства України (ст. 1048 ЦК України), за римським правом у договорі обов'язково мав визначатися конкретний розмір процентів, за відсутності якого кредитор втрачав право на їх стягнення. Такий процент не мав перевищувати законодавчо встановлену ставку, що також відрізняється від сучасного правового регулювання (ст. 625 ЦК України), яке дозволяє визначати в договорі будь-який розмір процентів річних за прострочення виконання грошового зобов'язання. На українських землях перші згадки про проценти знаходимо в Руській Правді, якою регламентувалися розмір процентів за довгострокових позик (куни в третину – 40 %) і процедура їх стягнення (за обов'язкової участі свідків), а після 1113 року були запроваджені нормативні обмеження щодо максимального обсягу стягуваних із боржників процентів. У гетьманську добу (XVIII ст.) на землях українського Лівобережжя почали розрізняти поняття «проценти» та «лихва», розуміючи під останньою підвищений розмір звичайних (законних) процентів, нав'язаний позикодавцем боржнику, який міг бути оспорений останнім у суді. Водночас у Східній Галичині та Буковині основним джерелом правового регулювання позиково-процентних відносин у цей період виступав Цивільний кодекс Галичини 1797 року (окремий розділ кодексу присвячено договорам процентної позики), що вважається першою в історії кодифікацією приватного права в сенсі сучасного логіко-правового вчення. У XVIII–XIX ст. під впливом економічного життя було послаблено канонічну заборону на застосування процентів і західні держави почали активно вводити норми про проценти у своє цивільне законодавство (ст. 1905 Цивільного кодексу Франції 1804 року, пар. 988 Загального цивільного кодексу Австрії 1811 року, пар. 488 Німецького цивільного уложення 1896 року). У радянській період проценти були присутні в грошових зобов'язаннях лише як виняток. На сучасному етапі вітчизняний зако-

нодавець, запровадивши загальне правило щодо оплатності користування чужими грошовими коштами, помістив норми про проценти в різні розділи ЦК України, що призвело до їх неналежної узгодженості між собою і, як наслідок, різного тлумачення та суперечливого правозастосування.

Проведене дослідження еволюції правового регулювання відносин щодо застосування процентів за користування грошовими коштами сприятиме розумінню правової природи процентів та їх визначенню як цивілістичної конструкції на сучасному етапі розвитку приватноправових відносин.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бабаскін А. Ю. Кредитні відносини у цивільному праві України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03 / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2019. 429 с.
2. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн / укладач Козинець О. Г. Чернівці : Чернігівський державний інститут права, соціальних технологій та праці, 2010. 260 с.
3. Савельєв В. Соціально-економічне життя у Вавилоні за царя Хаммурапі. Старожитності Лукомор'я. 2020. № 3(3). С. 5–14.
4. Історія держави і права зарубіжних країн: хрестоматія-практикум : навч. посіб. / авт. кол.: І. А. Логвиненко, Ю. О. Загуменна, О. А. Гавриленко та ін.; за заг. ред. О. М. Бандурки. Харків : Майдан, 2023. 904 с.
5. Хома Н. М. Історія держави і права зарубіжних країн : навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. 3-тє видання, стереотипне. Львів : Новий світ-2000, 2008. 480 с.
6. Сухацький Р. П. Вплив законодавства на розвиток суспільства й держави загалом на прикладі законів Хаммурапі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. Вип. 31. Том 1. 2015. С. 40–46.
7. Сайко М. Еволюція кредитних відносин в античному Римі: процентна ставка в царський період і епоху Республіки. Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. 2009. Т. 2. С. 36–52.
8. Шаповалова О. І. Проценти у грошових зобов'язаннях (цивілістичні аспекти) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Одеська національна юридична академія. Одеса, 2005. 212 с.
9. Підпригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право : підруч. 2-ге вид. Київ, 2009. 528 с.
10. Романюк Я. М. Проценти за користування чужими грошовими коштами: європейський досвід та українська реальність в прикладному аспекті. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2019. Серія: Право. Вип. 54. Том 2. С. 36–40.
11. Гринько С. Д. Поняття та предмет зобов'язань за римським приватним правом. Університетські наукові записки. 2010. № 3(35). С. 38–51.
12. Харитонova Т. Є. Систематизація права у візантійській імперії у першій половині VI ст. н. е. (Систематизація Юстиніана) : автореферат дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Одеська національна юридична академія. Одеса, 2003. 16 с.
13. Scott S. P. The Civil Law. Vol. V. The Digest or Pandects. Books XVIII–XXIV. Cincinnati, 1932. URL: <https://www.constitution.org/2-Authors/sps/sps05.htm> (accessed 26 September 2024).
14. Сайко М. Еволюція кредитних відносин в античному Римі: процентна ставка в епоху Імперії. Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. 2010. Т. 1. С. 90–103.
15. Christoph G. Paulus. The Eternal Struggle for Supremacy between Creditor and Debtor. URL: https://juridicainternational.eu/public/pdf/ji_2022_31_59.pdf (accessed 26 September 2024).
16. Маттіас фон Гельфельд, Ольга Прокопишина. Частина 4 – Corpus iurus civilis: «Звід цивільного права» 529 року. URL: <https://p.dw.com/p/KOKv> (accessed 26 September 2024).
17. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях : Т. 1 / Білоусов Ю. В., Калаур І. Р., Гринько С. Д. та ін.; за заг. ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. Київ : Правова єдність, 2009. 1168 с.
18. Гавриленко О. А. Київська Русь : політико-правовий нарис / О. А. Гавриленко, С. Д. Колесніков, І. А. Логвиненко. Харків : ХНУВС, 1999. 70 с.

19. Рум'янцев В. О. Питання договірних відносин у Статуті Володимира Мономаха. Матеріали круглого столу «Державотворчі процеси в Україні та зарубіжних країнах: історичний аспект» (до 1000-річчя з початку правління Ярослава Мудрого). Харків, 2019. С. 14–17.
20. Терлюк І. Я. Історія українського права від найдавніших часів до XVIII століття : навчальний посібник з історії держави і права України. Львів, 2003. 156 с.
21. Цивільний кодекс Галичини : пер. з нім. Мар'яна Мартинюка, Олени Павлишинець. Івано-Франківськ : Вавилонська бібліотека, 2017. 272 с.
22. Ландкоф С. Н. Основи цивільного права : учбов. посіб. 2-ге вид. Київ : Рад. шк., 1948. 424 с.
23. Цивільний кодекс Української РСР від 18 липня 1963 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06#Text> (дата звернення: 26.09.2024).
24. Про деякі питання практики застосування окремих норм чинного законодавства у вирішенні спорів : інформаційний лист Вищого господарського суду України № 01-8/935 від 29.08.2001. *Юридичний вісник України*. 2001. № 38.
25. Подцерковний О. П. Грошові зобов'язання господарського характеру: проблеми теорії і практики. Видання перше. Київ : Юстиніан, 2006. 424 с.
26. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
27. Отцевич Є. Ю. Співвідношення процентів за правомірне та неправомірне користування грошовими коштами. *Нове українське право*. 2024. Вип. 2. С. 195–205.
28. Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА 2010. URL: <https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2021/06/Unidroit-Principles-2010-Ukrainian-bl.pdf> (дата звернення: 26.09.2024).
29. Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of Reference (DCFR): Articles and Comments. URL: https://www.ccbe.eu/fileadmin/speciality_distribution/public/documents/EUROPEAN_PRIVATE_LAW/EN_EPL_20100107_Principles_definitions_and_model_rules_of_European_private_law_-_Draft_Common_Frame_of_Reference__DCFR_.pdf (accessed 26 September 2024).
30. Principles of European Contract Law – PECL. URL: https://www.trans-lex.org/400200/_/pecl/#head_244 (accessed 26 September 2024).

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ФІДУЦІАРНИХ ОБОВ'ЯЗКІВ, ЩО ВИНИКАЮТЬ МІЖ ТОВАРИСТВОМ ТА ЙОГО ПОСАДОВИМИ ОСОБАМИ, НА ПРИКЛАДІ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ

Ткачук Ілля Олександрович,

аспірант

Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У статті розглянуто особливості правового режиму фідучіарних обов'язків, що виникають між товариством та його посадовими особами, на прикладі Великої Британії. Визначено, що фідучіарні обов'язки є ключовими для забезпечення належного управління та захисту інтересів товариства і його акціонерів. Встановлено, що фідучіарні обов'язки покладають на посадових осіб товариства зобов'язання діяти в найкращих інтересах товариства, уникати конфліктів інтересів і забезпечувати чесність та прозорість у своїх діях.

У статті досліджено та проаналізовано, що у Великій Британії фідучіарні обов'язки посадових осіб визначаються насамперед низкою судових прецедентів. Встановлено, що основним законодавчим актом, що регулює ці питання, є Закон про компанії 2006 року, який визначає основні обов'язки директорів, зокрема обов'язок діяти в межах повноважень, вести діяльність з належною ретельністю, уникати конфліктів інтересів і не використовувати своє становище для особистої вигоди.

На підставі аналізу практики судових рішень у Великій Британії виділено ключові аспекти виконання фідучіарних обов'язків, а також виявлено типові порушення й відповідальність за їх недотримання. Визначено, що судова практика свідчить про суворий підхід до оцінки дій посадових осіб та їх відповідальності за порушення фідучіарних обов'язків. Виявлено, що британська модель є однією з найпрогресивніших, оскільки вона забезпечує високий рівень захисту інтересів товариства і його акціонерів. У статті підкреслюється важливість розуміння та належного виконання фідучіарних обов'язків посадовими особами товариства для забезпечення стабільного й ефективного корпоративного управління.

На підставі здійсненого дослідження автор у висновках зазначає, що приклад Великої Британії може бути корисним для вдосконалення правового регулювання фідучіарних обов'язків, зокрема в Україні. Важливим аспектом, що зазначений у висновках, є можливість адаптації кращих практик британської моделі для покращення захисту інтересів українських товариств та їх акціонерів, а також для підвищення рівня корпоративного управління в Україні.

Ключові слова: фідучіарні обов'язки, товариства, посадові особи, корпоративне управління, Велика Британія.

Tkachuk Ilya. Features of the legal regime of fiduciary duties arising between a company and its officers: the example of the United Kingdom

The article examines the features of the legal regime of fiduciary duties arising between a company and its officers, using the example of the United Kingdom. It is determined that fiduciary duties are key instrument for ensuring proper governance and protecting the interests of the company and its shareholders. It is established that fiduciary duties impose obligations on company officers to act in the best interests of the company, avoid conflicts of interest, and ensure honesty and transparency in their actions.

The article explores and analyses that in the United Kingdom, fiduciary duties of company officers are defined by a range of case law precedents. It is established that the primary legislative act regulating these issues is the Companies Act 2006, which defines the main duties of directors, including the duty to act within their powers, carry out activities with due diligence, avoid conflicts of interest, and not use their position for personal gain.

Based on the analysis of case law in the United Kingdom, the key aspects of fiduciary duty compliance are highlighted, as well as typical violations and the liability for their breach. It is determined that judicial practice demonstrates a strict approach to assessing the actions of company officers and their liability for violations of fiduciary duties. It is found that the British model is one of the most progressive, as it ensures a high level of protection for the interests of the company and its shareholders. The article emphasizes the importance of understanding and properly fulfilling fiduciary duties by company officers to ensure stable and effective corporate governance.

Based on the research, the author concludes that the example of the United Kingdom can be useful for improving the legal regulation of fiduciary duties, particularly in Ukraine. An important aspect noted in the conclusions is the possibility of adapting the best practices of the British model to enhance the protection of the interests of Ukrainian companies and their shareholders, as well as to improve the level of corporate governance in Ukraine.

Key words: *fiduciary duties, companies, officers, corporate governance, United Kingdom.*

У сучасних умовах реформування відповідних положень законодавства, зокрема, щодо належного корпоративного управління, його роль стає дедалі важливішою для забезпечення стабільності й ефективного функціонування господарських товариств. Однією з ключових складових успішного корпоративного управління є фідучіарні обов'язки, які покладаються на посадових осіб товариств із метою захисту інтересів товариства і його акціонерів. Водночас правове регулювання цих обов'язків у різних країнах значно відрізняється, що зумовлює необхідність дослідження найкращих світових практик. Велика Британія, як одна з провідних юрисдикцій у сфері корпоративного права, має гармонічно розроблену систему правового регулювання фідучіарних обов'язків посадових осіб, яка ґрунтується насамперед на судових прецедентах. Аналіз британської моделі може стати важливим кроком у вдосконаленні правової системи України в цій сфері, зокрема, щодо того, як адаптувати ці прогресивні практики до національних реалій та особливостей України для покращення корпоративного управління й захисту інтересів українських товариств та їхніх акціонерів.

Метою цієї статті є дослідження й аналіз особливостей правового режиму фідучіарних обов'язків, що виникають між товариством і його посадовими особами, на прикладі Великої Британії, з акцентом на судову практику. Дослідження спрямоване на виявлення ключових аспектів виконання фідучіарних обов'язків та їхнього значення для забезпечення ефективного корпоративного управління.

Законодавче регулювання фідучіарних відносин між директорами та компаніями закріплене в англійському Законі про компанії 2006 року (Companies Act). Цей закон встановлює кодекс обов'язків директорів, який змінив існуючі до того часу обов'язки, що випливали з норм загального права та права справедливості [1].

Звертаючись до загальної теорії англійського права, варто зазначити, що фідучіар визначається як особа, на яку покладаються фідучіарні обов'язки, а самі фідучіарні відносини – це відносини між двома або більше особами, у яких одна особа, фідучіар, несе такі обов'язки перед іншою особою чи особами [2].

Прикладом таких відносин є відносини між довірчим власником і бенефіціаром, де перший зобов'язаний виконувати фідучіарні обов'язки перед другим. До інших категорій відносин, що вважаються фідучіарними, належать відносини між агентом і його довірцем, юрисконсультотом і клієнтом, засновниками компанії та самою компанією, партнерами між собою, опікунами та їхніми підопічними, а також арбітражними керуючими, що діють в інтересах певної особи. В усіх цих випадках існує презумпція про обов'язковість дотримання фідучіарних обов'язків.

Варто звернути увагу, що перелік фідучіарних відносин не є вичерпним і такі обов'язки можуть виникати навіть у випадках, що не підпадають під загальновизнані категорії. Однак визначити точні обставини, які виправдовують покладення фідучіарних обов'язків, є комплексним завданням, оскільки, наприклад, суди уникають чіткого визначення або єдиного опису фідучіарних відносин [3], що дає

змогу зберігати гнучкість у застосуванні цієї концепції.

З огляду на зазначене особливістю правового режиму фідучіарних обов'язків є те, що вони виникають не лише з договорів чи статутних положень, а можуть бути імпліцитними, впливаючи з довірчого характеру відносин або обставин, у яких одна сторона перебуває у більш вразливій позиції щодо іншої. Такий режим дає змогу враховувати специфіку кожної окремої ситуації та забезпечувати захист інтересів сторін, навіть коли прямої угоди про фідучіарні обов'язки немає.

Як відомо, для британської правової системи характерна відсутність великих кодифікацій права, яке, підлягаючи статуту, розвивається суддями і судах, які застосовують до представлених їм фактів статуту, прецеденти та здоровий глузд, формулюючи рішення, які пояснюють відповідні правові принципи. Враховуючи це, у контексті аналізу проблематики теми цієї статті потрібно звернутися до судових рішень, у яких зазначається про особливості фідучіарних обов'язків.

У справах «Індастріал Девелопмент Консалтантс Лімітед проти Кулі» (1972), «Фіппс проти Бордман» (1967), «Хілтон проти Баркер», «Бут та Іствуд» (2005) британські суди дійшли таких висновків:

– особа, яка займає «фідучіарну» посаду, не повинна ставити себе в ситуацію, коли її обов'язки можуть конфліктувати з її інтересами;

– якщо директор отримує інформацію, що стосується його компанії, він зобов'язаний передати її компанії через свої фідучіарні обов'язки. Захист на підставі того, що інформація отримана в особистій якості, не допускається;

– директори повинні ігнорувати свої особисті інтереси, якщо вони конфліктують із належним виконанням фідучіарних обов'язків. Питання того, чи отримала б компанія вигоду, якби не порушення, не має значення;

– якщо директор отримав або отримає прибуток від порушення своїх обов'язків, йому буде наказано повернути цей прибуток;

– чесному фідучіару слід надати справедливу винагороду за роботу й навички, які призвели до отримання прибутку [4, 5, 6].

В іншій справі – «Брітш Мідленд Тул Лімітед проти Мідленд Інтернешнл Тулінг Лімітед» (2003) – британський суд зазначив про таке:

– обов'язок директора полягає в тому, щоб діяти в найкращих інтересах своєї компанії, зокрема інформувати її про будь-яку діяльність, що може завдати шкоди. Якщо ця діяльність стосується і його самого, його обов'язок не скасовується;

– директор, який має намір займатися конкуруючим бізнесом, повинен негайно подати у відставку, щойно це рішення стає остаточним;

– обов'язки директора вимагають вживати активних заходів для запобігання заподіяння шкоди для компанії, включно з повідомленням інших директорів про будь-які потенційні загрози [7].

Аналізуючи конкретні прецеденти, можна дійти висновку, що фідучіарні відносини є радше концепцією у пошуках принципу її реалізації, аніж чимось більш формалізованим і визначеним [8]. Однак це не заперечує таких основних положень, на яких базується правовий режим фідучіарних обов'язків у Великій Британії:

1. Обов'язок діяти в інтересах компанії – посадові особи зобов'язані діяти суто на користь компанії, з урахуванням її довгострокових і короткострокових інтересів. Це означає, що рішення, які приймаються керівниками, мають відповідати цілям компанії, а не їхнім особистим інтересам.

2. Уникнення конфлікту інтересів – керівники зобов'язані уникати ситуацій, коли їхні особисті інтереси можуть суперечити інтересам компанії. Якщо такий конфлікт виникає, керівник має негайно повідомити про це та вжити заходів для його усунення.

3. Обов'язок проявляти належну дбайливість – посадові особи повинні приймати рішення, керуючись принципами добросовісності та розумності. Вони несуть відповідальність за невиконання або неналежне виконання своїх обов'язків, якщо їхні дії призводять до збитків для компанії.

4. Обов'язок уникати неправомірного використання інформації та майна компанії – посадові особи не можуть використовувати інформацію, отриману на посаді, у власних інтересах або з метою отримання особистої вигоди.

Вочевидь, що особливості правового режиму фидуціарних обов'язків варто розглядати включно з відповідальністю за можливі порушення в цій сфері, оскільки порушення може призвести до серйозних наслідків як для директора, так і для компанії. Британське право передбачає сувору відповідальність за порушення фидуціарних обов'язків. Суди можуть призначити різноманітні санкції, включно зі стягненням збитків, виплатою компенсацій та навіть заборону на зайняття посад у майбутньому.

У питаннях фидуціарних обов'язків важливо розуміти наслідки їх порушення. У багатьох випадках конфлікт інтересів забороняє фидуціару вчиняти певні дії, оскільки його дії можуть порушити обов'язки перед іншою стороною у фидуціарних відносинах. Водночас бездіяльність також може вважатися порушенням обов'язку, оскільки фидуціар зобов'язаний діяти в інтересах свого довірителя. Отже, управління конфліктом інтересів може бути складним завданням для фидуціара, який має знайти баланс між різними інтересами та дотримуватись своїх обов'язків.

Дії фидуціара, вчинені в умовах конфлікту інтересів без розкриття своєї зацікавленості у правочині або домовленості й отримання згоди від іншої сторони, можуть призвести до визнання правочину недійсним за вимогою цієї сторони. Крім того, дії фидуціара можуть бути несанкціонованими, оскільки його повноваження як агента передбачають суто дію в інтересах довірителя.

Наслідки порушення фидуціарних обов'язків і можливі засоби правового захисту включають такі:

– справедлива компенсація – цей засіб є дискреційним, і у компенсації може бути відмовлено у випадках, коли дії третіх осіб унеможливають виконання обов'язків фидуціаром;

– перевірка звітності – для визначення прибутку, отриманого директором,

може бути видано наказ про перевірку звітності;

– відмова від прибутку – цей засіб передбачає відмову бенефіціара від отриманого прибутку й може бути застосований до винесення рішення у справі, незалежно від того, чи спричинили дії директора шкоду компанії [9];

– нарахування відсотків – суди можуть призначати складні відсотки у випадках, коли кошти були отримані або утримувалися в шахрайський спосіб, або навіть за відсутності шахрайства, якщо директор неправомірно використовував активи компанії або отримав від них неналежний прибуток [10].

Окремо варто наголосити, що Закон про компанії (Companies Act) передбачає випадки, коли компанія може звільнити директора від відповідальності за недбалість, невиконання або порушення фидуціарних обов'язків шляхом ратифікації [1]. Це рішення приймається акціонерами без участі осіб, пов'язаних із директором. Однак ратифікація є неможливою, якщо порушення фидуціарних обов'язків призвели до втрати компанією платоспроможності або завдали збитків її кредиторам [11].

Підбиваючи підсумки дослідження, варто зазначити, що фидуціарні обов'язки є основним механізмом захисту інтересів товариства та його акціонерів, що сприяє стабільності й ефективності корпоративного управління. Закріплення таких обов'язків у законодавстві забезпечує їхню універсальність та обов'язковість виконання, створюючи надійну основу для корпоративного управління. Британська модель правового регулювання фидуціарних обов'язків є прогресивною та може бути використана як приклад для вдосконалення правового регулювання в Україні. Її адаптація дасть змогу підвищити рівень захисту інтересів українських товариств та акціонерів, а також покращити корпоративне управління.

ЛІТЕРАТУРА:

1. The Companies Act, 2006. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2006/46/contents>.
2. Chirnside v Fay, Supreme Court of New Zealand, 2006. URL: <https://www.scribd.com/document/595845821/5B2007-5D-P-N-L-R-6>.
3. Hospital Products Ltd v United States Surgical Corp, High Court of Australia, 1984. URL: <https://jade.io/article/67147>.

4. Industrial Development Consultants Ltd. v Cooley, 1972. URL: <https://www.scribd.com/document/691512792/443-Industrial-Development-Consultants-Ltd-v-Cooley-1>.

5. Phipps v Boardman, 1967. URL: <https://www.casemine.com/judgement/uk/5a8ff8ca60d03e7f57ecd789>.

6. Hilton v Barker Booth and Eastwood, United Kingdom House of Lords Decisions, 2005. URL: <https://publications.parliament.uk/pa/ld200405/ldjudgmt/jd050203/hilton-1.htm>.

7. British Midland Tool Limited v Midland International Tooling Limited, 2003. URL: <https://www.casemine.com/judgement/uk/5a8ff76860d03e7f57eac385>.

8. Mason A.F. Themes and Prospects. Finn (Ed.), Essays in Equity. Sydney: Law Book Company, 1985.

9. Henry Williams Ltd v Cotton, England and Wales High Court, 2022. URL: <https://www.casemine.com/judgement/uk/62ab7974b50db9b9d68ec19c>.

10. Black v Davies, England and Wales High Court, 2005. URL: <https://www.casemine.com/judgement/uk/5a8ff71c60d03e7f57ea7aa0>.

11. Ciban Management Corp v Citco (BVI) Ltd, Judicial Committee of the Privy Council, 2020. URL: <http://surl.li/samjx>.

НОТАТКИ

НОВЕ УКРАЇНСЬКЕ ПРАВО

Випуск 5

Коректура • Ірина Миколаївна Чудеснова

Комп'ютерна верстка • Світлана Юріївна Калабухова

Підписано до друку: 20.12.2024.

Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.

Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 16,50. Замов. № 1224/866. Наклад 300 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»

вул. Інглєзі, 6/1, м. Одеса, 65101

Тел. +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 7623 від 22.06.2022 р.